ЗБОРНИК
МАТИЦЕ СРПСКЕ
ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

79

НОВИ САД • 1985

ЗБОРНИК МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

МАТИЦА СРПСКА
ОДЕЉЕЊЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

З Б О Р Н И К
МАТИЦЕ СРПСКЕ ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

MATICA SRPSKA
DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES
PROCEEDINGS FOR SOCIAL SCIENCES

Покренут 1950. године
До 10. свеске (1955) под називом *Научни зборник*, серија друштвених наука, од 11. свеске (1956) — Зборник за друштвене науке, а од 76. свеске (1984) под данашњим називом

ГЛАВНИ УРЕДНИЦИ

Др Милош Јовановић (1950), Живојин Бошков (1951—1952), Рајко Николић (1953—1965), др Славко Гавриловић (1966—1969), др Александар Магарашевић (1970—1973), др Младен Стојанов (1974—)

79

Уредништво
Др ДРАГОЈЕ ЖАРКОВИЋ
Др МИЛИЈАН ПОПОВИЋ
Др МЛАДЕН СТОЈАНОВ
Др СЛАВКО ЧАРИЋ
Др СТЕВАН ХАЦИВУКОВИЋ
Др СТЕВАН ШОГОРОВ
Др МИЛОВАН МИТРОВИЋ
Др ЖАРКО МИЛАТОВИЋ
Мр ЗЛАТОМИР МИЛОШЕВ

Главни и одговорни уредник
Др МЛАДЕН СТОЈАНОВ

YU ISSN 0352 — 5732 | UDK 3 (05)

ЗБОРНИК

МАТИЦЕ СРПСКЕ

ЗА ДРУШТВЕНЕ НАУКЕ

79

НОВИ САД
1985.

ЗВОНИК

У овој свесци *Зборника Матице српске за друштвене науке* објављујемо радове у вези са урбанистичким развојем Новог Сада. Обратили смо се стручњацима који годинама раде на усмеравању и уобличавању развоја Новог Сада да представе идеје и искуства на којима се темељи тај развој. Наравно, радови које објављујемо не презентирају те идеје целовито и систематски, него дају њихов делимичан пресек. Сматрамо да објављивање ових радова може да буде корисно за развој наше урбанистичке мисли и праксе.

Уредништво

САДРЖАЈ
CONTENTS

ЧЛАНЦИ И РАСПРАВЕ
ARTICLES AND TREATISES

Др Младен Стојанов, Планирање развоја града као посредовање — Town Development Planning as Mediation — — — — — — — 9

Др Љубинко Пушић, Утицај друштвено-историјских привредно-економских и управно-административних услова на просторну трансформацију Новог Сада у XIX и првој половини XX века — Место и улога Новог Сада у односу на остале градове у Војводини — The Influence of Socio-Historical, Economic and Administrative Conditions on the Spatial Transformation of Novi Sad in the 19th Century and the First Half of the 20th Century — The Place and Role of Novi Sad in Relation to Other Towns on the Territory of Voivodina — — — 27

Мр Милена Милосављевић, Међузависност развоја, функције и облика становања у урбаној структури Новог Сада — Interdependence of the Development, Function and Forms of Housing in the Urban Structure of Novi Sad — — — — — — — — 41

Мр Невенка Маглић-Лозић, Развој система центара града — The Development of the System of City Centres — — — — — — 53

Драган Ивковић, Урбани облици као фактор континуитета Новог Сада — Urban Forms as a Factor of Continuity of Novi Sad — — 63

Мр Иво Маринић, Развој Новог Сада у светлу промена урбане структуре Војводине — The Development of Novi Sad in the Light of Changes in the Urban Structure of Voivodina — — — — — 77

Душан Пајовић, Приступ правном дефинисању појма града — An Approach to the Legal Defining of the Concept of City — — — 87

Анђелка Ристић, Право и урбанизација — Legislation and Urbanization — — — — — — — — — — — — — — 103

Живана Шолак, Процеси социјалне диференцијације у простору Новог Сада — The Process of Social Differentiation in the Area of Novi Sad — — — — — — — — — — — — — 115

Др Драган Коковић, Урбанизација и начин производње друштвеног живота — Urbanization and the Mode of Production of Social Life — — — — — — — — — — — — — — 131

Др Небојша Царић, Демографска кретања у САП Војводини и новосадском региону до почетка XXI века — Demographic Trends in the SAP Voivodina and the Region of Novi Sad Until the Beginning of the 21st Centrury — — — — — — — — — — 151

Мр Антун Рудински, Панонска кућа, појавни облици у северној Бачкој — The Pannonian House and its Manifested Forms in Northern Bačka — — — — — — — — — — — — — 165

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ
REVIEWS AND NOTES

Др Коста Милутиновић, За културну историју Војводине — Поводом прве књиге Историје Матице српске Живана Милисавца — — 199
Весна Катић; Мила Босић, Божићни обичаји Срба у Војводини 213

IN MEMORIAM

Сретен Вујовић, Говор на гробу Цветка Костића — — — — 214

UDK 711.4

Др Младен Стојанов

ПЛАНИРАЊЕ РАЗВОЈА ГРАДА КАО ПОСРЕДОВАЊЕ

(Испитивање могућности социологије планирања развоја града)

САЖЕТАК: Урбанистичко планирање је начин развоја савремених градова. Планирање се непосредно јавља као институционализована и професионална делатност екипа разноврсних стручњака. Аутор инсистира на разграничењу урбанизма и урбанизације. Урбанизацију одређује као цивилизацију која се развија у савременим градовима, а урбанизам као делатност која посредује развој те цивилизације. Урбанизам је настао када урбанизација као цивилизацијски универзум није могла да се развија без посредовања. Урбанизам је као посредовање вишеструко ограничен.

Због повезаности са урбанистичким планирањем урбанизам се као цивилизацијско посредовање схвата преуско и своди на техничко-планерске оквире. Схватајући урбанизам као цивилизацијско посредовање, а не само као организационо-технички оквир планирања, аутор одређује и урбанизам и планирање као друштвени однос и закључује: да је социологија планирања развоја града могућа и да је у центру њених интересовања друштвени однос у посредовању између урбане цивилизације и развоја града.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Урбанистичко планирање, планирање и посредовање, урбанизација, урбанизам, урбано, цивилизација, град и друштво, хуманизација града, тоталитет, потребе.

Опредељење да се расправља о социологији планирања развоја града не кани да испитује могућност конституисања једне посебне социолошке дисциплине. Сложени и противречни послови планирања развоја града, који се обично обављају под називом „урбанистички план", данас се раде институционализовано и веома професионализовано. Са својом сложеном структуром град је постао предмет изучавања многих наука и научних дисциплина. Отуда се и сложени послови планирања града обављају уз учешће стручњака различитих профила. Тешкоће које се ту јављају често су под наслагама многих неспоразума.

1. Сагласност (сарадња) и несагласност (сукоби) међу актерима планирања прихватају се више као однос струка а мање као друштвени однос.

2. Град са огромним и многобројним зградама, улицама, булеварима, сложеним саобраћајним, водоводним, канализационим, енергетским, поштанским и другим системима приказују се претежно као технички систем, па предоминантно бављење том његовом страном ствара заблуду да је у питању само решавање односа између човека и природе (простора), а мање успостављање и решавање друштвених односа.

3. Иако је антиципација у природи планирања, послови планирања развоја града притиснути су филозофским и научним позитивизмом.

Основна теза ове расправе је да је планирање развоја града друштвени однос, без обзира на доминацију техничких проблема и високу професионалност послова. Социологија планирања развоја града настојаће да покаже да је планирање друштвени однос, без обзира на то што се опажа као стручни посао и као решавање техничких проблема. Процес планирања развоја града је само за себе друштвени однос, а уз то својом нормативном природом у реализацији, урбанистички план одређује и предодређује многе људске односе у граду.

Искуства у планирању развоја градова таложе се већ више векова. Када би се планирање схватило нешто шире него што се оно данас схвата, могло би се рећи да је планирање развоја градова старо колико и сами градови. Човек је и лук и стрелу направио тек када је био у стању да их претходно замисли и испланира. То као универзално својство људске свесне и сврсисходне делатности можемо протегнути на све друштвене творевине. Човек је све претходно замислио и испланирао, од прављења точка, компаса, штампарије, брода, парне машине до компјутера. У том претходном замишљању, које овде поистовећујемо са планирањем у ширем смислу, човек је разрешавао неке односе између себе и свога света и усмеравао процесе ка неком циљу, а својој делатности давао неку сврху.

Данас се уместо овако широког схватања планирања спроводи пракса планирања развоја градова у једном прецизнијем и строжем смислу. То се пре свега односи на институционализацију планирања. Сви токови развоја града, од планирања преко изградње до експлоатације града, прописани су и регулисани од стране државних, парадржавних и градских органа и институција. Према ширини и строгости прописа, спонтаност у развоју савремених градова је искључена, или сведена на минимум. Међутим, упркос строгој нормативној уређености градоградње и других токова градског живота, у градовима се стално репродукују сегменти који су супротни плану и нормама, или бар нису са њима усклађени. У те, назовимо их нузпродуктима развоја градова, сврставамо тзв. дивљу градњу и многе друге видове урбане патологије. Но, срећу се и други облици раскорака између нормативног и стварног. Томе, свакако, треба додати да се у токовима развоја града предметом критичког преиспитивања мора учинити не само раскорак између планираног (нормативног) и оствареног, него и оно што је створено по плану. Мало

је рећи да су нови градови и нова насеља изграђени по плановима и у складу са прописима и нормама само илустрација за то. Констатације да су направљени „градови спаваонице, празни, хладни, сиви и досадни", не као дивља градња, већ по урбанистичким плановима, имају велику тежину и повод су за нова преиспитивања. Тај продукт савремене градоградње и урбаног развоја назван је и нехуманим или дехуманизованим градом. Уз овакве констатације морају се поставити питања ко је *субјекат* оваквих планова и како је могуће да се *планира* и *производи* нехумани град. Било би лакше прихватити тезу да је и ту у питању раскорак између планираног и оствареног. То би бар умањило одговорност субјеката планирања. Али тој тези се супротстављају чињенице.

Планирање урбаног развоја је сегмент и фаза у развоју града. Тај је посао врло сложен и врло високо професионализован. У њему неизоставно учествују урбанисти, архитекти, грађевинари, енергетичари, саобраћајци, еколози, економисти, правници, социолози, демографи, уметници и други. Зависно од политичког система, усвајање и доношење урбанистичких планова пролази кроз ужу или ширу демократску процедуру омогућавајући и лаичким структурама да учествују у чину доношења урбанистичког плана.

Има, свакако, разлога да се планирање схвати као фаза и сегмент у развоју града. То прецизније одређује послове, субјекте и институције планирања. Тако сужено (додуше и прецизније) схватање планирања захтева разликовање планирања, с једне стране, и реализације, с друге стране. Али, то разликовање је лакше направити административно, организационо, институционално и технички, него стварно. Сваки план претпоставља и реализацију, па је, према томе, реализација иманентна плану, а план је супстанца реализације. Поред других последица које произлазе из оваквог односа плана и реализације, овде треба истаћи да се и субјекти планирања и субјекти реализације разликују само институционално и организационо, а не и стварно. Још један моменат је ту изузетно важан. Наиме, реализација није само градоградња у ужем смислу или грађевинска оператива, него се реализација плана протеже и на оно што се уобичајено назива експлоатацијом града. То је, може се рећи, коначна реализација плана развоја града. Субјекти те фазе развоја града су грађани, или „урбанисти", како би их назвао Луис Вирт. План мора да антиципира и ту своју коначну реализацију, уколико себе не сузи на техничко-организациони чин. Без обзира на то што се говори о сегментима и фазама, урбанизација је јединствен процес, а субјекат тог процеса је град, као целина, са свим својим сложеним и противречним структурама.

Овакво мноштво учесника у планирању и реализацији развоја града произлази из сложености града као људске творевине. Град није друштво у маломе, али он садржи у себи целокупан друштвени универзум. Та сложеност чини противречним и планирање развоја града. Да би се развој града ваљано (?) планирао, треба *ухватити* његову целину (?)

С обзиром на критике савременог града, који се уз значајна одступања ипак претежно плански развија, питање је како је изо-

стао његов хуманитет: (1) да ли планери не знају да замисле и испланирају хумани град; (2) или планери знају а не могу да испланирају хумани град; (3) можда се хуманизам града изгубио у просторима изван плана; и (4) најзад, можда су у питању неспоразуми у схватању урбанистичке праксе и хуманистичке критике.

Свако тражење одговора на ова питања мора претходно да се определи према хуманом. Често срећемо врло енергична заузимања за хуманизам, али се ређе срећу прецизна одређења хуманизма. Историјски гледано, хуманизам је иманентан човеку и људском друштву. Међутим оваква општа констатација није довољно прецизна. Крај средњег века је обележен хуманизмом, као покретом, али је и ту тешко запазити неку прецизну одредбу хуманизма. Запажа се истицање човека у центар интересовања људске мисли и праксе. Понекад је то у екстремним облицима добијало димензије антропоцентризма, али и тада хуманизам није довољно прецизно дефинисан. Карл Маркс је појам хуманизма ставио у одређене конкретне историјске оквире, истичући разотуђење и еманципацију човека као две битне димензије хуманитета. Али недовољну прецизност те формулације потврђују неуједначене и противречне интерпретације а и пракса. Очигледно је да се и после Маркса за аутентичним појмом хуманизма мора и даље трагати. Зато су, изгледа, прихватљиве тезе оних интерпретатора Маркса који су тврдили да хуманизам није дат, него да је задат и да се стално изнова морају откривати и његови облици и његови садржаји. Хуманизам се, дакле, стално изнова ствара и производи и то критичким односом према положају човека у постојећем свету. Позиција те критике је еманципација човека. Зато ту критику можемо назвати хуманистичком критиком. Она је, наравно, и мисаони и практични чин, премда ће се показати да се мисаоно и практично често раздвајају.

Овакво схватање хуманизма има своје предности и своје мане. О њима се на овом месту неће шире расправљати. Може се рећи да овакво схватање хуманизма пружа веће могућности критици савременог урбанизма, него урбанистичком планирању.

Хуманистичка критика града уочава и казује више о недостатку савременог града, него што то успева да уради планирање. Та тврдња произлази из искуства новије историје развоја градова. Нови градови се дуго времена плански развијају, а хуманистичка критика развоја градова кроз све то време указује на недостизање и губљење хуманитета градова. Већ је постављено питање зашто су се критика и планирање нашли на два одвојена колосека и зашто планирање, као мисаона и као практична делатност, не достиже хуманистички ниво који достиже критика.

Да је планирање у стању да уочи и искаже недостатке савременог града, оно би то урадило самим планом, па би се прекратила репродукција дехуманизираног града, а већ је речено да се то не постиже, јер дехуманизирани град се репродукује и по плану, и мимо плана. Питање је да ли су се хуманистичка критика савременог града и планирање развоја града разишли, и ако јесу, зашто је до тога дошло. На та питања се може одговорити тек када се

изврши анализа праксе планирања, бар у главним његовим елементима и сегментима. Но, и пре те анализе, начелно се може рећи да је планирање развоја града утемељено на критици постојећег стања, те да је планирање увек и критика. Планирање је, дакле, и хуманистичка критика у мери (?) у којој је то могуће. Хуманистичка критика града чини предметом критике и град и план његовог развоја, па је она шира од плана, као критика мање је спутана. План развоја града, као критика постојећег за предмет свога критичког промишљања има само град, а не и себе саму. План развоја града предметом критике ће учинити пракса. Пракса развоја града је непосредни и „беспоштедни" судија ваљаности плана. Свест о таквој вези плана и праксе стварног развоја града спутава планирање и чини га реалним и критички мање радикалним. План као критика постојећег града има мању дистанцу према пракси развоја града од поменуте критике, са којом се до извесне мере разилази. Из овога произилази да је хуманистичка критика и савременог града и плана његовог развоја својом интелектуалном дистанцом изгубила координате у којима производи идеје о хуманизму града.

Ту се заоштравају противречности планирања и развоја града. Поред тога што је и само планирање критика датог стања неког града, хоризонти планирања су ограничени и спутани праксом и токовима реализације. Критика коју смо назвали хуманистичком има шире хоризонте и излаже критици и план и реализацију и она то ради са интелектуалном дистанцом, па је обавезе према реализацији мање спутавају. Разликовање плана и хуманистичке критике у равни у којој је реализација непосредна претпоставка плана, а хуманистичка критика има према реализацији једну интелектуалну дистанцу, мора да се прецизира. Прво, те разлике се не укидају тиме што ће се планови више интелектуализовати а критика учинити више практичном у смислу мање интелектуалном. Уместо да се укида, та разлика мора да се превазилази и то не само као њихов међусобни однос, него и као њихов заједнички однос према стварности и пракси. Критика не сме да постане осамостаљена интелектуална „производња хуманизма", али не сме да буде ни заробљена, како би Маркс рекао, „прљавом јудејском праксом".

Хуханистичка критика града не може да изгуби своје конкретне историјске координате, али се не може прихватити ни заговарање да било која конкретна пракса одређује координате хуманистичкој критици града. Пракса развоја града и његова стварност могу бити толико неемансиповани и заостали да се не могу прихватити као критеријум и судија хуманистичког мишљења о развоју града. То је нарочито важно имати на уму када је реч о планирању и развоју наших градова, који су се од касаба и паланки, са малом урбаном традицијом, брзо и нагло развијали. Најзад, хуманизам не производи ни само планирање, ни сама критика, нити сама пракса. Хуманизам производи град као друштвена целина у оквиру једног историјског времена.

Чини се да су ово биле неопходне опште напомене за разматрање социологије планирања развоја града. За социолошки пресек

планирања развоја града две су групе питања, изгледа, битне: прва група се односи на питање шта је град, а друга група на питање шта је планирање развоја града. Али, како је напред речено, и једно и друго ће се посматрати у светлу тезе да су и град и планирање друштвени однос.

ГРАД ЈЕ ДРУШТВЕНИ ОДНОС

Град је сложена друштвена творевина. Чини га велика концентрација становништва настала кроз поделу рада, па отуда професионално, социјално, културно и на другим основама сложена и структуирана творевина. Саставни део града су и његове производне снаге и сложене архитектонске и урбане структуре (стамбене и друге зграде, улице, тргови, саобраћај и други технички системи). Град је просторна, друштвена, организациона и урбанистичко-технички релативно заокружена целина. Међу многим дефиницијама града посебно место има Веберово схватање. Многи аутори мисле да је његово схватање града незаобилазно и до данас непревазиђено. Вебер каже да се „град може дефинисати на различите начине. Свим дефиницијама је заједничко само то да град представља, свакако (бар релативно), затворено насеље . . .". Макс Вебер даље каже: „Социолошки посматрано, то би могло да значи: насељено место, дакле насеље, са кућама које су тесно збијене и представљају тако обимну повезану насеобину да се становници међусобно лично не познају, као што је то специфично за организовану групу суседа".[1] Градови чине посебну врсту насеља, али и они нису једнообразни, па су се многи аутори бавили типологијом градова према њиховом настанку, вели-, чини и другим карактеристикама. И у вези са типологијом градова срећу се различита схватања. Међутим, велика је сагласност многих аутора да је на настанак и развој модерних градова утицај индустријализације (и капитализам) био пресудан. Карл Маркс је истицао да је „парна машина мати индустријских градова". И заиста, употреба парне машине је подстакла концентрацију огромне масе становништва. Међутим, колико год да је ова Марксова тврдња тачна, она је непотпуна и недовољна да се само њоме, нарочито ако се поједностављено интерпретира, објасни настајање великих и мамутских градова. Треба предочити баш ту поједностављену интерпретацију Марксове тврдње о улози парне машине у развоју нових градова да би се видео њен шири смисао, без којега није могуће разумети развој савремених градова. Производња која се заснивала на парној машини ангажовала је десетке, стотине, па у изузетним случајевима и хиљаде људи који су постајали становници насеља (града) у коме је лоцирана парна машина. Међутим, пракса није ишла за тим да се број људи везан за рад на бази парне машине и број становника града поклапају. Градови су далеко превазилазили број људи које ангажује једна парна машина. То значи да је у развоју градова и концентрацији становништва у њима, поред парне машине, учество-

[1] Макс Вебер, *Привреда и друштво* 2, Просвета, Београд 1976, 297.

вало још нешто. Уз то, градови постају простор у коме се концентрише мноштво парних машина које су са својом производњом могле да функционишу и независно једна од друге, па су могле да буду и друкчије просторно распоређене. Није уз сваку парну машину формирано посебно насеље, нити је у сваком насељу лоцирана по једна парна машина. Маркс је, дакле, парну машину употребио као метафору за један систем производње, који је назван индустријским начином производње, а који је по карактеру друштвених односа био капиталистички. Чини се да је Маркс могао рећи да је уместо парне машине „мајка" модерног града био капитализам. Додуше, у многим Марксовим текстовима је видљиво да је капитализам био душа модерних градова. Дакле, парна машина се може схватити само као метафора за индустријализацију, као систем производње и као тип друштвених односа, а исказ да је „парна машина мајка модерних градова", буквално тумачен, неодржива је наивност.

Градови (стари и нови) су настајали у одређеним друштвеним односима, али су они и сами друштвени однос.

ГРАД И ГЛОБАЛНИ ДРУШТВЕНИ ОДНОС

Град је сложени друштвени однос, а односи града и глобалног друштва такође су сложени.[2] Ти су се односи историјски мењали. Вероватно да би се могло показати да се у тим историјским променама провлачило и нешто заједничко и трајно, без обзира на промене.

Односи савременог града и глобалног друштва данас се најчешће квантитативно изражавају односом укупног становништва једног друштва (најчешће државе) и становништва које живи у градовима. У том приказивању односа друштва и града користи се појам коефицијента урбанизације, као односа градског и негрдског становништва једног друштва. Прихваћено је да са порастом градског становништва расте коефицијент урбанизације, а са овим расте општа развијеност друштва: друштво је развијеније уколико је већи контингент становништва у градовима. Наравно да се однос града и друштва не исцрпљује и не своди само на овај квантитативни однос.

Социолошки гледано, тај је однос сложенији. Маркс и Енгелс су писали да је град „субјекат" историје друштва.[3] У граду су концентрисани средства за производњу, становништво, капитал, култура, просвета, политичка власт итд. Град је био место где се развијала идеологија и класна свест и буржоазије и пролетаријата. У њему су настајали сви покрети који су носили историјске промене. Мало се шта историјски значајно одигравало изван града.

---

[2] Овде се неће разматрати различити проблеми односа града и друштва, који су историјски били врло специфични, као у случају градова-држава, полиса и у случајевима када се актом централне власти одређивао статус града, нпр. слободни град и сл. Овде ће се пажња поклонити односу друштва и савременог града.

[3] К. Маркс, Ф. Енгелс, *Немачка идеологија.*

У светлу ових тврдњи однос града и друштва је шири и дубљи него што то произлази из поменутих квантитативних односа. Друштво је друштвени однос, као што смо и град одредили као друштвени однос. Ако су у друштву успостављени неки друштвени односи, онда су ти односи успостављени пре свега у граду. За савремено друштво се сасвим, сигурно може рећи да када су успостављени капиталистички друштвени односи, они су успостављани у граду. Према томе, град као друштвени однос је био капиталистички град. Исто тако, када су успостављани социјалистички друштвени односи, није било никаквог другог друштва где се ти односи успостављају, него такође, пре свега, у граду. Према томе, тзв. глобални друштвени односи и град као друштвени однос се прожимају. Из тога, као што је већ речено, не произлази да је град друштво у малом. Тај аспект односа града и друштва није битан за тезу да је град друштвени однос и да друштвени односи настају у граду.

Град јесте релативно комплементарна и заокружена целина, али није довољан да би се у њему репродуковала целокупна друштвеност. Друштво није збир градова, као затворених и заокружених унутаргрaдских односа. И друштво је густа и сложена мрежа веза и односа, али не као збир односа који се додају и сабирају са односима у граду. Ако се ти односи због анализе условно и раздвајају, они су, у ствари, исти друштвени односи. Односи се рађају и развијају у граду (неки можда само у метрополама), само што се, опет условно, једни простиру докле се простире град, а други се простиру на цело друштвено поље.

Ако град посматрамо у пресеку у коме се раздвајају његове просторне и физичке структуре, на једној страни, и друштвене структуре, на другој страни, мора се поменути позната и често понављана тврдња да те структуре међусобно кореспондирају. Друштвена структура пресеца град као друштвени однос, а пошто та структура кореспондира са просторним и физичким структурама града, онда су просторне и физичке структуре такође друштвени однос. Зато урбанистичко планирање и када се бави уређивањем просторних и физичких структура града, бави се и друштвеним односима.

Друштвени односи су увек повезани са друштвеним процесима. Индустријализација о којој је било речи је процес из кога је произашао и одређени друштвени однос. Урбанистичко планирање је такође друштвени процес, који се одвија у одређеним друштвеним односима, а онда је и само друштвени однос. Поменути институционални статус урбанистичког планирања ствар је односа многих институција града. Због свега тога чини се да треба нагласити да је град друштвени однос и да је планирање развоја града такође друштвени однос. Урбанистичко планирање као институционализована и професионализована делатност сегмент је друштвене поделе рада, која је могла да настане само у друштвеним односима. Стручна и професионална основа на којој се планирање темељи саставни је део поделе рада међу наукама и струкама, што је такође могло да настане само у неким друштвеним односима. У мрежи друштвених институција и организација савременог друштва институције

урбанистичког планирања има ујсвоје место: подређеност према једнима и надређеност према другима. У тој мрежи институције урбанистичког планирања имају своје место и у дистрибуцији друштвене моћи. То је такође друштвени однос. Све би то, дакле морало да буде предмет социологије урбанистичког планирања.

ГРАД И ОДНОС УРБАНИЗМА И УРБАНИЗАЦИЈЕ

За град су везани и појам урбанизма и појам урбанизације. Та два појма се често не разликују, или се разлика међу њима прави непрецизно. То је разумљиво, јер се оба појма везују за град, а град је сложена, противречна и врло променљива творевина.

Већина аутора уочава ту сложеност па покушава многе елементе града да систематизује у физичко-просторне, демографске, друштвено-економске, културне и сл. групе елемената. Због тога се код многих аутора појмови град, урбано, урбанистичко и урбанизација употребљавају час у истом, час у различитим значењима. Тако Луис Вирт каже: особеност „урбанизма" је стил живота. Роберт Парк са сарадницима каже да је град „стање духа". Стипе Шувар мисли да је урбанизација сложен процес и да га чине: а) повећање удела градског становништва; б) деаграризација сеоског становништва и в) ширење градског начина живота.[4] В. Бурић пише да је урбанизација друштвени процес који чине: а) уобличавање простора у насељу урбаног типа; б) друштвени процес преласка руралнo-аграрног друштва у развијено индустријско друштво и в) урбанизација начина живота преласком са сеоско-паланачке културе на урбану културу.[5] А. Лефевр употребљава појам „урбана револуција", а под њом подразумева већину процеса као и поменути аутори.[6]

Дакле, Л. Вирт каже да је *урбанизам* стил живота. Р. Парк да је *град* стање духа. С. Шувар и В. Бурић говоре о *урбанизацији*, а А. Лефевр о *урбаном* (подвукао М. С.).

Требало би више простора да се наведена схватања анализирају. Нпр. С. Шувар наводи три „препознатљива" елемента урбанизације. Међутим, прва два елемента (увећавање градског становништва и деаграризација) би се сводила на један, и то демографски пресек урбанизације, јер је увећавање становништва у граду симетрично смањењу становништва у селу. Ако је под деаграризацијом подразумевао и нешто више од смањења сеоског становништва (професионалне, културне и друге промене), онда то иде у његов трећи елеменат: „ширење градског начина живота", па зато као издвојен, самосталан елеменат „препознавања" урбанизације не казује ништа. В. Бурић, као и С. Шувар, „препознаје" урбанизацију кроз три елемента. Први елеменат је уобличавање простора у насељу урбаног типа. „Уобличавање простора" свакако треба да означи широку ле-

---

[4] Видети о томе више: Стипе Шувар, *Између засеока и мегалополиса*, Загреб 1973.

[5] В. Бурић, *Урбанизација као социјални процес и социолошки аспект урбанизације*, Преглед 1/1969, Сарајево.

[6] А. Лефевр, *Урбана револуција*, Нолит, Београд 1974.

пезу послова градоградње, од планирања града до експлоатације. Вероватно би тај моменат ових сложених процеса најпре требало назвати *урбанизмом*. Међутим, формулација „уређивање простора у насељу урбаног типа" у свом другом делу остаје непрецизна и тражи да се мукотрпним послом утврди шта је насеље урбаног типа. А за препознавање „насеља урбаног типа" морало би да се зна шта је урбано. Тако, В. Бурић улази у таутологију, јер урбанизацију хоће да препозна по урбанизацији. Зато се његов први елеменат може схватити као опис техничких послова, што је за разумевање урбанизације површно и једнострано. Други и трећи елеменат такође нису довољно прецизни, а међусобно нису ни довољно дискриминаторни. У другом елементу В. Бурић урбанизацију поистовећује са индустријализацијом, само што то друкчије каже. Међутим, према формулацији трећег елемента (урбанизација је начин живота) отвара се сумња да је он под индустријализацијом подразумевао неку ужу, техничку димензију индустријализације, не подводећи под индустријализацију и индустријски начин живота. Да је индустријализацију схватио шире од техничког процеса (и као индустријски начин живота), морао би приметити да му тај други елеменат није довољно дискриминаторан према трећем елементу (урбанизација начина живота) и тада би видео да их и не треба раздвајати, тј. да је раздвајање вештачко.

Очигледно је да сложеност процеса развоја града прави тешкоће да се створи прецизнија појмовна апаратура. За то ће бити потребно још много продубљених истраживања града.

Чини се да би требало направити разлику између појма *урбанизма* и појма *урбанизације*. Прецизирање те разлике вероватно би захтевало истраживање широке и разноврсне литературе (урбанистичко-техничке, архитектонске, историјске, социолошке, културолошке и др).

Нама се чини да би под урбанизацијом требало подразумевати једну цивилизацију („стање духа", начин производње, „стил живота", „обрасци мишљења и понашања", „урбана култура") која се рађа и развија у граду, али се шири у руралне просторе. Наравно, треба тек проучити изворе, особености и структуру те цивилизације.

Под урбанизмом би се морало подразумевати нешто друго. То друго никако не би смело да значи свођење урбанизма у нормативне границе техничко-административних послова и процеса градоградње. *Урбанизам је човеков однос према урбаној цивилизацији.* Тај је однос и свестан и практичан. Свестан је у оном облику и мери у којој успева да схвати (и антиципира) урбану цивилизацију, а практичан је у мери у којој успева да токове те цивилизације, који су отргнути од човека, стави под своју контролу, тј. да човека учини субјектом те цивилизације. Смештање урбанизма у урбанистичке институције јесте смештање достигнуте друштвене свести (урбанистичке, архитектонске, техничке, економске, правне и др.) о нашој цивилизацији и смештање одређене количине друштвене моћи да се токови наше цивилизације усмеравају, тј. ставе под људску контролу. Урбанизам је, према томе, *посредовање* преко којега људи треба да постану субјекти своје цивилизације. И као посредовање,

урбанизам се јавио тек у одређеној цивилизацији. „Добро" и „рђаво" посредовање, тј. „добар" и „рђав" урбанизам ствар је и стања дате цивилизације, а у крајњој линији, питање је у којој мери је човек овим посредовањем успео да се еманципује као субјекат свог цивилизацијског живота. У том светлу треба разумети и напред поменуту идеју о хуманизацији града и могућности његове изградње. Експликације могућих претпоставки уз ову тезу морају остати изван ове расправе.

Када урбанизацију схватимо као цивилизацију, онда мислимо на онај универзум који чини поље човекове еманципације, али у коме су видљиве многе стихијне силе које се супротстављају човеку, отуђују га и чине објектом цивилизације. Урбанизам је никао у тој цивилизацији и зачиње се као друштвени нуклеус посредством којега човек треба да се еманципује у субјекта своје цивилизације. Урбанизам је део дате цивилизације који посредује њен сопствени развој. Зато је и сам променљив и развојан. Урбанизам се простире донде докле се простире човекова памет и човекова моћ да овлада токовима урбанизације као цивилизације. Његово посредовање је његова предност, али и ограничење. Може се само веровати да ће као посредовање бити превазиђен.

УРБАНИЗАМ И ПЛАНИРАЊЕ

Урбанизација као процес стварања и распростирања једног цивилизацијског универзума делом је посредована урбанизмом, а једним делом другачије посредована, или је изван тог посредовања. То је онај део те цивилизације који се ствара спонтано, без посредовања урбанизма, мимо његових утицаја, па и упркос њему. То је однос из кога произлази да је урбанизација шира од урбанизма. Урбанизам, иако је посредовање, није спољашњи елеменат урбанизације. Он је унутар ње. Институционализованост урбанизма ствара привид да је он изнад и изван цивилизације. Не производи урбанизам цивилизацију, него је цивилизација произвела урбанизам, као институционализовану делатност и као посредовање. Производећи елементе отуђења, ова цивилизација је произвела урбанизам да би посредовала бар један део сопственог развоја.

Питање је, дабоме, и какав је однос урбанизма и планирања. На први поглед може се такође учинити да су урбанизам и планирање идентични. Међутим, планирање је уже од урбанизма. Планирање је само начин и средство да урбанизам оствари своје посредовање у процесима развоја и ширења савремене цивилизације. Урбанизам „хвата" ту цивилизацију шире, настоји да је разуме и објасни, а само једним делом је планира. Будући средство једног овако сложеног посредовања (цивилизацијског), планирање је и само сложено, компликовано и противречно.[7] Облик у коме нам се пла-

---

[7] Овде се неће описивати планирање (његове фазе, методи, технике и сл). Речено је да је планирање институционализована делатност у којој учествује мноштво стручњака који послове обављају у одређеним институционализованим друштвеним односима.

нирање непосредно испољава показује његову стручну, техничку страну. Она антиципира и усмерава развој града. Важно је напоменути да није лако прецизно одредити где планирање почиње, а нарочито где се завршава. Цело урбано наслеђе је респектабилно за свако планирање, па се у том наслеђу морају тражити почеци планирања. Исто тако, тешко је рећи да се планирање завршава са идејама, свеједно да ли су оне изражене у цртежима, бројкама или речима. План свакако претпоставља реализацију, па се само организационо и технички реализација може одвајати од плана, а стварно план се протеже и на реализацију.

Урбанистичко планирање, иако је посредовање развоја наше цивилизације, по природи ствари не планира (нити то хоће, нити може) цео тај цивилизацијски универзум. Стога је као свако посредовање, ограничено у односу на цивилизацијски и друштвени тоталитет.

За социолошку анализу планирања важно је испитати могућност препознавања субјеката планирања, однос постојећег и планираног и однос планирања и тоталитета града. Поред ових, има наравно, и других питања, која би се морала проучити.

СУБЈЕКТИ ПЛАНИРАЊА

Према облику свог непосредног испољавања, субјекат планирања су планерска институција и стручњаци у њој. Они својом делатношћу и положајем чине град (његове физичке и друштвене структуре) објектом планирања. Њихов однос према граду као објекту је посредован урбанистичким, архитектонским, техничким, еколошким, економским, правним, социолошким, демографским и другим стручним знањима. Када планери својом стручном свешћу мисле свој објекат (град), они то раде (требало би да раде) као да град сам мисли свој развој. Стручна мишљења нису представничка свест у смислу политичке демократије, него свој „представнички" карактер изводе из тога што град узимају за предмет проучавања. Да није урбанистичког планирања као издвојене и релативно осамостаљене делатности и стручне свести планера, град би морао сам да производи свест о себи и своме развоју. Да је то могуће, град би сам постао непосредни субјекат свога развоја, а планирање као посредовање би ишчезло. Посредовањем се ствара раван посебних односа између планера, као субјекта, и града, као објекта планирања. Ти су односи интелектуални (стручни), вољни емоционални, морални, политички и сл., али сви заједно они су друштвени односи.

Могућност да у равни тих односа настану „сметње" (права или искривљења, стручна, морална, политичка и сл. свест о објекту) довела је до идеје и праксе демократског усвајања урбанистичког плана, чиме град, као друштво, надокнађује свој умањен субјективитет. Међутим, то постаје оквир и основа нових друштвених односа. Те односе не чини сложеним само то што се у демократском усвајању урбанистичког плана сусрећу стручно и лаичко мишљење, као

различити нивои свести, него и чињеница да је у предложеном плану изражена синтетизовано артикулисана свест о граду, а демократско, лаичко мишљење је расуто између ординате и апсцисе које обликују социо-економске, социо-професионалне, социо-културне, генерацијске, полне и друге структуре града. Стручна свест планера је разноликост града која произлази из његове друштвене структуре поједностављеним аритметичким и сл. поступцима ускладила или опросечила те разлике, а демократска димензија усклађивања разлика претвара се у односе друштвене моћи, чију конфигурацију одређују величина, стратегијски положај у друштву и сличне особине појединаца, стратума и група. Дакле, неравномеран распоред друштвене моћи и друге чињенице везане за овај сегмент планирања показују да је и ту у питању друштвени однос међу актерима, тј. субјектима планирања и субјектима усвајања плана.

Дугим развојем послова планирања искристалисало се искуство да треба планирати и непланиране фазе и сегменте развоја града. Ти непланирани сегменти и фазе се остављају да их исти или неки други субјекти накнадно планирају. То не противречи постојању једне техничке фазе у планирању која је названа „детаљан план". Чак и када се „детаљни план", као издвојена техничка фаза узме као неизбежна у пракси, остаје у развоју града огромно подручје које се не посредује урбанизмом или се уопште не посредује.

Када се планови реализују, почиње оно што се уобичајено назива експлоатацијом града. Тада се у град размешта друштвени супстрат који је до планирања и у току планирања био предмет (објекат) стручне памети институционализованог планирања. Размештање друштвеног супстрата у стамбене јединице, зграде, квартове, насеља, није само испостављање адреса и предаја кључева, него опет друштвени однос. Тај однос је успостављен изван институција планирања, али се односи успостављају и у градском простору, а они могу да се разликују од првих или да буду у сукобу с њима.

Друштвени супстрат који експлоатише град затиче, доноси али и даље производи одређене обрасце мишљења и понашања и на тај начин постаје субјекат дефинитивног обликовања града. Ако су то макар и само неки елементи урбанизације, онда је видљиво да се ту сустижу они елементи који су посредовани урбанизмом и они елементи који нису посредовани. Субјекти развоја града су многобројнији и разноврснији него што су субјекти урбанистичког планирања. Зато је и речено да урбанизам само делимично посредује урбанизацију као цивилизацију.

ОДНОС СТВАРНОГ И ПЛАНИРАНОГ

Планирање антиципира нешто чега у граду још нема. То се дешава увек када се планира ново насеље, нови кварт, булевар, зграда или када се планира реконструкција неког постојећег блока, кварта и сл. Планирање реконструкције више се ослања на постојеће него што је случај код планирања нових насеља и квартова. Но, у оба случаја када се планира нешто ново, изгледа да се планирање

бави нечим непостојећим. Питање је како непостојеће постаје предметом планерског мишљења и планерске праксе. И планирање реконструкције које се више ослања на постојеће мора једним делом да иде изван постојећег, јер планирање није понављање оног што већ постоји. Питање је на шта се промишљање непостојећег ослања. Реконструкција се и помиње зато што се на том примеру јасније види да постоји веза између постојећег и планираног (непостојећег). То сугерира да се планирано изводи из постојећег и да је одређено њиме. Но, многи су се питали како се ново изводи из старог, и тражећи одговор на то питање направили су лепезу схватања, од строгог техничког, економског и социјалног детерминизма, до различитих утопија.

Постоје два угла у чијем светлу ваља посматрати планирање развоја насеља: прво, то је садржај насеља и садржински однос постојећег и планираног, друго, то је време у коме се разграничава постојеће (прошлост и садашњост) и планирано (будућност, ближа и даља). Поставља се питање, као и напред, како будућност учинити предметом промишљања.

За то је потребно прецизније одредити појам будућности, што би захтевало врло широку расправу. Будућност се обично одређује временски и при томе се мисли на оно што се налази испред садашњости. Истина, моменат садашњости се стално помера, па се померају и простори прошлости и будућности. Садашњост је нулта тачка и за прошлост и за будућност, само са различитим предзнаком у времену. Зато се прошлост и будућност не могу одредити само у временским оквирима, него се мора уронити у друштвену збиљу. То проблем будућности не чини много јаснијим. Оно што је нпр. за стварност Етиопије будућност, за Јапан је већ минула прошлост. То значи да садашњост Етиопије и Јапана не разграничава прошлост и будућност као апсолутна нулта тачка, него релативизира тај однос не само у временској равни, него друштвено-економски, културно и цивилизацијски.

Будућност јесте нешто што тек треба да настане и у временској равни и у равни друштвене збиље (остварења нечега што још не постоји). Међутим, то не значи да је предмет промишљања будућности непостојеће у апсолутном смислу речи. Непостојеће је тешко учинити предметом мишљења без великог ризика. Поузданије је, а и једино разложено за предмет мишљења узети прошлост и садашњост. Али, како се тада може промишљати будућност? Та се питања и теоријски и методолошки своде на однос садашњости и будућности (филозофски: биће — нешто постојеће, и биће — футур од бити).

Предмет промишљања је садашњост, стварност (Биће), али човек као субјекат промишљања уноси у то промишљање своје потенције (биће) и тиме открива хоризонте будућности. Будућност је, дакле, скривена у стварности и човековим потенцијама. Нема ни теоријских, ни практичких основа да се претпоставе било какве границе људских потенција (могућности), али су оне ипак ограничене. Њихове ограничености су пре свега у ограничености стварности, чији

је део и човек. Зато је будућност могућа само као хоризонт у коме се промишља ограничена стварност и практично мења у светлу тог хоризонта.

Стварност је испуњена законитостима које нам се представљају као друштвени, економски, технички и др. детерминизам. У оквиру постојећих наука проучавају се и откривају законитости и нужности. Нпр., станоградња се креће у оквирима економских могућности као детерминиране нужности. Целокупна градоградња мора да буде у складу са економским законитостима, тј. мора да буде економична, рентабилна и сл. Исто се дешава и са техничким детерминизмом и другим законитостима које пресецају развој насеља. Опредељење да се трага за законитостима да би се будућност ускладила са правцима њиховог деловања, сужава хоризонте будућности.

Ако се будућност пројектује само према законитостима прошлости, онда то и није будућност, него илузија, у којој се прошлост јавља као привид будућности. Будућност је у том случају само законита репродукција прошлости. У том случају човек би своју будућност репродуковао као нужност, а не као слободу и мера будућности би била изражена само временским сегментима, а не променом стварности по човековој мери.

Човек није само заробљеник детерминизма и законитости, него он сам производи и мења те законитости по мери својих потенцијала.

Вероватно да је човеково противљење детерминизму најпотпуније долазило до изражаја у великим утопијама. Може се поуздано тврдити да је најцеловитији траг људским утопијама сачувала историја. Идеје утопија нису остварили само Платон у *Идеалној држави,* Т. Мор у *Утопији,* Т. Кампанела у *Граду сунца* или Сен-Симон, Ш. Фуриje и други у својим делима. Л. Манфорд *(Повјест Утопије)* и Е. Блох *(Принцип наде)* показују да је човек читаву своју историју испунио сопственим утопијама. Франсоаз Шое *(Урбанизам, утопија, стварност)* и Богдан Богдановић *(Урбанистичке митологеме)* приказали су утопијске идеје и утопијску праксу у односу на град.

К. Маркс, Б. Лукач и др. су у појму друштвеног тоталитета сажимали елементе стварности и димензију могућег, схватајући их као синтетичну целину. На сличан начин Вебер је схватао идеални тип. То је целина сачињена од реалних и могућих елемената.

Социолошки аспект насеља будућности не заговара научност, али не верује да је насеље будућности могуће као научна творевина, тј. научна конструкција насеља, нити се приклања терору науке.

Без дубљих проучавања тешко би се анализирала наша пракса планирања нових насеља. Према неким индикаторима из наше праксе могле би се поставити неке хипотезе које би ваљало проверити.

Прво, да ли се и у колико планирање темељи на позитивистичком мишљењу које је заробљено поменутим техничким, економским и социјалним детерминизмом, па на тој основи ограничену стварност репродукује и у будућност. Друго, да ли је телеолошка и утопијска антиципација новог стварно превазилажење позитивистичких и детерминистичких ограничења, или је присутно и преузимање достигнутих урбаних и архитектонских форми и садржаја из развије-

нијих друштава. Оно што је у урбанизму и архитектури у развијеним друштвима остварено несумњив је доказ да *„може и тако"*. Не може се сумњати да је могуће направити Јелисејска поља, Пратер или Нови Београд, Нови Сплит и сл. Али у копирању таквих решења накнадно се показало да само то што „може и тако" није довољно. Могло би се скраћено рећи да урбанизам мора у томе да буде креативнији, а то је могуће ако се суочи са градом, као друштвеним тоталитетом.

ГРАД КАО ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКИ ТОТАЛИТЕТ

Када се у расправу о граду уведе категорија тоталитета, морају се предочити бар неке теоријске и методолошке импликације, које се за ту категорију везују. Реч је, наиме, о томе да град предметом проучавања чини више наука и научних дисциплина. Оне проучавају поједине сегменте или пресеке града, па распростирање њиховог предмета није лако разграничити. Међутим, разграничење њиховог предмета је једна страна проблема. Друга страна је како све то што је парцијално интегрисати и синтетизовати у једну целину. У односу на планирање развоја града, питање је како парцелизоване сегменте које еманирају поједине струке и дисциплине синтетизовати. На жалост, изгледа да нема ни једног места где се та синтеза може стварно да постигне, осим у пракси живота града. Организациона шема изражена у тзв. интердисциплинарности и трансдисциплинарности није показала већу ефикасност у том интегрисању.

Социологија по ширини захвата превазилази ограниченост парцијалних дисциплина. Из тога се погрешно мисли да социологија на тај начин „хвата" тоталитет града. Не налази се тоталитет града само у његовој стварној датости, као позитивистички схваћеном предмету науке, ма колико та наука била широка и свеобухватна. Друштвени тоталитет града се не налази у самом предмету социологије града. Тоталитет града је наукама задат, али не у смислу да наука својим предметом захвата тзв. објективну целину града. Тоталитет је задат и тражењем телеолошке димензије. То је утопијска димензија, која открива хоризонте могућег. Тако су тоталитет схватили К. Маркс и Б. Лукач, а сличан смисао М. Бебер даје својим идеалним типовима.

Социологија достиже тоталитет тек када захвати целину објекта, укључујући у то и оно што објекат нема а могао би да има. Зато социологија и друге струке траже тоталитет у насељу као свом предмету, али и у себи самима. Позив наукама да промишљају хумани град не своди се на то да у постојећем граду, као објекту проучавања, пронађу примере хуманитета, него да у промишљању града промишљају и његову могућу хуманизацију.

Битна одлика човека је да себе и свој свет доживљава као недостатак и недовршеност. Човек је тиме постао једина жива врста која се према себи и свом свету односи критички, тј. свој недостатак и своју недовршеност чини предметом свога мишљења и своје праксе. Са развојем друштва померају се границе човековог „недостатка",

па је „недостатак" стално у хоризонту могућег. То могуће са стварно постојећим светом чини човеков променљиви друштвени тоталитет. Није техничко, демографско, економско, правно и друго парцијално проучавање града ограничено само предметном парцијалношћу него и позитивистичким односом који игнорише утопију могућег. Зато је телеолошком димензијом неопходно прекорачити и границе парцијалне предметности и границе позитивизма.

Свест о недостатку и недовршености није само антрополошки и генерички „белег" човеков, него је увек и конкретно — историјски недостатак. У равни своје конкретне егзистенције човек у односу на град своје „недостатке" и „недовршеност" свога света протеже од недостатка стана, радног места, продавница, саобраћаја, обданишта, болнице до позоришта, опере и друштвених односа. Недостатке човек доживљава као потребе. Те су потребе структуиране и структурабилне. Сваки становник града и свака група грађана имају неке потребе. Потребе које не могу да се задовоље у граду — недостатак су града. Будући да и себе доживљавају као недостатак, људи стално производе нове потребе. Зато је распрострањено мишљење да потребе иду увек испред могућности. Веза потреба и могућности и њихова развојност могли би се приказати линијом дуж које се развијају могућности, а испред њих стално иду потребе. Оне никада не могу да се сустигну, али не могу потпуно ни да се раздвоје. Но, потребе и могућности не чине праволинијски континуум. Многе потребе и могућности су на линији континуума, али се неке потребе јављају и побочно. Са порастом потреба богати се индивидуални и друштвени живот града. Конфигурација социјалне структуре града ствара и парадоксални однос између могућности и потреба. Тај парадокс се јавља у обрнутом односу потреба и могућности. Одређене друштвене групе имају мање потребе него што су могућности града. Нпр. град пружа веће могућности него што су потребе неких група за позориштем, опером, сликарским изложбама и сл. Али за друштвене групе са развијеним потребама ове врсте нема парадокса. Питање је, наравно, према чијим потребама урбанизам планира град. Најчешће планери овакву могућу дилему решавају у корист група са развијеним потребама. Дистрибуција потреба и могућности је очигледно неравномерна, па њихову конфигурацију треба схватити као друштвени однос.

Позната је хијерархија потреба; тзв. више потребе се „активирају" тек када се задовоље ниже потребе. Неке потребе људи су актуелне, а неке су латентне. Ако је неком без стана то почетна актуелна потреба, питање је докле се простиру његове латентне потребе. Да ли се оне простиру до краја линије континуума или се завршавају ближе или даље од почетне потребе. Планери развоја града то тешко могу да утврде. Најзад, све су потребе индивидуалне али се разликују по начину задовољења. Потреба за станом се задовољава индивидуално, а потреба за амбулантом, школом, позориштем, биоскопом, саобраћајем и слично задовољавају се колективно. Колективно и групно задовољавање потреба не говори о постојању друштвених група које су трајно и чврсто обликоване. Није реч о колективу болесника нити о колективу биоскопске публике, већ о

појединцима који су у биоскопској и амбулантној статистици формирани као група. Све те потребе које су променљиве и по садржају и неравномерној распрострањености у граду елементи су урбане цивилизације али и предмет урбанистичког планирања.

Урбанизам не може да посредује сложени цивилизацијски универзум без обзира на то што ствара илузију да обухвата цео његов тоталитет. Ограниченост урбанизма је вишеструка: ограничен је зато што не може да посредује тоталитет цивилизације, зато што посредујући део ствара илузију да посредује целину и зато што ствара илузију да није посредовање него да је он сам аутентичан друштвени процес. Дилему да ли смањити ограниченост посредовања да би оно постало потпуно „право" или укинути посредовање, није лако разрешити. Сам урбанизам вероватно је не може решити. Чини се зато да је социологија планирања развоја града могућа и потребна и да би предмет њеног интересовања били друштвени односи у посредовању и посредовање као друштвени однос. Услов је да и она сама не постане посредовање.

TOWN DEVELOPMENT PLANNING AS MEDIATION

(Investigation of possibilities of the sociology of town development planning)

Summary

by

Dr Mladen Stojanov

Town planning is the mode of development of modern cities. It is an institutionalized and professional activity of experts from all walks of life. The author insists on distinguishing between urbanism and urbanization. He defines urbanization as a civilization which is developing in modern cities and urbanism as an activity which mediates the development of that civilization. Urbanism emerged when urbanization as a civilizational unverse could not continue to develop without mediation. Urbanism as mediation is limited in number of ways.

As it is associated with town planning urbanism as civilizational mediation has been taken in a narrow sense and placed within the technical and planning limits. As the author considers urbanism as civilizational mediation and not only as an organizational and technical framework for planning, he defines both urbanism and planning as social relation and concludes that the sociology of town development planning is possible and that the social relation in mediation between urban civilization ad town development is the focus of its interest.

UDK 711. 4(497.113 N. Sad) „18/194"

Др Љубинко Пушић

УТИЦАЈ ДРУШТВЕНО-ИСТОРИЈСКИХ, ПРИВРЕДНО-ЕКОНОМСКИХ И УПРАВНО-АДМИНИСТРАТИВНИХ УСЛОВА НА ПРОСТОРНУ ТРАНСФОРМАЦИЈУ НОВОГ САДА У XIX И ПРВОЈ ПОЛОВИНИ XX ВЕКА

Место и улога Новог Сада у односу на остале градове у Војводини

САЖЕТАК: Улога града и разумевање његове генезе добијају посебан значај у одређеном, ширем простору и времену. То значи да урбанолошка *меморија* мора представљати осмишљену основу сваког урбанистичког *предвиђања*.

Корени иницијалног, развијеног и затеченог, дакле, постојани трагови у урбанистичком развоју, никако не могу бити игнорисани или смештени у антикварни однос према стварности. Чињеница је да оно што данас затичемо као материјалне трагове није тек прост збир градограditељског репертоара прошлих времена.

Насељавање Војводине представља дуг и слојевит процес. Временски и просторно, долазак до војвођанског града обележен је низом датих, створених и променљивих услова који носе обележја дубоке историчности. Јединство и међусобна условљеност природних, друштвено-историјских, привредно-економских а затим и управно-административних и социјалних чинилаца били су нужни колотрагови за просторну артикулацију оног што се означило као насеље. Свакако, ти корени стварања насеља на територији Војводине су знатно дубљи и сложенији него што је то могуће и потребно размотрити овом приликом.

Током овог век и по дугог периода Нови Сад се најчешће развијао на начин и у правцу који се углавном поклапао са развојем осталих градова на територији Војводине. След општих друштвено-историјских догађања учинио је, међутим, да је Нови Сад многе дате неповољности успевао да претвори у предности за развој, на махове чак и снажно борећи се за место и улогу коју донас има.

Резултати посматрања промена током XIX и прве половине XX века треба да послуже као корени за критички однос према променама које се догађају у савременим условима урбанистичког развоја.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Војвођански градови, друштвено-историјски услови, привредно-економски услови, управно-административни услови, регионални односи, становништво, урбанизација, индустријализација, колонизација, градска основа, урбанистичке промене, урбана морфологија.

Историјски оквир формалног и суштинског формирања војвођанских градова у целости припада XVIII веку.

Друштвени, а затим и управно-административни услови, стекли су се у таквом облику да је територију Војводине представљало неколико уистину различитих целина. У оваквим, организационо различитим и кроз време променљивим приликама, за праћење стварања и процеса сазревања урбаног у насељима, неопходно је фиксирати период друге половине XVIII века. Међутим, обраћање посебне пажње на време од почетка XIX века на овамо није случајно. Полазећи од чињенице да је период од ових приближно 150 година обележен најјаче израженим квалитативним и квантитативним променама урбанистичког облика градова, проблем који се пред нас поставља састоји се од утврђивања узрока, начина и последица њиховог преображаја. То значи да је потребно утврдити друштвено-историјске, привредно-економске и управно-административне компоненте преображаја да би се коначно утврдило како су се оне одразиле на просторне.

У насељима Војводине у периоду од једног и по века посебну улогу су имала она насеља која су се у тим почецима развоја издвојила првенствено као војни, привредни и културни центри и која су током времена еволуирала и градове, односно, понела атрибуте онога што ми данас подразумевамо под појмом градова. Посматрајући територију Војводине у данашњим просторним оквирима, у стању смо да идентификујемо насеља која су се у шеми регионалног развоја издвојила као својеврсни градски центри — Нови Сад, Суботица, Сомбор, Зрењанин, Сремска Митровица и Панчево. Сва ова насеља, иако се налазе на релативно малом простору, кроз исте временске периоде су на различите начине примала утицаје средине. Понекад су врло фини микроуслови одређивали правце и облике просторног развоја. Као у територијално и према броју становника највећим, у овим насељима су све појаве и промене постајале уочљивије и као такве утицале на развој осталих насеља. Ваља признати да је известан број насеља, иако по садашњим систематизацијама не носи истакнута обележја градских центара, имао значајно место у процесу урбанистичког развоја војвођанских градова.

Постоји мноштво чињеница врло релевантног историјског значења које Нови Сад истичу у први план, дајући му током XIX века место и улогу првог међу једнаким војвођанским градовима. Касније, обележја примата у односу на остале војвођанске градове постају све изразитија, доводећи га, коначно, на позицију коју данас заузима у типолошкој хијерархизацији.

1. ПЕРИОД ОД ПОЧЕТКА XIX ВЕКА ДО 1848. ГОДИНЕ

У XIX век војвођански градови улазе са већ формираним статусним обележјима. Тако се Нови Сад у свом развоју користи свим предностима које имају слободни краљевски градови. Од тренутка стицања статуса слободног краљевског града, развој Новог Сада, као и осталих градова на овом подручју, кретао се у неколико праваца. Жеља Двора да развија град по узору на западноевропске

требало је, као прво, да се темељи на повећању броја становника и истовременом јачању трговине и занатства, али и управно-административних функција; уосталом, то су биле и обавезе града које су произлазиле из повеље о статусу. Убрзано повећање броја становника, као део пораста и развоја града, имало је мање обележја природних миграцијских токова а више колонизације. Нови Сад је 1803. године имао већ 13.000 становника а 1817. године је, како је забележио Вук Караџић, „био највеће општество српско на свету". Нормална последица наглог повећања броја становника је и територијално ширење града ван првобитних граница шанчева и утврђења.

Економски положај градова, с обзиром на то да није дата категорија, и у случају војвођанских градова произашао је из карактера и развоја њихових функција. Као и сви војвођански градови, и Нови Сад је време добијања статуса доживео као пољопривредни, што је и нормално с обзиром да је припадао изразито пољопривредном региону.

Почетни корак управно-административног уређења, произлази из докумената о стицању статусних привилегија. Значи, главни део „припрема" за организовано планирање припада другој половини XVIII века. У тој почетној фази уочава се неколико битних чинилаца:

(а) Доношење одлука о инжењерско-техничком уређењу града. Оснивањем такозваних грађевинских одбора (управа), градски магистрати су били у стању да управљају политиком просторног уређивања градова. Мада се напреднија форма законских докумената о уређењу града (грђевински правилници) јавља тек у другој половини XIX века, може се сматрати да је делатност грађевинских одбора била прилично распрострањена и за ондашње услове врло делотворна.

(б) Приоритетни послови према одлукама о техничком уређивању тицали су се премеравања градске територије и били су у надлежности градских мерника (civitatis geometra).

(в) Ради лакшег управљања територијом града спроводи се подела на квартове. Овакво административно уређивање територије која произлази из одлука и правилника о техничком уређењу и испрва, с обзиром на националну хетерогеност становништва, има и елементе поделе према националној припадности. Тек каснијем времену припадају неке друге (функционалне) поделе територије.

(г) Као крајњи резултат свих управно-административних и техничких послова на уређивању града, јављају се и први регулациони радови; значи, то је почетак урбанистичке делатности на просторном уређивању града.[1]

---

[1] Мада се често спомиње да се Нови Сад све до краја XIX века развијао спонтано, без урбанистичких планова, постоји неколико планова који довољно прецизно воде до података о насељавању града у XVIII веку. То су, пре свега, план из 1716. године (мапу је објавио Arnot, Wien 1858) и планови из 1738. и 1745. године. За другу половину XIX века релевантни су и карта Новог Сада са Петроварадином из 1764. године (Збирка карата Рукописног одељења Матице српске, Нови Сад, инв. бр. 703) и Нови Сад са околином из 1784. године (монографија *Нови Сад*, Матица српска, Нови Сад 1962, 59).

Сви планови Новог Сада из XVIII века упућују на то да је већ тада град имао формирану урбанистичку основу, која се у многим детаљима поклапа са данашњом.

За Нови Сад улазак у XIX век значи и улазак из фазе спонтаног просторног развоја у планску. Нови Сад је типичан пример великих промена које су се догађале у периоду од готово једног века — од средине XVIII па до средине XIX века. За оно време велики пораст становништва (са око 13.000 године 1807. на 17.322 становника 1843. године), статусне карактеристике и економско јачање имали су видног утицаја и на просторно ширење.

Урбанистичко стање града које се чита са планова са краја прве половине XIX века готово да пружа увид у један други град, колико се урбанистички „отисак" трансформисао за пола века. Сигурно је да је стање у каквом се град затиче резултат деловања кроз све ове године, али је у односу на остале војвођанске градове тај развој био изузетно брз. Ако је почетком тог периода забележено да се „што се тиче начина изградње и расподеле града уопште, не може о њему никако рећи да је правилан", онда би требало да се та „неправилност" сада само просторно повећала. Чињеница је, пак, да је ширење града резултирало површином која је више него три пута већа од оне од пре сто година. За неправилност се, коначно, не може рећи да се умножила; тачније је да је град наставио своје ширење користећи само основне правце који су већ у другој половини XVIII века чврсто формирани. Отуда и могућност да се веома лако прати процес нарастања града. Иако структура ни издалека није планска ,бар не у оном смислу какву затичемо код Зрењанина, Суботице или Сомбора, основни принципи просторног раста су исти. Али, као и у случају осталих војвођанских градова неспремност на веће мелиорационе радове не допушта ни Новом Саду да се смелије приближи води. Слици о напредном просторном развоју града супротстављала се слика о „граду изграђеном од земље, трске и дрвета где су куће сагрђене без реда". У том погледу ни остали војвођански градови нису били много другачији.

После свега може се закључити да Нови Сад у првој половини XIX века карактерише супротност две чињенице. С једне стране, то је учвршћивање централитета града, а са друге, значајан просторни раст са многим обележјима руралитета. Растом од центра ка периферији нагло опада вредност облика градског насеља. И поред тога што ће средином века највећи део Новог Сада бити разрушен, урбанистичка основа овог периода биће поновљена, чак учвршћена у највећем делу и иста све до данашњих дана.

2. ПЕРИОД ОД СРЕДИНЕ XIX ВЕКА ДО ПРВОГ СВЕТСКОГ РАТА

Напуштање феудализма, улазак у ранокапиталистичко друштво и у доба развијеног капитализма у последње две деценије XIX века нису сви војвођански градови доживели на исти начин. На такво стање утицале су две чињенице: прва, да су у политичком децентрализму Хабсбуршке Монархије постојале политичко-управне микро-

структуре. Док су се Нови Сад, Зрењанин, Суботица и Сомбор за улазак у рани капитализам још користили предусловима који су произлазили из статуса слободних краљевских градова, дотле су, на пример, Сремска Митровица и Панчево као гранична (штапска) места, све до 1867. године, спутавана у развоју. Друга је чињеница да су Суботица, Сомбор и Зрењанин из револуције 1848/49. изашли неоштећени, што значи да је сам град као физичка структура био материјална основа континуалног развоја. За то време Нови Сад је био разрушен и морао се дизати готово из почетка.

Више од стања очуваности или разрушености после револуције, за градове је значила могућност да постану регионални центри; да у себи споје функције привредне, занатске, трговачке, културне, просветне, али и управно-административне доминације. Заједно са Суботицом, Зрењанином па донекле и Сомбором, Нови Сад је, захваљујући тежњама државноправног склопа Мађарске да јача своје градове, као значајан гравитациони центар на томе и градио свој просперитет.

Материјални оквир развоја војвођанских градова у овом периоду чинила је концентрација бар четири групе функција: саобраћај, рана индустрија, трговина и занатство. Треба, ипак подвући да су занатство и трговина, односно њихов капитал, били одлучујуће компоненте у продирању капиталистичких односа у Војводини. Све ове функције, заједно или посебно, значајно су допринеле и мењању лика Новог Сада; не само садржајно, већ и у смислу просторне организације.

Изградња саобраћајних веза била је од историјског значаја за развој Новог Сада и осталих војвођанских градова. Док су се предности путне мреже и водних токова у односу на градски развој исказале још почетком XIX века, железници припада изузетно место у другој половини прошлог и првој половини овог века. У односу на физиономију града, на урбану матрицу и укупну изградњу, железница је битно и снажно утицала.

Индустрија у Војводини се почела развијати доста касно, у другој половини XIX века. Основни разлог за такво стање садржан је у чињеници да је развој индустрије у целој Угарској био спор. Тек при крају XIX и почетком XX века, са улагањима аустријског, чешког и мађарског капитала, почиње развитак такозване велике индустрије. У том смислу, као услов и као последица продирања и развоја капиталистичких односа, стоји подизање градова и Новог Сада, као највећег међу њима. Међутим, у тој фази он никад није постао прави индустријски центар, тачније, само је прошао кроз, за тај период, уобичајену фазу развоја: појаву фабричких зона на периферном прстену и ширење градског простора изградњом стамбених и радних објеката.

Насупрот веома активном друштвеном и привредно-економском развоју раног капитализма и градоградњи која је из тога произлазила, Нови Сад није имао одговарајући развој урбанистичке документације. Он је углавном наставио да се користи донетим правилницима, али и да катастралним премеравањима терена ствара основу

за план који ће бити урађен 1855. године. Чак ни *Економски програм слободног краљевског града,* који се појављује на крају овог периода, са својим амбициозним поставкама, није успео да утиче на просторну артикулацију. Његове смернице, међутим, определиће изграђивање града у каснијим годинама прве половине овог века. Према њему, „варош се не сме разграњавати преко својих крајњих граница, док унутрашњост њена није потпуно изграђена. За уређење града неизоставни предуслов је израда плана како би се одредио уместан правац градском развоју". Такође, у жељи да се Нови Сад помери даље од места и значаја провинцијског града, праве се поређења: „Нови Сад као и друге немачке, француске и енглеске вароши, треба у првом реду својим умесним рационалисањем земљишта да настоји не само да сачува количину свог земљишта, него да је по могућности и повећа. Јер само тиме да се варош подиже у свом унутрашњем простору и развија може се уређивати а не пак разграњавањем спољних варошких граница". Да се размишљало и о потреби да се град што пре приближи реци, говори идеја да „сваки који уме само мало напред гледати мора схватити да развијање Новог Сада има бар један правац, а то је правац према Дунаву".[2] Чињеница је да овај документ има вредност концептуалних разматрања која се заснивају на врло рационалним представама о нужним правцима развоја града.

Трансформација друштвених односа уласком војвођанских градова у еру раног капитализма није у исто време могла значити и трансформацију физичке структуре градова. Тај процес распрострањен у времену траје безмало седамдесет година; тек у том, временском контексту, могуће је посматрати и промене у урбанистичком развоју. Нормалан след ствари, да друштвене промене условљавају и просторне, учинио је да на овим просторима може да се прати раст градова који ће у више случајева, па конкретно и код Новог Сада, довести до формирања стабилних градских основа оних које више или мање и данас затичемо.

Прелазак из фазе спонтаног у фазу планског, који је обележио прву половину XIX века, био је солидна подлога да у периоду друге половине истог века и година до првог светског рата просторни развој градова у главним цртама добије обележја планског развоја. Ова констатација се мора узети са извесном оградом јер се код неких од њих, па и код Новог Сада, основни документ којим се уређује развој града и даље задржава на нивоу регулационог плана. Ипак, овакав план доживљава и своју афирмативну трансформацију: поред најчешћег случаја када се интервенише на постојећој градској матрици ради „исправљања" трагова прошлог, спонтаног развоја, иде се и корак даље. Регулисање нових, растом и развојем изазваних потреба за простором, своди се на утврђивање основних регулационих праваца и сходно томе услова за парцелацију у смислу уједначавања. И поред свега остаје чињеница да је урбанистичко осмишљавање градова било резултат једне крајње рутинерске праксе.

---

[2] Др Ђорђе Тапавица, *Економски програм слободне краљевске вароши Новог Сада,* издала слободна краљевска варош Нови Сад, Штампарија браће М. Поповић, Нови Сад 1907, 1—13.

У односу на улогу градских функција овај период је у знаку јачања центра. Развој културних, просветних и јавних функција, нормално, прати и изградња капиталних објеката. Концентрација ових објеката на једном месту, али и њихова монументална архитектура, учинили су то да формиран центар постане један од главних елемената препознатљивости градских насеља на овом простору.

Може се рећи да је у другој половини XIX века дошло до диференцирања значаја војвођанских градова, али и до учвршћивања мреже регионалних центара у данашњем смислу. Управо у времену до првог светског рата Нови Сад (а нешто мање Сомбор, Суботица, Панчево и Зрењанин), на основу степена достигнутог развоја, издвојио се по значају.

3. ПЕРИОД ИЗМЕЂУ ДВА РАТА

Ово време обилује догађајима чији ће трагови бити читљиви и чак фрагментарно веома присутни и на простору данашњих градова. Управо густоћа историјских догађаја у периоду од само нешто више од четврт века намеће потребу да се друштвено-историјски, привредно-економски и управно-административни фактори развоја посматрају као интегрални. Према томе, заједничке оквире у којима се одвија развој војвођанских градова и у којима Нови Сад тражи место за дефинитивно учвршћивање свог примата, одређују:

(а) Утврђивање нових територијалних граница Краљевине СХС; измењене границе територије данашње Војводине створиле су нову слику регионалних односа. У почетном периоду државне организације, одмах после првог светског рата, геополитички значај појмова центра и периферије најдиректније је одредио место и улогу појединих градова. Проглашење Новог Сада управно-административним центром Дунавске бановине било је један од првих предуслова великог напретка града у време позног капитализма.

(б) Укидање статуса слободних краљевских градова 1925. године. Формално, од тада у развоју војвођанских градова не постоји предност купљеног права на просперитет, мада већ формирањем Краљевине СХС ова статусна карактеристика постаје анахронизам.

(в) Период трансформације пољопривреде и везано са тим осећање потребе за развојем градова без сељаштва. (Са много поноса ће се поводом прве годишњице Првог конгреса војвођанских градова, 1925. године, истицати да Војводина има највише градског становништва у целој Краљевини.) Ово ће бити довољан повод да се појаве и прве класификације градова. Тако је Нови Сад, заједно са Панчевом, Вршцем и Петровградом, сврстан у урбанске градове, док су, на пример, Сента, Суботица, Велика Кикинда и Сомбор рурални градови.

Међутим, физичке структуре и организација територија градова биће повремено веома снажна рефлексија утицаја сеоских насеља. Паралелно са аграрном реформом зачињу се и два за развој градова битна процеса. Први, колонизација као јасан национално-политички циљ. Док је у периоду 1867—1918. године у колонизацији

рила доминантна мађарска етничка компонента, сада градове (али и села) колонизира становништво пасивних крајева нове државне заједнице. И овај, као и колонизацијски таласи ранијих периода, оставиће трага и на урбаној слици града. Други процес је урбанизација.

(г) Талас индустријализације који је кренуо са северозапада ка југоистоку Европе захватио је све војвођанске градове. Може се рећи да су се у садржајном смислу војвођански градови обогатили, али да се у квалитативном смислу друштвеног развоја ипак ради о стагнацији.

Развој трговине и занатства није се умногоме разликовао од привреде. Једино Нови Сад, преузевши улогу најјачег регионалног центра, има релативно стабилан развој.

За урбанистичку делатност овог периода може се рећи да је веран одраз друштвених прилика у Краљевини СХС и Краљевини Југославији и управно-административних консеквенци које су се манифестовале у међусобном положају војвођанских градова. Првих десет година од завршетка првог светског рата на пољу урбанистичког планирања градова као да се ништа не догађа. Заправо, не догађа се ништа што би било одраз реализације планова из ранијег периода. Једино Нови Сад, који се са циљем сопственог уздизања користи привилегијом новог обласног центра, приступа планском развијању територије. Тако ће већ 1919. године бити извршена реамбулација на основу које је две године касније израђен регулациони план.

Кад већ код првих таласа урбанизације и индустријализације постаје јасно да непланski развој градова узима маха, у Панчеву се 1923. године одржава Први конгрес војвођанских градова, када је основан и Савез уједињених аутономних градова Војводине. У односу на дотадашњи развој урбанистичке мисли у нас, овом приликом су први пут учињени вредни кораци да се град схвати као појам уређеног система. Само две године иза Конгреса оформљена су *Главна начела законског предлога о самоуправним градовима,* где се први пут одређује питање класификације градова. И док су питања функционалних, статистичких и других класификација остала нерешена, једино је била образложена управна функција градова, и то: (а) самоуправни градови — они који су у далекој прошлости али и тада (1923) вршили културну мисију вођства у погледу културе, индустрије, трговине итд., (б) обласни жупански градови I реда (са сенатом) и (в) обласни градови II реда (без сената).

Сам предлог закона имао је заиста амбициозне циљеве и намеру да уреди питања класификације, категоризације градова, административних реформи, специјалног положаја војвођанских градова, главних послова и газдинстава града, делокруга, органа итд.

Даљи развитак урбанистичке мисли овог периода се не прати у Војводини, али су војвођански градови због карактера свог простора били захвалан предмет бављења многих српских урбаниста и повод да се развијају нове идеје европског урбанизма. Први од свих, теоријским разматрањима која резултирају концепцијским опредељењима у физичком планирању баш на случају Новог Сада, бави се арх. Бранко Максимовић.

И док се теоријске поставке о будућем граду крећу у оквирима претпоставки о хуманизованим назорима, један други део предуслова да се град деси (претпоставља се да је то град бољи него онај из претходног периода) је правно-техничка регулатива која доживљава експанзију.

Један од најважнијих правних докумената о изградњи градова је *Грађевински закон* из 1931. године *(Службене новине* од 16. јуна 1931. године). Значај овог документа није само у томе што је први у новој држави, већ и у томе што је изазвао ланчану израду директивних урбанистичких планова. Такође, он је послужио као основа за израду грађевинских правилника за поједине градове. Тако је и *Грађевински правилник за Нови Сад* израђен 1938. године. Њиме се утврђује да ће се „уређење, подизање, одржавање и преправка свих врста грађевина вршити по јединственим критеријумима". Још један важан документ определио је правце развоја планерске и пројектантске делатности. То је *Правилник о изради регулационих планова* из 1934. године *(Технички лист* од 31. августа 1934). Осим што је детаљно разрадио све фазе израде и садржај регулационих планова, *Правилник* се упуштао и у детаље на нивоу пројекта регулације.

У урбанистичком смислу, иако до појаве првих планова у другој половини међуратног периода за Нови Сад нема могућности документованог праћења промена, чињеница је да је то град формиране структуре. Један од најзначајнијих планова овог времена израђен је 1921. године, али о њему нема материјалних трагова. Подаци о том плану читају се из предавања инж. Даке Поповића одржаног 30. јануара 1921. пред Просветним одбором Матице српске, где каже да ће Нови Сад „бити обласни центар Војводине. Треба му око 20 монументалних зграда, а затим место за музеј, позориште, пијацу, школске и здравствене зграде итд., а за неколико деценија град ће стићи на Дунав". Од најзначајнијих поставки овог плана треба истаћи да се предвиђа проширење према Дунаву, изградња „Малог Лимана", локација пристаништа поред Петроварадинског моста и изградња моста за Сремску Каменицу.

Укидање мостобрана, обимни хидротехнички радови и насипи били су предуслов да град почне да се шири на ранијој инундационој равни и да изађе на Дунав. Ово је само један правац ширења; остали се дисперзно распоређују дуж целе границе бивше градске територије. Мада доминирају становање и индустрија, планирањем простора не запостављају се ни остале градске функције: зеленило, паркови, спорт и рекреација, комплекси јавних установа. Потпуно правилна шема уличне мреже свих планираних површина и начин парцелације упућују на индивидуално становање. То није изненађујуће с обзиром на то да се 1937. године чак 50% становништва бави земљорадњом. Тако се Нови Сад по периферији окружује насељима која по многим обележјима имају сеоски карактер.

Јак утицај на просторни концепт има путни и железнички саобраћај. Улога железнице се и даље везује за развој индустријских предузећа мада сада, када град треба да расте, представља и вештачку границу између појединих делова. Положај тих путева углавном је и определио правце регулација новопланираних делова града.

Наставак активности за долажење до првог генералног плана регулације био је врло сложен и по много чему, бар када су у питању војвођански градови, пионирски. Првом савременом урбанистичком решењу града, које треба да буде резултат југословенског конкурса за пројект детаљне регулације, претходио је детаљан *Програм.* Концептуална питања базирала су се на прогнози развоја у периоду до 1986. године (дакле, пуних 50 година) и на броју од 150.000 становника. Већ тада зачете су две важне идеје на чије остварење ће се чекати готово 40 година. То су прелазак града на другу обалу и пресељење индустрије са Великог Лимана на другу страну Канала. Размишљања над проблемима урбанистичког планирања имала су значај поруке јер „градови са положајем на равном терену имају тенденцију ширења у хоризонталном правцу и расплину се и развуку до штетне размере по сам град". На таквим програмским основама урађено је и прво савремено урбанистичко решење Новог Сада 1937. године. Први пут до тада о урбанистичком развоју једног војвођанског града размишља се на такав начин. И не само то, овај план показује које и какве практичне импликације се могу догодити на конкретном простору када на њега делују размишљања о месту и улози урбанизма доспела са светских ширина. У чланку *Нови Сад данас и сутра,* објављеном 1937. године, двема премисама најбоље је објашњен тренутак савременог урбанизма који је утицао на опредељења о урбанистичком развоју града: (а) „савремени урбанизам данас преживљава једну од својих криза", и (б) „урбанизам мора остати доследан да човека стави у први план", јер „не може бити говора о техничком уређењу града на савременој основи док не буду решени економски проблеми града и његовог становништва".[3]

На крају, ако је речено да је друга половина XIX века у односу на начин промене градске основе почетна фаза планског развоја, онда је период између два рата његова зрела фаза. Не толико зато што су се на простору града догодиле истинске промене, колико што се јавља нова врста планских докумената — идејне скице и пројекти за регулационе планове. Ветар „нових здравих градова" *Атинске повеље* прошао је и кроз ове крајеве, остављајући трагове у начинима размишљања о могућем развоју града.

4. ПЕРИОД ОД ЗАВРШЕТКА ДРУГОГ СВЕТСКОГ РАТА ДО ДОНОШЕЊА ПРВОГ УРБАНИСТИЧКОГ ПЛАНА

Општи услови развоја друштва у периоду после завршетка другог светског рата се вишеструко и сложено одсликавају на нашим градовима; толико сложено али и снажно, да ће на многима од њих трагови те не тако давне прошлости бити дубљи него што бисмо у садашњем времену то можда желели.

Као основна карактеристика овог периода могу се назначити: крупне социјално-економске и политичке промене, међу којима се

---

[3] Бранко Максимовић, *Нови Сад данас и сутра,* Нови Сад 1937, 6.

истичу мере експропријације приватног власништва, оживљавање и обнављање привредног живота, радикално решавање сељачког питања путем аграрне реформе, колонизација, национализација средстава за производњу и прелазак на планску привреду. Оваква радикална опредељења свакако су имала и јаку идеолошку димензију која је врло често директно допирала до питања уређења градова.

И Нови Сад је у ново друштво донео историјско бреме и осећање да што брже мора да промени своју дотадашњу слику. Заправо, обрачун са прошлошћу сматран је дугом новог односа према граду социјалистичког друштва. Идеолошка опредељења имала су и своју практичну реализацију у готово свим војвођанским градовима: сви они су хтели да буду „нови" и „савремени". Радикалан обрачун са прошлошћу готово је постао начело новог урбанизма. У својој најгорој верзији, код извесних урбаниста, али пре свега код оних који су административно и са централистичких позиција покушавали да управљају градом пре него што га разумеју, понекад је изгледало да обрачун са прошлошћу почива на жељи да се она што пре заборави. Жеља друштва да себе као тип потврди преточила се и у намеру да се град појави као тип. Формална, управно-административна компонента одређивања праваца развоја града директно произлази из системских опредељења друштва.

Почеци „градског питања" су почеци одређивања самог типа града, али само у смислу класификација. Како су градови Војводине свој градски карактер заснивали на функционалним квалитетима (а који су, ипак, резултат својеврсне историчности), то је питање класификације у новим условима имало пре формални него суштински карактер. Све до увођења комуналног система, за класификацију градова и насеља користили су се правни критеријуми; тако се догодило да у том периоду они стварно нису ни дефинисани. Одређујући критеријуме административно-територијалних а доцније и друштвено-политичких подела, неминовно су се стварали и нови регионални односи и зоне утицаја подручја.

Као последица управно-административних трансформација јавља се и процес измене регионалних односа. Политичко-географски положај појединих градова чини да се ствара релативно стабилна мрежа регионалних центара. Међутим, мењају се и зоне утицаја појединих градова, што ће определити степен и темпо њиховог развоја. Нови Сад, као покрајински центар, знатно ће проширити зону свог утицаја користећи се свим предностима свог управно-административног али и културног значаја.

Развој Новог Сада у овом периоду одвија се у знаку три паралелна процеса: индустријализације, деаграризације и колонизације. Период планске привреде, коме припадају почеци израде првог урбанистичког плана, ослања се на максиму да „повољне привредне центре треба још више, рационалније и равномерније распоредити". Како је стварање регионалних центара принцип децентрализације делимично већ остварио, сматрало се да нема разлога веровању да ће бити потребе за стварање изразито великих индустријских центара.

Чињеница је да и поред развоја индустрије у предратном периоду Нови Сад из рата излази као доминантно пољопривредни. У том смислу рачунато је да Нови Сад може и треба да достигне ниво средњег индустријског града, што између осталог значи и најмање 50% становништва, од којих 10—15% у индустрији. Стварни почеци индустрије на овако планираној основи ипак су били другачији, тачније, успоренији.

Спровођење аграрне реформе и колонизација стоје у међусобној вези, посебно када је у питању војвођанско село. У случају градова у спрези са њима је и индустријализација. Наиме, ма колико благи били почеци развоја индустрије у градовима, оно што је већ било изграђено привлачило је велику, махом неквалификовану радну снагу, како ону са села, тако и ону из мање развијених делова земље, ношену таласом колонизације. Неспремност града да прими ове дошљаке, осим низа неусклађености, имала је две за просторни развој битне манифестације: у ионако несређеним приликама убрзано ничу насеља која ће се тек знатно касније прогласити субстандардним и интензивно почиње да се испољава стамбена криза. Прве демографске прогнозе које су биле рађене (а које су базиране на увезеним методологијама и осећању потребе за развојем индустријализованог друштва), већ првим таласима притиска становништва на градове бивају стављене под сумњу или чак оповргнуте.

То су углавном били услови у којима се зачео и први послератни урбанистички план Новог Сада, 1950. године.

У оквиру правних аката којима је Федерација регулисала материју урбанизма, свакако је најпознатији онај којим Влада ФНРЈ доноси *Основну уредбу о генералном урбанистичком плану,* 1949. године. Наравно, сви чланови *Уредбе* су у складу са административним руковођењем развоја, па се (у члану 2) каже да је „генерални урбанистички план у складу са привредним планом и употпуњује се и разрађује према његовим поставкама. Генерални урбанистички план се остварује кроз перспективне и текуће планове, а за њихово доношење су надлежни народни одбори".

Већ је назначено да је шири оквир у који је требало да се уклопи урбанистичка пракса овог времена произлазио из концепта планске привреде. У таквим условима доминантна је била надређеност привредних планова над урбанистичким, лишена осећања о потреби њихове међусобне усклађености. Све до напуштања овог периода урбанизам је сматран претежно као техничка, пројектантска активност. Како и поред постојања савезних прописа о третману и правима градова не постоји дефиниција града, њихова улога у систему градова своди се на таксативно набрајање. Када су у питању одређивања градских подручја, наша урбанистичка пракса је наставила да их дефинише као и у предратном периоду, на основу *Грађевинског правилника* из 1931. године.

Како први урбанистички планови, па према томе и *Генерални урбанистички план* из 1950. године, нису имали разрађену методолошку основу, нису имали ни програм у данашњем смислу; пре су представљали слику будућег града, него што су нудили одређену политику развоја. Можда се као кредо урбанистичке мисли вре-

мена у коме настаје и овај план може навести арх. Балтазар Дулић, који, поводом *Директивног урбанистичког плана Суботице,* 1953. године, каже да „*Регулациони план* јесте само директивни план и има за циљ да у смислу новог социјалистичког уређења унесе у град сређеност и вишу урбанистичку идеју а да при томе сачува његове позитивне вредности и основни карактер".

Ако се зна да у то време није постојала обавеза просторног усклађивања са плановима ширег подручја, а термин „регионално планирање" није егзистирао у регулативи из ове области, онда је јасно да отуда и произлази највећи део слабости урбанистичког планирања овог периода, при чему се посебно мисли на непотпуност дела који се односи на друштвено-економски развој. И поред такве методолошке мањкавости, за потребе првог *Генералног урбанистичког плана Новог Сада* рађене су појединачне анализе које су се односиле на регионална обележја Војводине. И такав, шири начин посматрања, није излазио из утврђених оквира јасне надређености привредних планова урбанистичким. Концепт децентрализације центара на подручју Војводине резултирао је из претпоставки о децентрализованом развоју индустрије. Тада и на тај начин, Нови Сад је требало да буде једнак са осталим градовима у Војводини. Друге функције, као обележја покрајинског центра, ипак су и даље, мада успорено, биле развијане и издвајале га као првог међу једнаким. Укупна скромнија предвиђања развоја града последица су друштвених услова времена.

Пре приступања раду на *Генералном плану Новог Сада* истакнуте су главне смернице које је требало поштовати: „Повећање густине становања, измештање железничког и реконструкција речног саобраћаја, ширење града према Дунаву после укидања железничких постројења, поправка социјалних и хигијенских услова у граду. У оваквом оквиру, услед претеране раширености насеља, проблем је добио вид готово искључиво реконструкције у којој је слобода у компоновању и организацији града ограничена".[4]

Послератна урбанистичка слика Новог Сада не разликује се много од осталих војвођанских градова. Расута градска основа различитих морфолошких обележја последица је нагомиланих, парцијалних покушаја да град прерасте своје оквире XIX века. Ова морфолошка слојевитост резултат је двојаког дејства: жеље да се реше растуће потребе за новим просторима и немогућност да се до тада град обухвати као планска целина. Град ухваћен у компактну целину прва је и највидљивија карактеристика првог *Генералног урбанистичког плана.* За промене у урбанистичком развоју ова чињеница је од прворазредног значаја. Град као целина није ни последица жеље да се иде ка крутим, праволинијским формама, ни приступа строгог зоналног планирања; то је покушај стављања „црте" на непланski развој.

Наглашена максима „планирања градова на бази прогресивних урбанистичких схватања", ма колико да је резултат прихватања

---

[4] Бранко Максимовић, *Нови Сад,* у књизи *Градови и насеља у Србији,* Народна књига, Београд 1955, 76.

урбанистичких идеја са ширих простора, носи и извесне специфичности. Чини се да је зонирање као принцип најважнији део те преузете праксе и као такав доследно спровођен у свим урбанистичким плановима. Оно је нарочито у функцији одвајања рада и становања. Тако се баш поводом првог послератног плана за Нови Сад каже да „стамбене колоније радног човека треба да су изван центра града, тамо где је светло, сунце, зрак и добра комуникациона веза са местима рада, заштићене парковима и зеленилом у коме ће становници после рада моћи да се удобно и културно развијају". Међутим, принцип распореда по градским рејонима познаје и посебне видове становања који се односе на различите групе становника. Такви су „стамбени блокови за раднике са типизираним кућама за становање, поближе индустријским насељима, да индустријски радник не губи време на одлазак и долазак са рада и излаже се трошковима превоза". Оваквим видом зонирања, што сасвим сигурно план није уочавао, долази се до класичног облика социјалне сегрегације и просторне диференцијације. То се реализацијом насеља насталим на оваквим принципима касније сасвим јасно испољило. У том смислу види се раскорак између наглашене хуманистичке конотације планова и стварних резултата замишљеног концепта.

Без потребе да се овом приликом шире објашњавају, само ће се нагласити да су још два, у крајњем на теоријској равни замишљена принципа била од великог утицаја на облике и димензије просторног развоја војвођанских градова; то су утврђивање граница града и реконструкције постојеће градске територије.

THE INFLUENCE OF SOCIO-HISTORICAL, ECONOMIC AND ADMINISTRATIVE CONDITIONS ON THE SPATIAL TRANSFORMATION OF NOVI SAD IN THE 19th CENTURY AND THE FIRST HALF OF THE 20th CENTURY

The Place and Role of Novi Sad in Relation to Other Towns on the Territory of Voivodina

Summary

by

Dr Ljubinko Pušić

The urban development of Novi Sad during the 19th century and the first half of the 20th century represents a complex process in many ways. In the period of one century and a half we find, a layer upon layer, events that were all historically conditioned. Although this period was very short social development was marked by three social systems: feudalism, capitalism and socialism. Each of these periods had its specific characteristics of socio-historical, economic and administrative relations which were changing and which left their marks in space and time. All that brought about changes in urban development: from spontaneous shaping through the period of reconstruction to the radical change of urban structure at the end of the first half of this century.

In that sense, the character of urban changes is directly proportional to the strength and mode of changes of social conditions of development.

UDK 711.55 (497.113 N. Sad)

Мр Милена Милосављевић

МЕЂУЗАВИСНОСТ РАЗВОЈА, ФУНКЦИЈЕ И ОБЛИКА СТАНОВАЊА У УРБАНОЈ СТРУКТУРИ НОВОГ САДА

САЖЕТАК: Становање, које је и само за себе веома сложено питање, немогуће је изучавати изван универзалних законитости процеса урбанизације, развоја у ширем смислу, развоја људских насеобина, посебно градова, могућности које ће одређивати и степен задовољења људских потреба и др.

Незадовољство садашњим и досадашњим условима живота у градовима, у чему услови становања имају веома значајни удео, присутно је и у нашем друштву и у Новом Саду као његовом делу.

Услови и даљи правци развоја, њихов друштвени, економски, социјални, просторни аспект су предмет разматрања и регулисања многих докумената, планова, студија, истраживања.

Начин коришћења и организација простора у *Плану Новог Сада* засновани су на предвиђању укупног развоја града и његове улоге у систему југословенских градова.

Облици становања и програм стамбене изградње произлазе из сазнања о различитим виђењима будућег развоја градова, друштвеног и технолошког развоја, с једне стране, али и критичке анализе, валоризације наслеђа и процене специфичних услова Новог Сада, са друге стране.

У *Плану* се операционализује низ друштвених циљева који се остварују у простору и на чије остварење се може утицати изградњом и уређењем.

Различити облици становања, разноврсност станова, сагласно типовима домаћинстава, елиминисање услова који произлазе из *Плана* за стварање социјалне сегрегације, разграничење улоге учесника у процесу реализације, демократизација укупног поступка — све су то питања којима се у *Плану* конкретизују дугорочно опредељени друштвени циљеви.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: становање, облик становања, урбанизација (квантитативна и квалитативна), технолошки развој, производња, постиндустријско друштво, потребе, вредности, вредносни судови, критеријуми, систем (друштвени, технички), намена, преовлађујућа намена, индивидуално, мешовито, колективно становање.

Решити на задовољавајући начин „проблем" становања, то је прворазредно питање друштвеног система, заједнице, града.

Иако је само по себи веома сложено питање везано за низ политичких, социјалних, нормативно-правних, економских, техничких, технолошких услова, затим естетских и филозофских питања — немогуће га је посматрати изоловано од опште идеологије — стратегије урбанизације, могућих праваца развоја људских насеобина, првенствено градова.

Ово питање, присутно не само код нас и актуелно не само у кризним ситуацијама, нема ни лаке, ни заувек дате одговоре. Због тога је овај приказ структуиран тако да се могу пратити начин размишљања о развоју, посебно развоју градова, стратешка опредељења код нас, утицај друштвених услова у време израде плана и оних који се предвиђају у време његовог спровођења, примењени метод у припремању плана и на крају како је уз веће или мање присуство сваког од наведених утицаја решено питање становања у *Урбанистичком плану Новог Сада.*

„MANIÉRE DE PENSER L' URBANISME"[1] ДАНАС

Величина, начин уређења, изглед градова, сигурност и услови живота које обезбеђују, друштвени односи који се у њима развијају и промене које и сами изазивају, одувек су били предмет интересовања, различитих мишљења, незадовољства људи.

Време кризе, заласка једне и рађања друге технологије, време је и када се сукобљавају различите идеологије о развоју, урбанизацији као делу развоја и будућности градова, који су најчешће покретачи и носиоци развоја.

Уважавајући законитости процеса урбанизације и његову универзалност[2] и остављајући по страни мишљења о циклусима у начину размишљања[3] која се смењују у складу са развојним фазама,[4] потребно је осврнути се на то каква су данас размишљања о правцима развоја друштва, па сагласно томе и града.

Размишљање о будућности неминовно, дакле, наводи на размишљање о променама у начину производње, посебно о технолошким променама, њиховом утицају на начин коришћења простора и његову организацију.

Брзина којом се након дуге владавине једне идеологије[5] смењују идеје које не успевају да се конституишу у идеологију, од оних које будућност насеобина виде у великим концентрацијама становништва и активности и сходно томе градовима — објектима, затим насеобинама на води или под водом, под земљом, изван матичне планете итд., до оних које заговарају повратак неким праоблицима

---

[1] *Начин размишљања о урбанизму* — наслов књиге Charles Edonard Jeanneret-a, познатијег као Le Corbusier, издате непосредно после другог светског рата. Питања која аутор поставља актуелна и данас.

[2] Према Д. Стефановићу, у урбанизацији, као универзалном процесу, према достигнутом степену развоја, смењују се фазе: руралне урбанизације, индустријализације, регионалне и тоталне урбанизације, (Д. Стефановић, *Урбанизација,* ЈЦС, 1973).

[3] Према Ф. Шое, у урбанизму се смењују два основна правца, идеологије — погледа на свет: прогресивистички и културалистички. (Франсоаз Шое, *Урбанизам, утопија и стварност,* Грађевинска књига, 1978).

[4] Manuell Castells у *La question urbain* тврди да „сваки начин производње ствара свој простор, па према томе и град".

[5] *Атинска повеља* и принципи које је прокламовала имали су снагу идеологије. Читави градови или њихови делови настајали су према овим принципима.

људских насеља и занимања — говори о неисцрпности и трајној актуелности ове теме.

Између различитих виђења будућности, оних која настоје да продуже ситуацију status quo-a, оптимистичких или, пак, малтузијанских, али виђења која побуђују пажњу и реаговања потребно је указати на оно у чему постоји (релативна) сагласност.[6]

Занимљиво је напоменути да се за промене које се очекују често користи термин „револуција" урбана или технолошка, што указује не само на обим и суштину промена, већ и на то да пут којим се оне остварују не може бити лагодан.

Висок степен сагласности је постигнут у уважавању чињенице да криза „индустријског" друштва постоји, те да самим тим постоји и криза „индустријског" града и да сваки даљи, виши степен развоја изазива низ друштвених, економских, просторних и других промена. У овом контексту, већина приступа користи термин „постиндустријско друштво", које као нови тип најразвијенијег друштва настаје захваљујући научно-техничкој револуцији која фундаментална научна сазнања чини кључним чиниоцем друштвеног развоја. Са сличним карактеристикама помињу се и „постбуржоаско друштво", „постмодерно друштво", „постекономско друштво", „друштво знања", „друштво услужне класе"; Лефевр, на пример, изједначава појмове „урбано" и „постиндустријско друштво". „Постиндустријско" друштво се разликује од „индустријског" пре свега по типу економије, када опада значај не само примарног, већ и секундарног сектора привреде, по социо-професионалној структури, у којој доминирају стручњаци, по глобалним правцима развоја са нагласком на различитим услугама. Стварају се услови за заснивање одлучивања на интелектуалној технологији, чиме се потискује одлучивање засновано на интуицији. Наравно, присутне су и критике заговарања оваквог виђења развоја, посебно прогнозе опадања улоге секундарног сектора и идеализације рада у сектору услуга.[7]

Просторно планирање као дугорочно планирање мора стварати услове за развој технологија са рационалном потрошњом енергије; производњу и рад високог степена сложености, малог учешћа материјала, високог учешћа креативног рада; рачунарско управљање машинама, алаткама и роботизованим процесима обраде, што омогућује брзу преоријентацију на нову производњу, њену децентрализацију и стварање аутономних производних јединица. Тако опредељени правци технолошког развоја у простору омогућавају интеграцију садржаја, организовање материјалне производње и у зонама становања, стамбеним зградама и коначно у самим становима. Насупр-

---

[6] Stanislav Lem, *Summa technologiae*, Нолит, 1977; Herman Kahnn, Eilliam Brown, Leon Martes, *Слиједећих 200 година*, Стварност, Загреб 1977; Михајло Месаровић, Едуард Пестел, *Човјечанство на раскршћу — други извјештај Римског клуба*, Стварност, Загреб 1978; Adam Schaff, *Mikroelektronika i društvo (prikaz);* Jean-Jackues Servan-Schreiber, *Амерички изазов*, Епоха, Загреб 1968. и *Светски изазов*, Глобус, 1981; Анри Лефевр, *Урбана револуција*, Нолит, 1974; Алвин Тофлер, *Шок будућности*, „Отокар Кершовани", 1975, Алвин Тофлер, *Трећи талас*, Просвета, 1983.

[7] *Социолошки лексикон*, Савремена администрација, Београд 1982, 160, 476.

рот овоме, у неким случајевима чине небитним постојање дистанце између места рада и места становања, чиме се омогућава дислоцирање одређене врсте производње и стварање погодних услова живљења и на тај начин. У оба случаја измењен је однос према простору, омогућено његово перманентно и вишенаменско коришћење, чиме се стварају предуслови за отклањање једне од најучесталијих критика стања наших градова.

СТРАТЕШКА ПИТАЊА УРБАНИЗАЦИЈЕ КОД НАС

И код нас, као и у свету, присутна је критика досадашњег развоја, недовољног усмеравања процеса урбанизације, брзине којом су се дешавале промене и не увек (или често) неодговарајућих просторних решења. При томе се често замењује место последице и узрока. „Антиградско" расположење провејава чак и у документима који се могу сматрати званичним. Оспоравају се предности живота у граду које су или су до скора сматране недискутабилним.

Међутим, ни у време када се тражи излаз из ситуације у којој се налазимо и опредељује стратегија дугорочног развоја, развој градова, њихова улога и значај нису на адекватан начин сагледани.

Тако нпр., развој градова и шире, насеља, није био посебан предмет *Дугорочног програма економске стабилизације*, већ је обухваћен различитим сегментима: стабилизационим програмом комуналне и стамбене привреде, затим развоја привреде, основама стратегије технолошког развоја и др.

Из ових докумената се и непосредно, а чешће посредно, могу сагледавати дугорочни циљеви развоја градова.

Како се у градском простору испољавају: неусаглашеност друштвених односа, несклад у развоју појединих компоненти урбанизације, противречности доследно спроведених циљева из различитих области, то стратегија урбаног развоја не може бити прост збир стратегија развоја појединих области.

С обзиром на постојање веома различитих интереса у простору, на сложеност процеса урбанизације, бројност и различиту улогу учесника у изградњи, потребно је не само утврдити циљеве, већ и обезбедити њихово прецизно (јединствено) тумачење у свим фазама и од свих учесника — операционализовати циљеве све до крајњих, техничких решења.

Оцене и критика досадашње праксе, као и виђење будућности, не почивају на изученим типовима и типологији градова и насеља, карактеристика одређених типова, величинских категорија, развојних прагова у којима се дешавафункционално прерастање из категорије у категорију. Недостају чак и основне друштвене конвенције које се односе на терминологију, критеријуме, стандарде и сл. И многа, опште прихваћена опредељења треба критички процењивати, ценити реалност за њихово остварење.

Успоравање досељавања у велике градове и индустријске центре, као и подстицање грађана за коришћење станова у мањим градовима и селима једно је од важних опредељења дугорочног програма

стабилизације стамбене и комуналне привреде. При томе треба имати у виду да процес деаграризације, ни у Војводини, као пољопривредном подручју, ни издалека није завршен. Интерес за живот у граду због могућности избора (животног позива, запослења, разоноде и сл.) увек ће постојати. Заокрет у политици урбанизације, да у водећим центрима њихова квантитативна урбанизација буде замењена квалитативном, неће сам по себи утицати на смањивање овог интереса. Ограничења која произлазе из рационалности увођења многих садржаја (број становника, њихова квалификациона структура, постојање других садржаја, технолошки захтеви) утицаће да они трајно представљају привилегију градског становања. Осим тога, просторна покретљивост становништва представља, углавном, позитивну друштвену појаву присутну у континенталним и светским размерама.

Опредељења која се односе на организацију и уређење урбанизованих подручја произишла из критике досадашње праксе, другачијег схватања хуманизације услова живљења, нарасле свести о вредности наслеђа и потребе успостављања историјског континуитета, уколико се примене парцијално, без успостављања квалитативних критеријума у употребној вредности насеља, могу довести до међусобног искључивања и нежељених ефеката у организацији и уређењу простора.

Права мера у просторној реализацији тих циљева, на начин којим се постиже рационална организација и унапређење средине, питање је на које увек изнова и у сваком појединачном случају треба тражити одговор.

УСЛОВИ У КОЈИМА ЈЕ ПРИПРЕМАН И ДОНЕТ ГЕНЕРАЛНИ УРБАНИСТИЧКИ ПЛАН НОВОГ САДА

Урбанистички план Новог Сада припреман је у време када се код нас није могао наћи ослонац у дугорочнијим друштвеним плановима. Осим *Просторног плана Војводине*, донетог 1978, који, сагласно карактеру и величини простора којим се бави, осим опште политике урбанизације и утврђивања улоге Новог Сада као привредног, културног, административног итд. центра — не опредељује ближе услове развоја овог града.

Оставља му „простор" за сопствени развој, али и даје улогу једног од полова развоја и подстрекача развоја у Покрајини.

Политика регионалног развоја и регионални планови који би требало да „покрију" празан простор између планова Покрајине и општинских планова су, не само у Војводини, остали недоречени.[8] Због тога су обрађивачи *Плана* у сарадњи са многим научним институцијама и појединцима морали да обаве низ истраживања која су помогла да се овај недостатак превазиђе.

[8] Позната су многа истраживања о регионалном развоју и присутне различите, до искључивости супротстављене теорије о моделима развоја. Међутим, у југословенском, посебно војвођанском простору не постоји сагласност ни о томе која се подручја, према којим критеријумима, могу сматрати регионом.

Потребно је било да се сва сазнања која се односе на могуће правце урбанизације и критику дотадашњег развоја примене у конкретном простору и уважавају његове специфичности и предложе решења која ће најбоље одговорити потребама у претпостављеним условима.

При томе је било неопходно суочити се са низом питања која нису (само) у домену праксе као што су: питање континуитета (историјског, идејно-концептуалног, друштвено-правног, физичког, просторног) и нужности промена; универзалности и специфичности процеса урбанизације концентрације и децентрализације на различитим нивоима (САПВ, градска заједница, град, делови града); нежељених ефеката доследно спроведених циљева или из њихових приоритета. Јасно је да при томе нема никаквог рецепта, већ се одговор мора тражити за просторне мере, односе, редослед, на начин и у условима које одређује укупан будући развој Новог Сада.

ПРИМЕЊЕНИ МЕТОД У ИЗРАДИ УРБАНИСТИЧКОГ ПЛАНА НОВОГ САДА

Планирање почива на одређеној теорији предвиђања, при чему тачност зависи од (1) степена тачности којом је одређено садашње стање система или процеса, (2) постојања или познавања одговарајућих закона развитка, односно од познавања тенденције развитка и (3) тачности прорачуна будућег стања система.[9]

Операционализација пожељног у конкретно и његово исказивање „језиком" просторног и физичког почивају на утврђивању архитектонско-урбанистичких корелата за задовољење људских потреба.

Незаобилазан део поступка и најчешће примењиван метод у просторном и урбанистичком планирању заснива се на предвиђању потреба, могућности и начину, њиховог задовољења у зависности од достигнутог степена развоја. При томе се и сам развој заснива на одређеном систему вредности.

Најбитније вредности произлазе из идеологије друштва[10] и основа друштвеног система, па тако развојни циљеви одражавају систем вредновања одређеног друштва. Избор циљева је, дакле, превасходно одраз друштвених опредељења, а стратегија, могући путеви, технике за њихово остварење су у компетенцији професионалаца, специјалиста у појединим научним и стручним дисциплинама.

Појам вредности се употребљава у различитим значењима и то не само у различитим дисциплинама.[11]

У планирању и уређењу простора вредносни судови се односе на начин и степен задовољења потреба.

---

[9] Према *Општој методологији* др Б. Шешића.

[10] Др Радомир Лукић, *Социологија морала,* 135. „Идеологија (систем погледа на свет) састоји се из три елемента: индикативних исказа о свету, судова вредности (какав свет треба да буде) и норми о људском понашању да би свет био онакав какав треба да буде".

[11] Нпр. према Е. Пусићу у *Вриједности и друштвена регулација,* ЧИС бр. 4, 1977, употребљава се у значењу: величина, критеријум избора, нормативни стандарди који утичу на избор, разлог оправдања одлуке појединца и тсл.

Човек и његове потребе су, дакле, полазиште и темељни критеријум при утврђивању величине простора, начина његовог коришћења и организације градских функција и садржаја.

Изучавањем људских потреба, њиховим историјским, дијалектичким аспектом, њиховом систематизацијом, питањима хијерархије итд., бавили су се многи аутори,[12] па су присутни различити приступи: социолошки, економски, социо-психолошки, антрополошки, па и урбанистичко-архитектонски (у којем се, углавном, на одговарајући начин претходни примењују у простору). Зависно од тога из које научне дисциплине се узима полазиште за њихову класификацију, присутне су и веома различите поделе, нпр. са психолошког становишта на пример, које се односе на биолошке захтеве и представљају највиталнију мотивациону снагу људског понашања, и секундарне, које се стичу и развијају, затим са економског становишта на материјалне и нематеријалне итд.[13]

Иако постоји свест и сазнање да је систем потреба „развијен, структуиран, динамичан и плуралистички" и да су „у социјализму, у основи теоријом расподеле, дати постулати неједнаких социјалних потреба"[14] као и да се у простору суочавају и постају видљиви различити интереси и стратегије — метод рада захтева да се потребе посматрају ипак унифицирано, сведене на опште потребе, потребе појединца и потребе појединих скупина (добних, биолошких, условљених друштвеном поделом рада и сл.), а унутар њих на: егзистенцијалне, биолошке, примарне и неодложиве, односно секундарне, одложиве, развојне. Тако се долази до квантитета — програмског дела урбанистичког плана којим се ови планови усаглашавају са друштвеним.

Приоритет у задовољавању, надоградња нужног у пожељно, динамика и редослед задовољавања, такође се усаглашавају у поступку којим се друштвено и просторно међусобно прожимају и допуњавају.

Квалитативна димензија којом се постижу одговарајући односи унутар и међу појединим функцијама и садржајима зависи од низа претходних услова (организовања укупне репродукције насеља, начина финансирања, одређене технологије изградње-, али у добром делу и од одговарајуће припреме и постигнуте креативности у самим плановима.

Одређивање просторних и физичких оквира у којима се одређене потребе задовољавају представља спону између фазе предвиђања и ужег специјалистичког рада на просторној интерпретацији — опредмећивању.

---

[12] Навешће се само најчешће коришћени: Abraham Maslow, C. Alderferer, N. Rescher, R. Williams, а код нас З. Голубовић, Б. Макаровић, З. Млинар, Б. Хорват, Р. Стојановић, Љ. Пјанић и многи други.

[13] Према Љ. Пјанић, *Просторна економија*, Београд 1972; *Социјалне потребе*, 95.

[14] Велько Рус, *Вредност као дијагностички инструмент друштвених система*, ЧИС 4, 1977. „Вредностни (друштвени) систем у Југославији је високо диференциран. И унутар и између појединих популација постоји доста хетероген скуп вредносних оријентација", 40.

СТАНОВАЊЕ У УРБАНИСТИЧКОМ ПЛАНУ НОВОГ САДА

Све до сада изложено послужило је као илустрација пута који је морао бити пређен у промишљању решења утврђених у *Плану*. Јасно је зашто, иако у глобалним решењима слични, питање стамбене изградње и становања до сада донети генерални урбанистички планови Новог Сада решавају са веома различитим претпоставкама друштвеног развоја и друштвених односа.

Становање у *Генералном урбанистичком плану Новог Сада* посматрано је као „намена" — простор који служи задовољавању како примарних, тако и секундарних (развојних) потреба појединца, породице, друштва.

Утврђивање начина и степена задовољења потреба у простору Новог Сада и, посебно, потреба за становима и становањем, засновано је на критичкој анализи и валоризацији укупног наслеђа, процени специфичних услова града као што су положај, морфологија, клима, традиција и др., што је условљавало и условљаваће његове градитељске посебности.

Број, величина, структура станова зависиће од различитих услова демографског развоја (броја, састава становништва, типова домаћинстава), а облик изградње, груписање станова у објектима и простору, не само од традиције, жеља грађана, већ и од других услова као што су: величина (популациона и просторна) града, његове улоге, разноликости садржаја који ће се градити, развоја технологије, начина финансирања, правца развоја нормативног система у одређивању својинских односа и др.

Појам становања у *Плану* је коришћен у комплекснијем значењу од уобичајеног, тако да полазећи од ширег ка ужем означава: подручје у коме се задовољавају свакодневне потребе свих становника (снабдевање, услуге, примарна здравствена заштита), повремене потребе дела становника — појединих добних, професионално оријентисаних или на други начин формираних група (васпитање, образовање, спорт, заштита старих) и облике рада који не угрожавају основну намену; затим ближу околину зграде, саму зграду са низом заједничких простора различитих намена и сам стан формиран и опремљен тако да у будућности, захваљујући развоју технологије и систему комуникација, може послужити задовољавању потреба које се појављују у различитим фазама развоја породице (обављање делатности, образовање и др.)

Програмирање стамбене изградње засновано је на циљу да сваком домаћинству треба обезбедити одговарајући стан. При томе стамбена покретљивост — замена станова, треба да буде економски мотивисана и прописима стимулисана.

Елиминисање социјалне сегрегације у простору је један од циљева за чије остварење у компетенцији *Плана* постоје ограничени домети.

Равномеран просторни размештај станова свих величина и категорија неће подстицати, али не и елиминисати сегрегацију.

Питање социјалне хомогености или хетерогености у стамбеној згради или суседству је питање на које се не налазе јединствени одговори ни међу професионалцима који се овим питањима баве.[15]

Могућност избора и то како облика становања, тако и уже локације, положаја стана у односу на место рада, градске центре, близину рекреативних терена, положаја стана у згради, функционалности и опремљености и др. је опредељење за које постепено треба стварати услове. Јасно је да је први услов елиминисање стамбене кризе, тачније, изградња одговарајућег броја станова, а затим подстицање мобилности породице, као и демократизација укупног процеса изградње од планирања, преко програмирања, пројектовања до експлоатације.

У првом кораку, ка остварењу, *План* нуди више различитих облика становања. Традиционални вид — индивидуално становање на парцели, на Телепу, Клиси, у Петроварадину, Сремској Каменици и садашњим викенд-зонама, сигурно ће и даље бити један од најатрактивнијих видова. И унутар њега ће постојати разлике изазване морфологијом терена, величином, обликом, начином коришћења парцеле Новији код нас, иначе у свету веома распрострањени облици рационалнијег индивидуалног становања (низ, атриум, терасасто постављене куће), због непостојања (неразвијености) економских критеријума у утврђивању надокнаде за коришћење земљишта — још нису тражени облик становања.

Колективно становање се предвиђа у деловима Новог Сада на које ће се град ширити, изузетно и у подручјима где је потребно обавити потпуну реконструкцију.

Криза у којој се налазимо може само пролонгирати, али не и трајно онемогућити да овај вид становања са знатно измењеним критеријумима (ограниченим висинама, становима који ће бити, колико то поступак дозвољава, примерени потребама корисника, већим учешћем зелених површина и сл.) буде примамљив не само за друштвено организовану стамбену изградњу (станове у друштвеном власништву), већ и за разне облике удруживања и изградње путем задруга. Мишелук, подручје дуж Булевара 23. октобра, Детелинара, делови су зграда у којима ће се развијати овај вид становања.

Значајно место у *Плану* заузима вид „мешовитог становања" и до сада недовољно разрађен и конституисан режим „перманентне реконструкције", који се односи на делове града — Подбару, Салајку, шире подручје центра и др., у којима постоји квалитетан грађевински фонд, чије делове треба сачувати у неизмењеном облику или облику који ће сачувати „сећање' на раније фазе у развоју Новог Сада и у којима је започео лагани преображај и подручја ниског колективног становања.

Коришћење постојећег, ослањање на његове вредности није нешто што се, због садашње ситуације, наметнуло *Програмом стаби-*

---

[15] Студија *Друштвени концепт новог насеља* Института за друштвена истраживања Свеучилишта у Загребу посебно се бави овим питањем на примеру Мишелука у Новом Саду.

пизације. „Културолошки правац" размишљања са нараслом свешћу о наслеђу, традицији, доминира у данашњем размишљању о развоју градова уопште.

Међутим, и грађане и стручњаке треба одвићи од начина размишљања о „коначном", од нестрпљивости да одмах, данас и дефинитивно градимо, уобличавамо, конзервирамо. Корак по корак, кућа по кућа спрат по спрат, приближавати се циљном (реперном у архитектонском смислу) далеко је животнији режим.

При томе, треба даље у архитектонско-урбанистичким истраживањима (редослед није случајан) радити на типологији кућа, јер се у овим подручјима крију типови за које нема „рецепта" у надограђивању — побољшавању. „Војвођанска кућа", која није оригинална творевина овог поднебља али је у њему адаптирана и надграђивана, заслужује пажњу професионалаца да утврде њене даље могуће правце развијености.[16]

Обликовање, канони естетике, па све до регулације, у досадашњој, брзој изградњи су запостављени, тако да слика и препознатљивост Новог Сада могу бити (или постају) угрожени. Постепена реконструкција са пажљиво проученим односима и одабраним реперима (вредносним, висинским, симболичким) пружа могућност да се и обликовни критеријуми изоштре.

Поред ових најбитнијих одлика *Плана,* битно је напоменути да флексибилност одредби у одлуци којом се регулише његово спровођење, омогућава прилагођавање решења захтевима који ће се појавити у време његове реализације, а и да се један исти простор решава на различите начине без нарушавања основних концептуалних поставки.

Интегралност и вишеслојност функција и садржаја би требало да буду основна одлика простора у Новом Саду.

ДРУШТВЕНИ УСЛОВИ КАО ПРЕТПОСТАВКА РЕАЛИЗАЦИЈЕ

Опредељења која се изражавају у различитим документима наговештавају друштвене промене које ће омогућити да се решења из *Плана* и остваре.

Уклањање многих баријера (нормативних и уже административних), економска логика и законитости као селективни критеријум, а не интуиција у одлучивању о томе да ли је нешто потребно или не, операционализација многих, често коришћених појмова којом приликом није сигурно да постоји разумевање или јединствено тумачење (појам рационалности нпр., квалитета живљења, конвенција о индикаторима квалитета и много другог).

И односи који постоје или се успостављају између учесника у процесу изградње и коришћења насеља значајно утичу на начин и степен реализације циљева који се остварују у простору изградњом, опремањем, уређењем.

---

[16] У студији *Модели становања на Мишелуку* Пројект-бироа из Београда разматра се „војвођанска кућа", њена развијеност и декаденција, као и типологија стамбених зграда у новијим технологијама изградње.

Ти односи су нормативно уређени или праксом понституисани тако да омогућавају аутономност неке од фаза или чак и дела фазе, често у мери која допушта да резултат (уређени простор, изграђени објекат) не одговара ономе чему се тежило.

Пререгулисаност односа очито је уследила из намере да се баш та парцијалност искључи; то очито није био најбољи пут.

И на крају, мада не последње по значају, демократизација поступка, посебно утицај корисника на доношење одлука у свим фазама процеса, услов је да многа од решења која се налазе у *Плану* буду остварена у простору.

THE INTERDEPENDENCE OF THE DEVELOPMENT, FUNCTION AND FORMS OF HOUSING IN THE URBAN STRUCTURE OF NOVI SAD

Summary

by

Milena Milosavljević, M. Sc.

Housing is a very complex problem and it is impossible to study it outside the universal laws of the process of urbanization, development in broader sense, the development of settlements, especially cities, possibilities that will determine a degree of satisfying human needs etc.

Dissatisfaction with the present conditions of living in cities, in which the conditions of housing have a considerable part, has been present both in our society and in Novi Sad as its part.

Conditions and further trends of development, their social, economic, spatial aspects are the subjects of consideration and regulation of a great many documents, plans, studies and investigations.

The way of use and arrangement of space in the Plan of Novi Sad are based on the projection of the entire development of the city and its role in the system of Yugoslav cities.

Forms of housing and the programme of building new housing are the result of different views of the future development on one side and a critical analysis, evaluation of heritage and an assessment of specific conditions of Novi Sad on the other.

A number of social objectives that are realized in space and whose realization can be influenced by building and arrangement have been operationalized in the Plan.

Different forms of housing, variety of flats depending on the types of household, the elimination of possibilities emerging from the Plan that might lead to social segregation, the delimitation of the role of participants in the process of realization, the democratization of the whole process — these are the questions that concretize long-term objectives in the Plan.

UDK 711.55 (497.113 N. Sad)

Мр Невенка Маглић-Лозић

РАЗВОЈ СИСТЕМА ЦЕНТАРА ГРАДА

„Модерни град дугује своје постојање тржници око које се развио." — *Р. Е. Парк.*

САЖЕТАК: Овај рад обухвата систем центара града и разматрање стања центара и предлог праваца њиховог развоја.

За садашње центре Новог Сада је карактеристична моноцентричност и неразвијеност.

Моноцентричност (развоја центра у једној тачки) је наслеђена карактеристика развоја иако су постојали предуслови полицентризма у паралелном развоју Новог Сада и Петроварадина.

Перспектива развоја система центара града дефинисана је *Генералним урбанистичким планом* из 1974. г., а потврђена и допуњена ревизијом рађеном 1983—1984. год.

Планирано је да центри града сачињавају јединствен систем, за који се предвиђа умерен и равномеран раст.

Главни центар града треба да формира прстен, полицентричним развојем цикличног система центара који сачињавају — стари центар, нови центар (дуж Футошке и Бул. 23. октобра), центар Мишелука и центар Петроварадина (са Тврђавом).

Зонски центри се развијају на већ започетим локалитетима (Лиман, Ново насеље, Детелинара итд.) уз тракасто повезивање дуж уливних саобраћајница са главним прстенастим центром (комбинација прстенастог и зракастог центра).

Локални центри се развијају на споју две месне заједнице (заједнички центар) са тракастом организацијом садржаја уз саобраћајницу и ослањањем на већ постојеће садржаје локалног центра — снабдевање, здравство и слично.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: централитет, систем центара, полифункционални центри, општеградски садржаји, структура центра, идентитет и континуитет развоја града, карактеристике просторног и функционалног развоја града, централизовани и децентрализовани развој центра, полицентричност.

Поистовећивање развоја града са развојем његовог центра не само да није без основа, већ, ако центар посматрамо као сегмент просторног одраза реализације централитета града, онда је овакво поистовећивање неопходно.

„Проблематика централитета доминира теоријама развоја градова",[1] или како значај централитета дефинише А. Лефевр:

> Град обједињава сва тржишта (већ дат инвентар: пијацу пољопривредних и индустријских производа, локалне, регионалне, националне, светске пи-

[1] Manuel Castells, *The urban gnestion,* Pitman press, Bath 1977, 222.

> јаце, тржиште капитала, тржиште рада, самога тла, тржиште знакова и симбола). Град позива себи све оно што је рођено на другом месту од природе и рада: плодове и предмете, производе и произвођаче, дела и творевине, делатности и ситуације.
> Што он ствара? Ништа. Он централизује остварења. А ипак он ствара све.[2]

Нови Сад као покрајински регионални центар поседује значајно развијен централитет. Елементи су: тржишно-привредна, управно-административна, културно-образовна и социјално-здравствена компонента централитета.

Међузависност развоја централитета и града изражава се на више начина. Централитет утиче на развој града — привлачна снага развијене привреде, могућност запошљавања, погодности развијеног школства и здравства итд. и обратно, развој града, тежећи задовољењу сопствених потреба, утиче на развој централних функција, односно на развој централитета града. „Популација је не само издржавана функцијама централног места, него, такође, поставља захтеве за тим функцијама, јер тежи и задовољењу својих сопствених потреба."[3]

Просторни одраз централитета има утицаја на организацију града, а то се огледа у распореду и развијености радних зона и просторно-функционалној организацији система центара, односно у степену развијености главног центра града.

Поред радних (привредних) зона), чији распоред прати посебна законитост размештаја, организацију преосталих садржаја, који утичу на стварање централитета, посматрамо у два основна вида:

а) као специјализоване (монофункционалне) центре — просторно-функционалне целине у оквиру којих су смештене функције вишег рада (по правилу покрајинског нивоа), као што су: Клинички центар, Универзитетски центар, комплекс Матице српске, РТВ центар, железничко-аутобуски и ПТТ терминал, Сајам, Петроварадинска тврђава, Градски спортски центар итд., и
б) као опште (полифункционалне) градске центре који обухватају „општеградске садржаје" под којима се мисли на садржаје који имају особину да се могу удруживати у полифункционалне просторне целине, градске центре, где разликујемо: главни градски центар и центре нижег реда — зонске и центре месних заједница, односно дисперговане општеградске садржаје.

СТАЊЕ ОПШТИХ ЦЕНТАРА

Какав центар, односно какве опште центре има данас Нови Сад? Нови Сад има један центар (центар у једној тачки) са тенденцијом концентричног, односно зракастог ширења. Друга карактеристика је неразвијеност. Неразвијени су како главни градски центар, тако и (још више) зонски и центри месних заједница.

---

[2] Anri Lefevr, *Урбана револуција*, Нолит, Београд 1974, 134, 135.

[3] Bian J. L. Berry, *Geography of market centers and retoil distribution*, Prentice hall, Englewood Cliffs, N. J. 1972.

Моноцентричност је изражена иако историјска условљеност развоја Новог Сада (у непосредној близини, а касније у заједници са развојем Петроварадина) даје извесне предуслове за полицентрични развој. На простору старог градског центра Новог Сада и у његовом непосредном суседству (уз Бул. маршала Тита) сада је концентрисано највише општеградских садржаја па је овај простор како са становишта концентрације функција и садржаја, тако и са становишта појмовне идентификације једини центар града.

Ово потврђује и податак да је на територији општине Стари града концентрисано 60% укупних капацитета малопродајне трговине града (као репрезента функција градског центра) у односу на 2,6% малопродајног трговачког простора на градској територији општине Петроварадин или 6,8% на територији општине Лиман итд.

Неразвијеност и изражено заостајање последица је многих фактора, пре свега сложених услова наглог раста града, када се првенствено тежило задовољењу основних потреба становника — изградњи станова, док се изградња централних и пратећих садржаја остављала за касније, али исто тако је и последица честих законских ограничења инвестиционе изградње објеката одређене намене, углавном пословно-административног простора (непроизводне и неприврелне инвестиције).

Посебно су неразвијени зонски центри и центри месних заједница. У неким случајевима као што је, на пример, подручје Лимана, може се говорити само о рудиментима зонског центра, иако се слободно и комплетно комунално опремљено земљиште годинама чува у ове сврхе. Стабилизација и несташица слободног, поготово комунално опремљеног земљишта довели су чак до размишљања да се ови простори искористе за изградњу станова, што би значило функционално ненадокнадив губитак за подручје Лимана. Недостатак садржаја центара месних заједница, посебно садржаја друштвеног карактера покушао се ублажити изградњом монтажних друштвених домова, што се може сматрати само првим кораком у разрешавању потреба у овој области. Значајно је напоменути да ГУП-ом из 1974. године планирани стари центар (у оквиру саобраћајног прстена), који је уз постојеће требало да прими значајне нове капацитете општеградских садржаја, није реализован. У протеклих десет година на овом простору су изграђена само 2—3 мања објекта („Синеоптик" на Трифковићевом тргу, Робна кућа „Фрушка гора" у Ул. Светозара Марковића). Изградња се, међутим, одвијала на ивицама прстена уз јаке саобраћајнице (СНП, робне куће итд.), иако и она у ограниченом обиму. Ако као репрезент развоја центра усвојимо густину запослености, онда се уочава да је 130 запослених/ha у старом центру далеко испод потребних 400—600 запослених/ha.[4] Недовољној атрактивности доприноси и чињеница да су општеградски садржаји концентрисани само уз неколико улица (Змај Јовину, Дунавску, Светозара Марковића, Народних хероја), а да у осталим деловима преовлађује становање. Учешће од 50% становања од времена 1972. (када је

---

[4] М. Маретић, *Истраживање градских центара,* Архитектонски факултет, Загреб 1976.

детаљно истражено) није се мењало, јер скоро да није било никакве изградње на овом подручју. Теоретска и емпиријска искуства нас уче да је оптимално учешће становања у центрима приближно 30%.

Значај који Нови Сад придаје очувању вредности градитељског наслеђа и чињеница да је стари градски центар уједно и део најстаријег простора града, иницирали су израду низа студија и детаљних урбанистичких планова у чију основу су уграђени програми ревитализације. Анализа стања,[5] која увек прати овакве радове, указује на то да услови који владају на овом простору нису задовољавајући.

Присутне су следеће карактеристике: 1) са становишта физичких структура — старост, дотрајалост грађевинског фонда, недовољна комунална опремљеност, преизграђеност, недостатак зеленила; 2) са становишта садржаја — превелика присутност становања, односно недовољна присутност општеградских (централних) садржаја, посебно малопродајне трговине и њихова концентрисаност уз неколико главних комуникација центра; 3) са становишта друштвених карактеристика изражена старост становника центра; 4) карактеристично је и недовољно коришћење постојећих просторних потенцијала — поткровља, таванских и сутеренских, односно подрумских простора; 5) недостатак простора за мирујући саобраћај је, такође, једна од карактеристика старог центра.[6]

ПЕРСПЕКТИВА РАЗВОЈА СИСТЕМА ЦЕНТАРА ГРАДА

Међузависност развоја центра и развоја града наметнула је потребу дефинисања перспективе, односно планирања просторно-функционалних праваца развоја система центара града. Теоретска опредељења о просторним карактеристикама, врстама и могућим начинима развоја центра су различита.

Према подели коју је дефинисао К. Линч,[7] структура центра, односно града је следећа: 1) град са интензивним језгром, 2) „звездаста" структура језгра, 3) језгро у облику „прстена", 4) „галаксија центра" — скуп малих заједница и 5) „зрнаста структура" језгра, радикална дисперзија града.

Све ове врсте центара (структурне матрице језгра) имају своје карактеристике, посебно са становишта раста и развоја.

Карактеристика „интензивног језгра" (центра у једној тачки) је загушење — лоше функционисање и тешка приступачност.

„Зрнаста структура" језгра претпоставља одлично развијену саобраћајну мрежу и све друге видове комуницирања — радио и телекомуникације, а неповољне последице су: (1) смањење компоненте

---

[5] Посебно се истиче *Анализа услова живота и рада у зони заштите* рађена 1979. год. УРБИС, Завод за урбанизам, Нови Сад.

[6] Све изнето се не односи на простор уз Булевар маршала Тита, који је новије изградње и где су концентрисани највећи капацитети централних садржаја Новог Сада.

[7] Kevin Lynch, *Матрица великог града*, The Future Metropolis Georg Braziler Inc., New Jork 1961.

друштвености центра — дисперговани центар „не одговара спонтаним и случајним сусретима", 2) смањење избора (робе и услуга) и 3) умањење идентитета града (који се кроз центар исказује).

„Звездаста" структура центра подразумева задржавање доминирајућег (једног) језгра и линеарни развој дуж радијалних (уливних) саобраћајница.

Центар као „прстен" је у својој суштини свинути линеарни систем који обухвата више међусобно повезаних појединачних центара.

Развој града са једним језгром намеће потребу децентрализације језгра, с тим да у случају Новог Сада централно језгро треба прво да се попуни, па тек онда да се децентрализује, односно овај процес може ићи паралелно.

Каква ће то бити децентрализација — хелијска или интегрално-тракаста, питање је на које утичу многи фактори.

Нови Сад се *ГУП*-ом из 1974. године одлучио на интегрално-тракасту децентрализацију главног центра стварањем полицентричног прстена.

У вези са тим планирано је следеће:

а) главни (примарни) центар града ће се формирати повезивањем четири сегмента — старог центра, новог (уз Ул. ЈНА и Бул. 23. октобра), центра Мишелука и Петроварадинске тврђаве, односно субурбијума. Тиме ће се формирати трактасти циклични систем центара — полицентрични развој главног центра града;

б) зонски центри се планирају за потребе опслуживања већих стамбених зона, 40—60.000 становника, по правилу, уз јаке саобраћајнице и у централним деловима подручја. Тако су планирани зонски центри: Лимана, Детелинаре, Новог насеља, станичног подручја, подручја Косовске улице и Петроварадина;

в) центри месних заједница се планирају за задовољење свакодневних потреба становника и централно су постављени у односу на гравитацију од 8 до 12 хиљада становника.

Овако постављена концепција развоја система центара показала се исправном. У протеклих десет година урађено је више анализа и провера, од којих се истиче провера путем модела, рађена у студији *Ванстамбени садржаји града* 1982. године.

У овој студији, у оквиру израђене групе модела гравитационог типа, анализирана је структура центра и централитета система центра града, односно анализиран је централитет микролокација (делова центра) у односу на претпостављену физичку, садржајну и саобраћајну структуру града.

Према закључку моделског испитивања констатовано је да је „систем центара у *Генералном урбанистичком* плану (1974) веома исправно постављен у свим најбитнијим просторним потезима".[8] Држећи се овога, у даљем планирању развоја система центара прихваћена је поставка цикличног система примарног центра из постојећег *ГУП*-а, с тим да је надограђена, односно даље развијена.

---

[8] Студија *Ванстамбени садржаји на Мишелуку*, ЦЕП, Пројектбиро, Београд 1982, 78.

Предлог развоја центара који дефинише нови *Генерални урбанистички план* из 1984. године, предвиђа да центри града сачињавају јединствен систем, за који се планира умерен и равномеран раст.

Општи центри се развијају овако: 1) *главни центар* града формира прстен, полицентричним развојем цикличног система центара који сачињавају — стари центар, нови центар (дуж Футошке ул. и Бул. 23. октобра), центар Мишелука и центар Петроварадина са Тврђавом, 2) *зонски центри* се развијају на већ започетим локалитетима (Лиман, Ново насеље, Детелинара итд.), уз тракасто повезивање дуж уличних саобраћајница са главним прстенастим центром (комбинација прстенастог и зракастог развоја центра), 3) *локални центри* се развијају на споју две месне заједнице (заједнички центар), са гракастом организацијом садржаја уз саобраћајницу и ослањањем, када је то могуће, на већ постојеће садржаје локалног центра (самоуслугу, здравствену станицу итд).

Програме општих центара, који поред садржаја и структуре садржаја, имају дефинисане нумеричке вредности за све врсте центара, прате одређени програмски захтеви и то:

1. Настојати да се постигне целовитост главног центра града на бази комплементарности функција и садржаја, а у оквиру полицентризма центра, односно града у целини. Ово подразумева извесну специфичност (специјализованост) појединачних сегмената центра и то:

— стари центар: друштвено-политичке, управне, културне и трговачко-услужне функције,

— нови центар: пословни и трговачки центар,

— Петроварадинска тврђава са субурбијумом: претежно културно-рекреативни и угоститељски центар,

— Мишелук: општи центар са равномерно заступљеношћу свих функција.

2. Простор центра се мора ослањати на магистралну градску саобраћајницу (добра комуникациона повезаност је услов градског центра) која не треба да „сече" центар (и тиме га дезинтегрише), већ у односу на мин. 75% садржаја да га тангира.

3. Простор центра треба да има одговарајућу дубину (мин. 70—100 m^2) како би било омогућено повољно организовање функција центра а, пре свега, пешачког и колског саобраћаја (пешачка улица, снабдевање, мирујући саобраћај).

4. Сачувати историјске (наслеђене) карактеристике старог центра као основу континуитета и идентитета града уз даље планирање ревитализације и укључивања у развој, што је услов за постојање оваквих историјских целина.

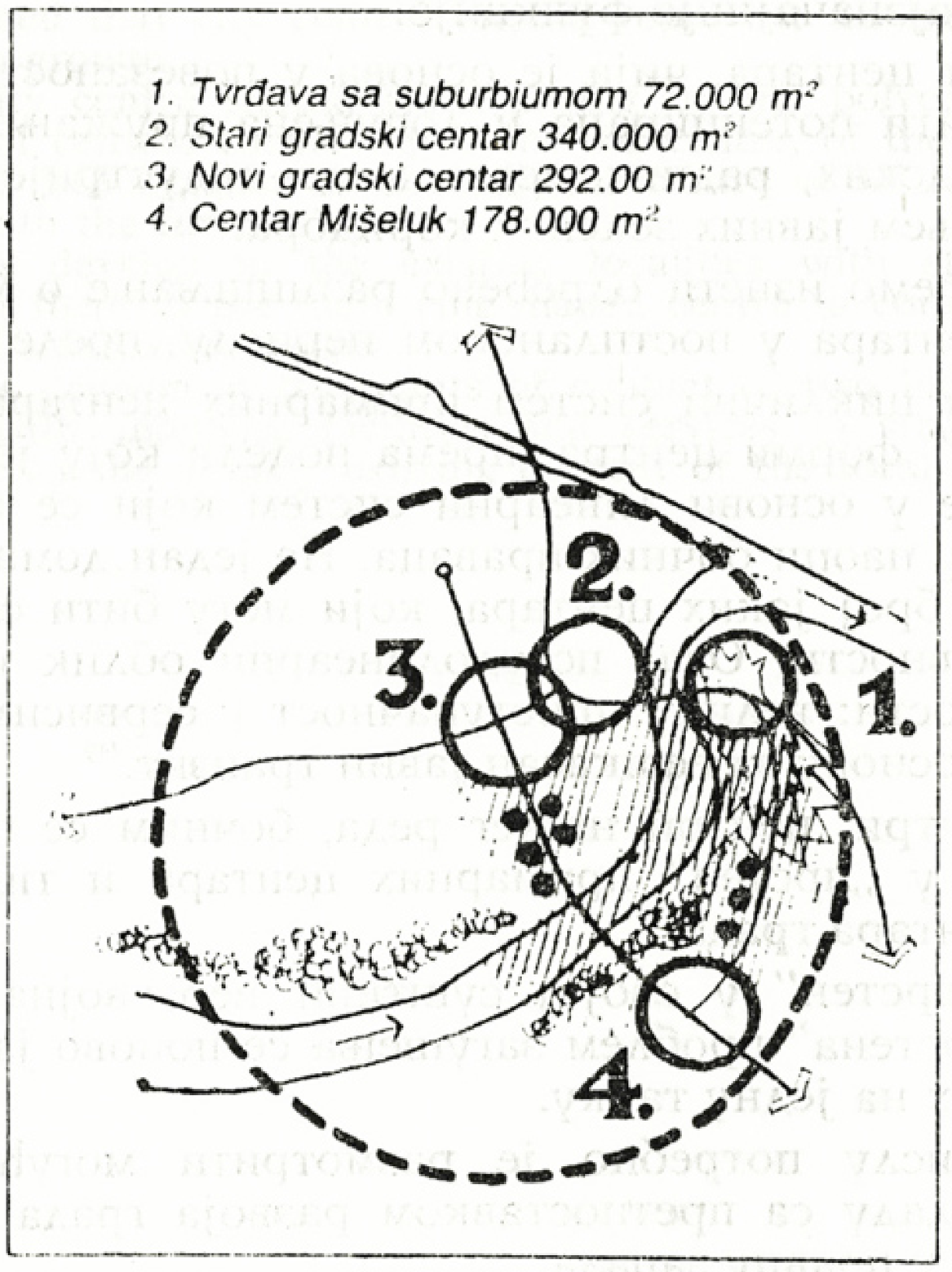
5. Сачувати постојећи мешовити зонинг у старом центру и планирати га у новим деловима центра (заступљеност становања у центрима треба да се креће до 30%).

6. Најниже етаже, приземље, први и изузетно други спрат наменити најкомуникативнијим садржајима центра (трговини, угости-тељ-

ству, култури, друштвеном простору, занатству), а више етаже наменити мање комуникативним садржајима (пословно-административном и стамбеном простору).

7. При решавању приземних етажа тежити стварању хуманих простора намењених пешацима (пјацете, озелењени скверови, пешачке улице и сл.), као услову за стварање и развијање компоненти друштвености, односно за омогућавање социјалне интеграције као основ вида друштвене особености центра.

8. Више етаже намењивати канцеларијском и стамбеном простору, с тим да се овде мора имати у виду да стамбени простори треба да имају посебне вертикалне комуникације и да становање не треба да буде у непосредном додиру са бучним садржајима центра (угоститељством и неким видовима трговине).

9. Центар треба да садржи део или да се ослања на већу парковску (зелену) површину.

10. Структура центра мора бити мешовита, али је пожељна извесна специјализованост мањих просторних целина или блокова, како би се задовољили услови функције доминантних садржаја (снабдевање код трговине итд.) и остварила потреба за идентитетом ужег простора градског центра (сликовитост и препознатљивост градског простора).

11. Потребно је, такође, потенцирати улогу и значај градске улице.

12. Омогућити парцијалну и етапну изградњу садржаја центра.
13. Предвидети таква решења која ће задовољити функцију (саобраћај, снабдевање), или ће дати предност пешаку (што боље пешачко повезивање са стамбеном подцелином и што мање укрштања пешачког и колског саобраћаја).
14. Потенцирати елементе који доприносе човекомерности и хуманости простора (планирати углове за састајање, пјацете за окупљање и задржавање, надстрешнице и пролазе са човеку примереним односом висина итд).
15. Предвидети што више зеленила на слободним површинама центра (потенцирати елементе хортикултуре који доприносе препознатљивости простора) и предвидети добру повезаност овог зеленила са слободним зеленим површинама суседства, односно омогућити прожимање простора центра и простора зеленила — две за развој друштвености најзначајније функције.

Повезаност центара, чија је основа у повезаности саобраћајних токова, мора бити потенцирана и допуњена пружањем везних садржаја (општеградских, радних места мале индустрије или других) а најмање пружањем јавних зелених коридора.

На крају ћемо изнети одређено размишљање о могућности развоја система центара у постпланском периоду, после 2005. године.

Планирани циклични систем примарних центара града одговара „прстенастој" форми центра, према подели коју је дао K. Lynch: „У ствари то је у основи линеарни систем који се смотава у круг и који пресецају паоци бочних праваца. Не један доминантни центар, него ограничен број јаких центара, који могу бити специјализовани у погледу активности. Овај псеудолинеарни облик има уобичајене линеарне предности: велику приступачност у сервисима и отвореном терену и добру основу за ефикасан јавни транзит."[9]

Зонски центри, центри нижег реда, бочним се правцима, „паоцима", уливају у „прстен" примарних центара и тиме чине јединствен систем центара града.

Како је „прстен" у својој суштини неразвојна форма, након попуњавања „прстена" проблем загушења се поново јавља, као и код центара сведених на једну тачку.

У том смислу потребно је размотрити могућност отварања „прстена" (у складу са претпоставком развоја града после 2000. године) вероватно у правцу запада.

На овај начин би се створили услови за организовање неке врсте параболичног динаполиса (динамичног града са развојем центра типа интегралне тракасте децентрализације — Доксијадис), са претпостављеним правцем ширења паралелно са обе стране Дунава, односно са померљивим тежиштем активности и комуницирања, уз повремено просторно и садржајно повезивање преко реке.

Тиме би била обезбеђена трајна развојност центра, односно града у целини.

---

[9] Kevin Lynch, *Матрица великог града,* The Future Metropolis Georg Braziler Inc, New Jork, 1961.

THE DEVELOPMENT OF THE SYSTEM OF CITY CENTRES

Summary

by

Nevenka Maglić-Lozić, M. Sc.

This paper is concerned with the system of city centres and considers the state of centres and suggests further trends of their development.

The present centres of Novi Sad are characterized by monocentrism and underdevelopment.

Monocentrism (the development of a centre at one point) is an inherited characteristic of development although the preconditions of polycentrism existed in the parallel development of Novi Sad and Petrovaradin.

The General Urban Plan of 1974 defined the trends of development of the system of city centres and it was approved and amended by the revison done in 1983 and 1984.

It was planned that city centres should represent an integral system with moderate and even growth.

The main city centre should form a ring by the polycentric development of cyclic systems of centres consisting of the old centre, of the new centre (along Futoška street and 23th Cctober Boulevard), the centre of Mišeluk and the centre of Petrovaradin (with the fortress).

Zone centres develop in the existing localities with strips along traffic arteries connecting them to the main ring-shaped centre (a combination of a ring--shaped centre and a radiated centre).

Local centres develop at the points of contact of two local communities (a common centre) with shopping facilities and services in strips along a traffic artery and relying on the already existing content of the local centre.

UDK 711.4 (497.113 N. Sad)

Драган Ивковић

УРБАНИ ОБЛИЦИ КАО ФАКТОР КОНТИНУИТЕТА НОВОГ САДА

САЖЕТАК: Нови Сад се, као сви градови у свом настајању и трајању, везује за свој урбани континуитет, којим се из прошлости у садашњост и из садашњости у будућност преноси достигнути степен идејног и материјалног развоја града. Урбани континуитет се ослања на урбане облике, који настају и развијају се под утицајем природних, друштвено-економских и социо-културних фактора и чија је особина да изражавају своје урбане вредности. Нови Сад је кроз свој развој имао до сада пет просторно-временских етапа значајних за карактер урбаних облика и урбани континуитет. Последња, пета етапа указује на све већу противречност између урбаних облика, њихове различите урбане вредности и континуитета града, што утиче на дехуманизацију урбане средине и појаву отуђености човека у граду. Кроз планирани урбани развој Нови Сад чини напоре да се ова противречност смањи и кроз урбани континуитет задржи идентитет града.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Урбани континуитет, урбани облици и форме, утицајни фактори — природни, друштвено-економски, социо-културни, видови урбаних вредности — предметно-садржајни, просторно-физички, културно-идејни, етапе просторног развоја, дехуманизација, идентитет града.

1. УВОДНА РАЗМАТРАЊА

Градови, без сумње, спадају у најсложеније људске творевине. Њихово разумевање и дефинисање као феномена људске цивилизације тесно је везано за историју развоја људског друштва кроз различите друштвене формације. Сједињујући у свом простору облике материјалног и духовног живота прошлости са потребама данашњице и претпостављеним облицима будућег развоја друштвене заједнице, што значи истовремено прошлост, садашњост и будућност, градови изражавају просторно-временски континуитет као конститутивну компоненту свог феномена. Та компонента је у својој суштини дијалектичка појава јер садржи истовремено и трајање и промене у процесу развоја града, као јединство супротности слојевитих својстава активности, функција и физичких форми једног те истог урбаног ентитета. Дијалектичка парадигма о томе да су промене једино трајне, добија у градовима своју парафразу: град траје кроз континуитет својих промена. При томе су и трајање и промене посебне категоријалне појаве, везане за природу основних структура

града. Док су у укупној структури градова најфлексибилније према променама друштвене структуре, посебно у својим активностима и идејама, најотпорније делове градова у односу на промене чине простор а затим њихове физичке структуре, квалитет и квантитет њихових облика и функција.

Имајући све то у виду, континуитет градова представља интеграцију актуелних идејних квалитета друштва, простора и физичких форми које својим садржајем и облицима могу да пренесу у будућност достигнути ниво укупног развоја града. То не значи да неки пут трајнији носиоци континуитета не могу бити и само у идејној сфери, као што је то случај са градовима који су постали духовно наслеђе и ушли у митолошки континуитет (фамозна Троја и други градови). Међутим, и тада су неизбежно присутни простор и физички облици градова, као описна представа, често врло детаљна иако имагинарна.

Полазећи, дакле, од тога да континуитет градова или урбани континуитет одражава јединство простора и временских низова прошлости и садашњости, као и јединство супротности између наслеђених физичких форми и развоја друштвене свести, јасна је изузетна важност простора и његових физичких облика за непрекидни развој градова.

Узимајући за основ физичке форме у простору градова, урбани континуитет се може још одређеније дефинисати низом односа који се везују за:

— односе етапа просторног развоја и односе старих и нових физичких форми у њима,

— односе фактора који утичу на развој урбаног простора и физичких форми, и

— односе изражених вредности урбаног простора и његових физичких облика.

Простор градова, урбани простор у коме се материјализују животни процеси и друштвене активности, детерминише град врло одређено у ширем простору и времену. У томе још прецизнију улогу имају физичке форме које као скуп урбаних облика организују простор на принципима функционалности, геометријских система, природне морфологије, технологије грађења и технике саобраћаја, просторних норми и одређених естетских законитости. У зависности од међусобних односа урбаних облика односно принципа који су примењени у њиховом организовању, градови више или мање имају типолошке карактеристике као просторне структуре и добијају своју особену слику а урбани простор са својим облицима изражава сложене модалитете урбаних вредности.

Најбитнији фактори који утичу на развој, карактер и квалитет урбаног простора и урбане облике могу се груписати на следећи начин:[1]

— природни фактор као што су клима, рељеф, квалитет терена, водене површине итд.,

---

[1] *Предлог СУП-а Новог Сада до 2005. године*, РО Урбис, ООУР, „Урбанизам", Нови Сад 1985, 59.

— друштвено-економски фактори, у које спадају развој друштвено-политичких и привредних активности, социо-демографски развој, техно-економски развој, саобраћај и инфраструктура, ниво просторног планирања итд., и

— социо-културни фактори, који обухватају наслеђе, традицију, степен континуитета, градитељску и природну баштину, социо-хумане потребе живљења, културни идентитет средине итд.

Елементи урбаних облика, којима се они манифестују у простору градова, јесу протоформе, које у разним техничким и композиционим варијацијама егзистирају кроз целу историју, као што су зграде, улице, тргови, блокови, зелене површине итд. и које корелацијом својих облика, материјала и боја стварају мање или више јединствене целине.

Носећи у себи наталожена искуства прошлости и активности низа генерација, урбани облици имају своје вредности, које иако релативне и зависне од актуелне друштвене свести и критеријума, могу да се групишу према својим значењима и односом према основним функцијама града.

Тако могу да се издвоје бар три вида вредности и значења урбаних облика, који у суштини изражавају њихову вишеслојност, трајање и променљивост. Први вид обухвата *предметно-садржајне* вредности урбаних облика, са читавим низом елемената као што су садржај и функције, облици манифестација, обим, организација, концентрација и дисперзија садржаја итд. Други вид урбаних вредности изражава се *просторно-физичким* елементима као што су простор и локација, карактер облика, однос целине и делова, испуњеност простора, поновљивост облика, димензије, карактер материјала итд. Трећи вид карактеришу *културно-идејне* вредности, чији су елементи естетски квалитети, семантика и конотација, симболи и асоцијације, митологија трајања и континуитета, психогена опажања простора итд.

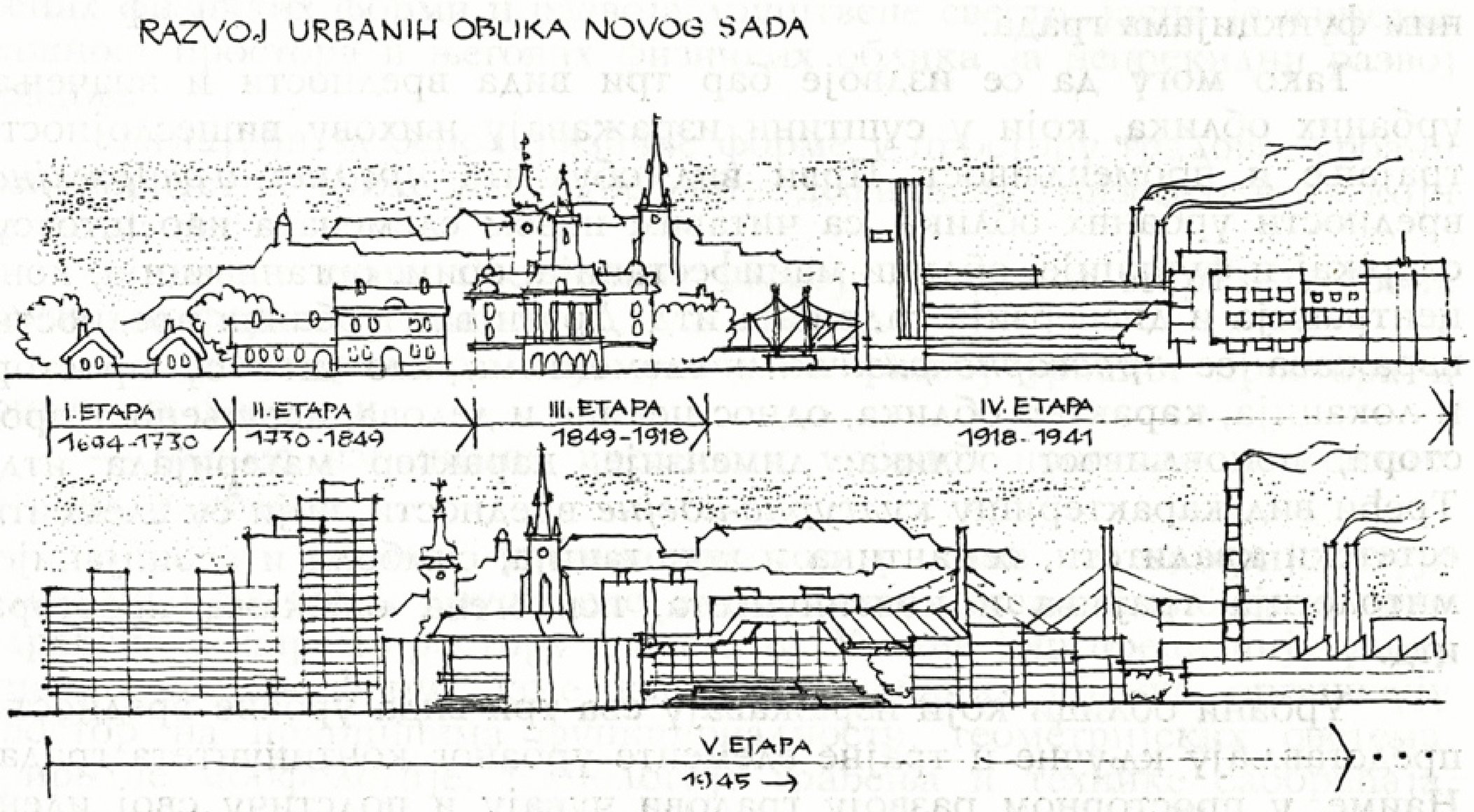
Урбани облици који изражавају сва три вида урбане вредности представљају кључне и трајне елементе урбаног континуитета града. Наиме, у просторном развоју градови чувају и подстичу свој идентитет таквим урбаним формама, без обзира на то који се елементи у њима манифестују — зграде, блоковске целине, саобраћајнице, тргови, паркови, мостови итд., које поред актуелног садржаја имају просторно-локацијску, материјалну, обликовну и културно-идејну функцију и вредност. Да би се даље развијали такви урбани облици, неопходна је одређена равнотежа утицаја природних, друштвено-економских и социо-културних фактора у простору града, што је зависно од развоја укупних друштвених односа.

На примеру Новог Сада је видљиво да урбани облици изражавају карактер друштвених односа и времена у коме су настали (Петроварадинска тврђава, стари и нови делови града итд.), али истовремено и достигнуту већу или мању хомогеност сва три вида урба-

них вредности — предметно-садржајног, просторно-физичког и културно-идејног. Тежњом да се сачувају наслеђене урбане форме и вредности и створе нове у следећим етапама просторног развоја Новог Сада, опредељује се и тежња ка његовом урбаном континуитету.

2. РАЗВОЈ УРБАНИХ ОБЛИКА НОВОГ САДА

Као јединствени урбани простор, Нови Сад је градио своје урбане форме у специфичној корелацији утицајних фактора. То се пре свега види по оним урбаним облицима који доминирају у просторној матрици града, било по својој планиметријској израженості, као што су то улице и системи блокова, или по својим волуменима и карактеру форме, као у случају Петроварадинске тврђаве и нових делова града.

Настајући крајем XVII века под утицајем природних и друштвено-политичких фактора, посебно војно-историјских, први урбани облици насеља на левој обали Дунава, у сенци Тврђаве на десној обали и саме у изградњи више деценија имали су превасходно предметно-садржајне вредности а мало изражене просторно-физичке и културно-идејне. Такав карактер урбаних форми, противречан за доба планираних барокних градова и примеру велелепних али милитантних облика Тврђаве са друге стране Дунава, резултат је спонтаности и још недовољно јасних функција насеља. Реч је једноставно о групи кућа око пута који повезује, преко насипа и виших делова терена, понтонски мост на Дунаву са главним саобраћајним правцима према северу и западу Бачке. Из таквог настојања уследиле

су даље етапе урбаног развоја Новог Сада, које се могу пратити како просторно тако и временски а према урбаним облицима оцењивати и ниво урбаног континуитета.

Већ друга етапа просторног развоја, која започиње консолидацијом и видним растом насеља негде око 1730. године, а у којој се варош Неопланта 1748. године уписује у слободне краљевске градове, показује све јачи утицај друштвено-економских фактора, привредне активности и социо-демографски напредак и раст вишенационалног становништва, уз даље уважавање природних фактора, посебно водоплавног Дунава и карактера ниског земљишта. Урбани облици у овој другој етапи, која траје континуирано и без скокова више од једног века, до 1849. године, како стамбени тако и јавни објекти, улице и блокови као целине, већ показују утицај и социо-културних фактора као што је то утицај тада развијених градова средње Европе — Беча и Будимпеште, затим културне традиције новонасељеног становништва, жеље за културним идентитетом средине итд. Настали из таквих утицаја, урбани облици изражавају, поред предметно-садржајне, и просторно-физичку вредност, нарочито у локацији јавних и стамбених објеката, облицима архитектуре, материјалима, као и прву јасну појаву културно-идејних вредности које се манифестују у стилско-естетским квалитетима и симболима друштвеног статуса појединих објеката који су сачувани до наших дана — „Бели лав" на углу Дунавске улице из XVIII века, Плебанија у Католичкој порти и „Платонеум" у Улици Светозара Марковића (данас Војвођанска академија наука и уметности), обе из почетка XIX века.

У тој истој етапи, око 1780. године, завршава се Петроварадинска тврђава и нешто касније подграђе, што све заједно чини скуп урбаних облика, који иако грађени у посебне, војне сврхе, изражавају снажно, све док данас, сва три вида урбаних вредности и незаобилазан су фактор урбаног континуитета Новог Сада.

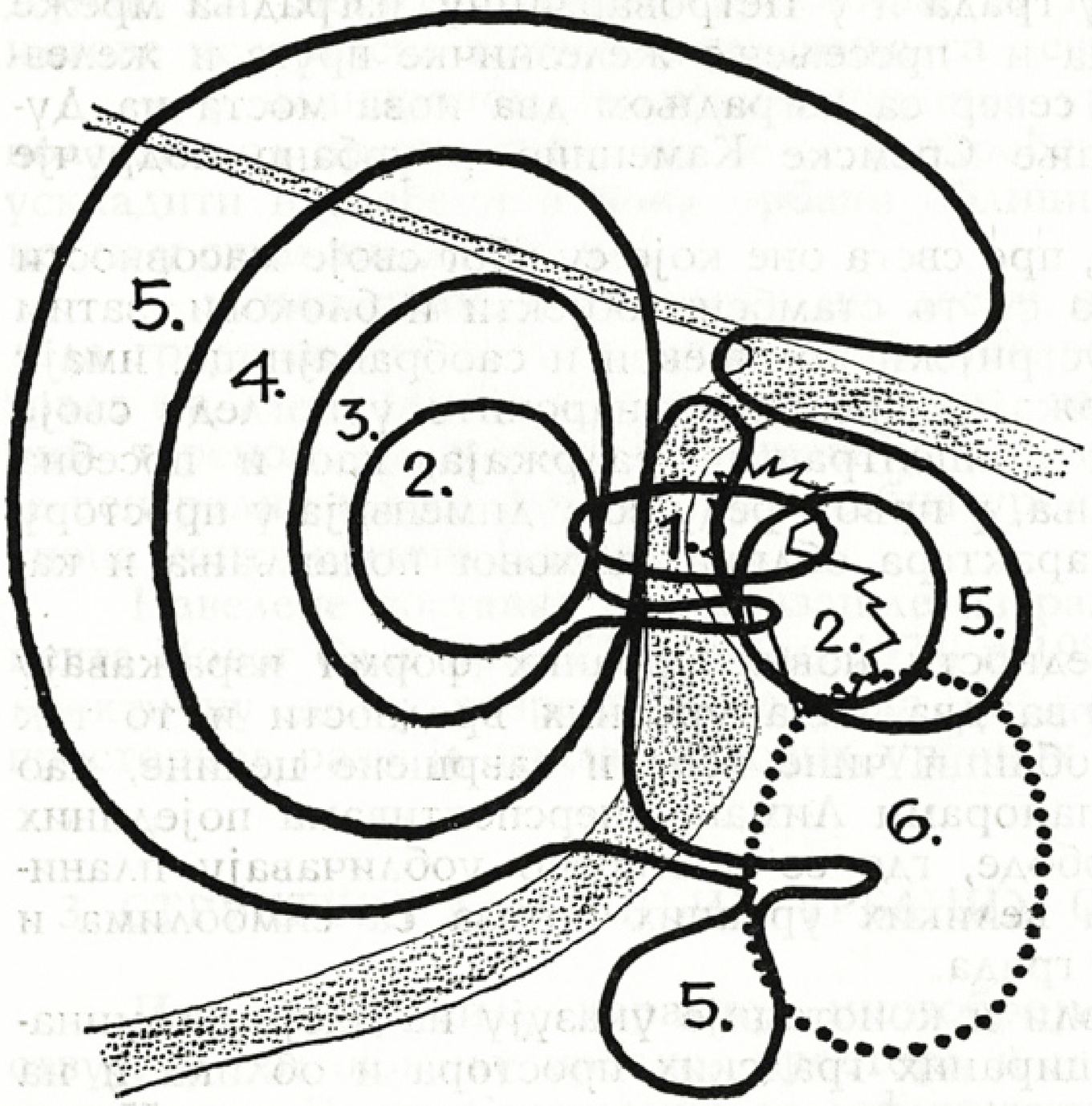
У трећој етапи просторног развоја, која је започела рушењем топовима језгра Новог Сада 1849. године и његовом обновом а наставила се све до почетка првог светског рата, Нови Сад је своје урбане форме и вредности градио под све јачим утицајем друштвено-економских фактора, посебно развојем трговине и индустрије, затим саобраћаја, применом нових техничких средстава и облика енергије, али и социо-културних фактора, што се огледа у израстању града као културног центра Војводине и ширег подручја. Урбани простор се шири на нове терене дуж главних саобраћајница, а централни део града се коначно формира изградњом претежно једноспратних и двоспратних објеката и појединих репрезентативних здања јавног садржаја: цркава, хотела, затим Градске куће, Владичиног двора, Синагоге, Гимназије, Позоришта, Јодне бање и Болнице, Суда итд. почетком XX века. Поједине улице, као Дунавска и данашње Змај Јовина и Народних хероја, формирају се у урбане целине које дају печат целом граду. Урбане вредности овако створених целина су значајне за даљи развој града у свим својим видовима. Нови Сад заједно са Петроварадином тежи ка једној хомогеној структури урбаних облика без обзира на њихов различит парцијалан квалитет, што

предочава слику урбаног континуитета. Међутим, треба напоменути да се већ крајем XIX века, изградњом железничког моста између Петроварадинске тврђаве и Новог Сада и првих индустријских објеката дуж нове железничке пруге, јављају прве нове урбане форме које због своје изразито предметно-садржајне и просторно-физичке вредности а одсуства културно-идејне, представљају израз дисконтинуитета у урбаном развоју града тог времена.

Четврта етапа развоја Новог Сада у његовом урбаном простору траје између два рата под још снажнијим утицајем друштвено-економских фактора, посебно привредно-индустријских, социо-демографских, техно-економских (цена земљишта и увећана локациона рента) као и све већих социјалних разлика. Природни фактори су утицали да се коначно и трајно повеже Нови Сад са Петроварадинском тврђавом преко Дунава и град бар делимично изађе на реку. Јачају такође социо-културни утицаји јер се у том периоду врло брзо преносе у Нови Сад искуства савремене европске архитектуре и урбанизма и захтеви за променом начина живљења. Сви ти утицаји доводе до уношења у простор града нових урбаних облика, како по карактеру тако и по димензијама — саобраћајница, стамбених и друштвених објеката у ивичној и слободној изградњи, индустријских комплекса итд. Поједини потези и објекти као што је изградња челичног пешачко-колског моста на Дунаву 1927. године и увођење саобраћаја у виду булевара на Трг слободе, изградња Танурџићеве палате, зграде Покрајинског Извршног већа са низом објеката на Булевару маршала Тита, почетак изградње Лимана и Београдског кеја значили су такве урбане форме које дефинитивно раскидају са дотадашњом традицијом и схватањем урбаног континуитета на класичан начин. Нове физичке структуре се разликују од наслеђених по другачијем друштвеном схватању урбаних вредности. Предметно-садржајне вредности урбаних форми се почињу стандардизовати и оријентисати на специјализоване функције (стамбене зграде, школе различитог степена и капацитета, административне зграде, фабричке хале, улице за моторни саобраћај итд.) као свуда у свету, а просторно-физичке вредности су масовно заступљене, првенствено поновљивим облицима, њиховим измењеним карактером (нпр. равни кровови), повећаним димензијама и новим индустријским материјалима. Културно-идејне вредности попримају нова значења јер се у недостатку везивања за традицију и класичне естетске симболе и асоцијације, јављају симболи и конотације који урбане форме све више оријентишу ка сфери технике и технологије.

Све то заједно поприма у односу на стари део Новог Сада слику искључивог функционалног урбаног континуитета, у коме однос старих и нових урбаних форми игра другостепену улогу. Тај тренд укључује Нови Сад у савремена стремљења реконструкције европских градова. Међутим, као доказ присутности дијалектичког јединства супротности у развоју урбаног континуитета је чињеница да се истовремено са новим урбаним облицима у периферним деловима Новог Сада, и даље граде урбане форме — куће, системи парцела, улице итд. које по свом карактеру представљају урбане вредности XIX века.

После ослобођења и краја другог светског рата започиње најзначајнија и најдинамичнија, пета етапа просторног развоја Новог Сада, која и данас траје. Најбитније претпоставке урбаног развоја града су почетком овог четрдесетогодишњег периода биле инициране коренитим променама друштвено-политичког система и друштвено-економских односа у нашој земљи. Из тих разлога на урбани развој града снажно утичу друштвено-економски фактори у свим својим елементима, од друштвено-политичких и привредних активности, преко наглог социо-демографског развоја, техно-економског прогреса, развоја саобраћаја и инфраструктуре, до увођења и развоја просторног планирања као инструмента синхронизације свих тих утицаја у простору града. Овај утицај сложених друштвено-економских фактора је перманентан и у сталном успону, али и под изузетним утицајем техно-економског карактера технолошке револуције у свету и убрзаног развоја градова уопште. Интернационализација технологије,

SHEMA ETAPA PROSTORNOG RAZVOJA NOVOG SADA

1. 1694 - 1730 GOD.
2. 1730 - 1849 GOD.
3. 1849 - 1918 GOD.
4. 1918 - 1941 GOD.
5. 1945 → ...
6 PLANIRANI RAZVOJ DO 2005 GOD.

техничких средстава и стандарда доводи до масофикације облика, посебно урбаних облика, што је као део глобалног светског процеса пренето у процес модернизације и напретка наших градова. Са друге стране, утицај социо-културних фактора није увек једнако инензиван и не успоставља сталну равнотежу према утицајима појединих елемената друштвено-економских фактора, нарочито у односу на техно-економске. Он је присутан више као коректив, што је видљиво из позитивног односа према градитељском наслеђу, природној средини и тежњама ка хуманизацији живљења у последњих десетак година и у том домену активирања критике града, али недовољно суштински

присутан да би се изградио потпун и увек јасан однос према урбаним вредностима у нашим градовима.

Утицај природних фактора је скоро паралелно са социо-културним био компензиран напретком технологије као изразом човековог овладавања природом али последњих десетак година овај утицај јача због стања природних ресурса.

Нови Сад је своје урбане облике развијао у таквим општим условима, нарочито интензивно од 1960. године, када се улази у планирану реконструкцију града, концепцијски назначену првим *Генералним урбанистичким планом* 1950. године а разрађену ревизијом *ГУП*-а 1963. године. Кроз нешто више од двадесет година град је као целина битно променио своју урбану структуру. Најзначајнији елементи и нови урбани облици у тој трансформацији су, свакако, велике стамбене зоне на југу града које га доводе до обале Дунава — Лимани, затим на северу — станично подручје, на западу — Детелинара и Ново насеље, пресељење и отварање великих индустријских зона на северу града и у Петроварадину, изградња мреже примарних саобраћајница и пресељење железничке пруге и железничког чвора такође на север са изградњом два нова моста на Дунаву као и у укључивање Сремске Каменице у урбано подручје Новог Сада.

Нове урбане форме, пре свега оне које су због своје масовности најзаступљеније, као што су то стамбени објекти и блокови, затим друштвени објекти, индустријски комплекси и саобраћајнице, имају изражене предметно-садржајне вредности нарочито у погледу своје монофункционалности и концентрацији садржаја, као и посебна просторно-физичка значења, у првом реду због димензија у простору (солитери и низови) и карактера облика, њиховог понављања и карактера материјала.

Културно-идејне вредности нових урбаних форми изражавају се далеко слабије од прва два вида урбаних вредности и то тек у случају када урбани облици чине веће и завршене целине, као што се то наслућује у панорами Лимана, перспективама појединих булевара или Моста слободе, где се постепено уобличавају планирани естетски квалитети великих урбаних потеза са симболима и конотацијама савременог града.

Међутим, ови симболи и конотације указују на идејну доминацију технички мултиплицираних градских простора и облика и на тај начин створену безличност, што чини да савремени делови Новог Сада могу бити идентификовани као нови делови многих данашњих градова.

Та појава уочена је већ крајем шездесетих година код нас истовремено када и у свету, са изградњом великих комплекса нових градова — Нови Београд, Нови Загреб итд. и прво схваћена као недостатак полифункционалности (насеља—спаваонице), примене једноличног обликовања и материјала. Одмах затим, да се ради о комплексним и суштинским питањима савременог града, о потреби да се у њему остварује таква равнотежа између функција, простора и урбаних облика која ће граду вратити његову хуману димензију а човеку антропогену средину за све његове биофизичке, психичке

и друштвене потребе и активности. Таква оријентација, као последица масовно створених урбаних вредности чији је квантитет почео да прелази у негативан квалитет у сфери културно-идејних значења а тиме и у дехуманизацију града, заоштрила је питање односа старих и нових урбаних облика и урбаног континуитета.

Нови Сад је ова питања начео већ у *ГУП*-у 1963. године, стављањем под урбанистичку заштиту наслеђеног старог језгра града и укључивањем Петроварадинске тврђаве као споменика културе у активне градске функције. Тиме су ови делови града означени као полазни елементи урбаног континуитета. Како Нови Сад истовремено није могао бити имун од савремених трендова у развоју и потребама града због нараслог становништва, нарочито у погледу станова, комуналне инфраструктуре, привреде и саобраћаја, то је урбани континуитет првенствено нашао свој одраз у следећим поставкама:

— у наставку планирања и изградње започетих праваца према северу и западу града, затим освајањем подручја на југу града уз Дунав као посебне урбане вредности за град на великој реци и његове историјске тежње повезивања са десном обалом,

— у планираном подизању укупног урбаног квалитета града, полазећи од претпоставке да ће се у одређеном временском периоду ускладити наслеђени и нови урбани облици и њихове урбане вредности у свим видовима, и

— у планираном преласку на десну обалу и изградњи новог дела града на Мишелуку, чиме се Петроварадинска тврђава, делови града на левој обали, Сремска Каменица, заједно са карактеристичним тереном просторно уобличавају у једну урбану целину чији је централни мотив Дунав, као посебна урбана вредност и кохезиона спона континуитета Новог Сада.

Наведене поставке су произашле из развијања просторног концепта Новог Сада кроз *ГУП*-ове из 1974. и 1985. године и кроз њихову практичну даљу разраду почеће да се реализује и шеста етапа просторног развоја града, његових урбаних облика и континуитета.

3. СТРУКТУРА ДАНАШЊИХ УРБАНИХ ОБЛИКА НОВОГ САДА

Имајући у виду карактер многобројних елемената који учествују у обликовању урбаног простора и њихове међусобне односе, у простору Новог Сада може се дефинисати више група различитих зона у погледу структуре урбаних облика, које паралелно егзистирају или се развијају у различитим деловима града. Њихове специфичности се огледају не само у обликовним елементима, него и у претежном утицају одређене групе фактора. Све ове зоне повезане су у целину макроструктуром Новог Сада, коју чине ток Дунава, канал и систем главних градских саобраћајница.

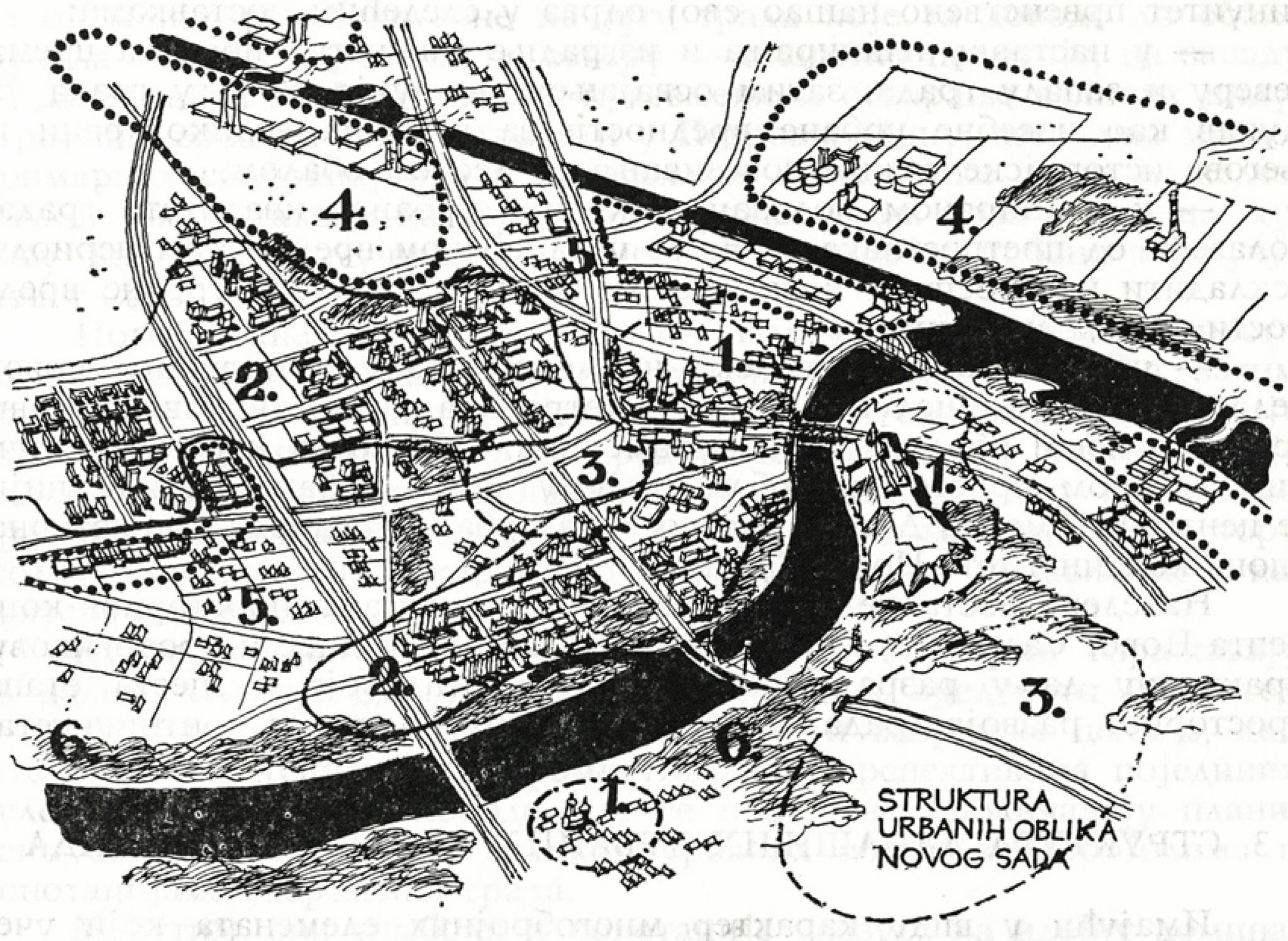
Ове групе зона су следеће:[2]

(1) Зоне урбаног наслеђа, као што су старо језгро града, Петроварадинска тврђава и центар Сремске Каменице, у којима је углав-

[2] Исто, 60.

ном завршен процес изградње и чије урбане вредности имају основну улогу у урбаном континуитету града и елеменат су његовог идентитета па су због тога под урбанистичком заштитом.

(2) Стамбено-пословне зоне интензивне изградње и реконструкције, као што је подручје Лимана све до Булевара маршала Тита, подручје Новог насеља преко Детелинаре до Сајма и станично подручје до Улице ЈНА. У овим зонама је најрадикалније изведено преобликовање града високом густином изграђености и маркантном висином објеката и кроз њих пролазе главне градске саобраћајнице. Међутим, процес изградње у њима још није завршен, што значи ни њихов коначан просторни облик. Критике о дехуманизацији града се највише односе на урбане облике ових зона.

(3) Планиране стамбено-пословне зоне као што је зона новог градског центра дуж Улице ЈНА од Бул. маршала Тита до Бул. 23. октобра и дуж њега до Улице М. Горког као и новопланирана зона на Мишелуку, које имају изузетну улогу за квалитет обликовања града у целини, како због свог просторног положаја, тако и због повезивања постојећих просторних облика са облицима који ће бити резултат утицајних фактора почетком XXI века. Имајући то у виду, ове зоне се стално морају посматрати истовремено као специфичне целине и као интегрални део града.

(4) Привредне зоне уз канал и низводно на левој и десној обали Дунава као и у мањем обиму уз Футошки пут, које у простору града представљају посебан вид урбаних облика, којима се по пра-

вилу признаје само предметно-садржајна и просторно-физичка вредност. С обзиром на специфичне облике који су директан одраз технолошког развоја, димензија и површина које ове зоне захватају, оне су радикално промениле укупан облик града и процес даље изградње и промена је перманентно отворен.

(5) Стамбене зоне примарне структуре као што су све остале зоне града, од Клисе, Детелинаре, Телепа, Салајке до Петроварадина и Сремске Каменице. У њима је изражена мања густина изграђености, највећим делом индивидуална стамбена изградња са појединачним локалитетима колективних стамбених зграда ниже спратности, друштвених (школе, дечије установе) и привредних (радне организације, занатске услуге) садржаја. Ове зоне карактерише постојећа мрежа улица са ивичном изградњом или на парцели и оне су већим делом предвиђене за квалитетну реконструкцију у отвореном временском процесу.

(6) Зоне рекреације као што су велике рекреативне површине уз Дунав на обе обале и чији основни елеменат обликовања чини зеленило.

Поред наведених група зона, за урбану структуру града важни су и маркантни комплекси и објекти, који посебан значај имају за визуелан идентитет града и као просторне одреднице у његовим ширим деловима и панорами. То су, на пример, торњеви цркава, Петроварадинска тврђава као комплекс, зграда Покрајинског Извршног већа, поједине групе солитера, мостови на Дунаву, силос на ушћу канала, Градски спортски центар, комплекс Телевизије, Универзитетски центар, Термоелектрана-топлана итд.

4. ЗАКЉУЧАК

Урбани облици Новог Сада као и сваког града имају задатак да интегришу простор и да га организују у систем који чини целину, што подразумева и континуитет. Ни Нови Сад ни други градови који се развијају нису коначна целина, самим тим ни потпуно континуални, па се и облици и простор мењају, обогаћују новим облицима и новим вредностима. У том погледу су најинтересантнији они урбани облици чије се вредности сматрају коначно дефинисаним, као што је то случај код наслеђених структура града, на пример Петроварадинске тврђаве, старог језгра и дела Сремске Каменице и, са друге стране, урбане структуре и облици у зонама у којима се планира интензивна изградња — нови центар града и Мишелук, и где ће се тек стварати нове урбане вредности. Међутим, ни у првом случају, вредности старих, наслеђених урбаних облика и простора не могу остати увек доминантне ако се не обогаћују и у њима не обнављају функције града и ако нису перманентно интегрисане са градом, као што ни нови облици не могу дати потпуно нове вредности, независне од постојећих, што је очигледно на примеру односа планираног Мишелука и Петроварадинске тврђаве.

Из тих разлога, када се говори о урбаним облицима као фактору континуитета Новог Сада, мора се имати у виду да њихова улога може бити двојака: са једне стране, изричито кохезиона као у примеру старог језгра и Тврђаве, повезујућих саобраћајница, мостова на Дунаву, зелених површина и стамбених зона примарне структуре које се могу мењати и развијати, а са друге стране, изричито дезинтеграциона, попут бившег железничког чвора на Лиману, индустријске зоне у Радничкој улици пре пресељења, великих саобраћајница и њихове регулационе ширине, као и сувише велике концентрације монофункционалних садржаја и мултиплицираних облика код неких делова Лимана и нових индустријских зона. Између ова два поларизована својства појединих урбаних простора и облика налази се простор града као целине, у коме се мора остварити позитиван степен кохезије да би се град даље развијао. Зато се у погледу целокупног проблема урбаног континуитета и урбаних форми Новог Сада у овом тренутку и са оријентацијом на будући развој, може сажето закључити следеће:

— урбани облици могу да допринесу континуитету града ако изражавају актуелну урбану вредност,

— континуитет града је појава која у простору и времену интегрише град на ниво потребне целине, без које он долази у опасност да не испуњава сложене материјалне и идејне функције,

— урбани континуитет, иако се одвија у једнозначном времену, није једнозначан феномен, он се коригује, сукцесивно обогаћује и мења урбаним облицима у целом простору града,

— противречности између старих и нових урбаних облика, различитих нивоа урбаних вредности као и појаве дисконтинуитета, које утичу негативно на суштински карактер града, могу се превазилазити само континуираним и уравнотеженим утицајем друштвених фактора, пре свега деловањем друштвено-економских и социокултурних структура града и шире заједнице, и

— битан инструменат у том настојању је дугорочно планирање развоја града, како просторно тако и друштвено-економско и социјално.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Нови Сад,* група аутора, Матица српска, Н. Сад 1963,
3. *ГУП Новог Сада 1963. године,* Урбанистички завод Нови Сад,
3. *ГУП Новог Сада 2000. године,* Урбанистички завод Нови Сад 1974,
4. *Предлог ГУП-а Новог Сада 2005. године,* РО Урбис, ООУР „Урбанизам", Нови Сад 1985,
5. *МИШЕЛУК — Основа за програмско решење зоне Мишелука у Новом Саду,* УРБИС Н. Сад 1977,
6. *Урбанистичка анализа старог центра,* Урбанистички завод Нови Сад 1972,
7. *Програм уређења Петроварадинске тврђаве,* Урбанистички завод Нови Сад 1972.

URBAN FORMS AS A FACTOR OF CONTINUITY OF NOVI SAD

by

Dragan Ivković

Summary

Cities as complex phenomena are subject to change, but they last and have their continuity. That urban continuity is a phenomenon which transfers the level of material and spiritual development from the past through the present and into the future. The elements of that continuity are urban forms in the city space that come into being under the influence of natural, socio-economic and socio-cultural factors. Urban forms from houses, streets, blocks, squares to open spaces have their values that can be expressed in terms of subject content, space, culture and ideology. The objective of connecting inherited urban forms and new ones into a whole of continuity is accomplished by bringing their urban values into appropriate equilibrium.

Novi Sad had five stages in the development of its urban continuity and forms, the last being the most important and extending from 1945 up to the present day. The last has given rise to contradictions, as in all modern cities, between the quality of new urban values and the needs of man and it has brought about the dehumanization of the city. In order to overcome these contradictions the spatial development plan of Novi Sad has set the ways of enriching the existing and new urban values. Taking as the starting point the existing zones of different structures of urban forms in the city space and the possibility of qualitative changes, the spatial development plan has also set continuity as the integral development of the city as well as continuity in planning and overseeing its spatial development. Novi Sad has six groups of such zones, and the most important are those with polarized cohesive and disintegrative characteristics. As the continuity of a city implys a phenomenon which integrates a city in space and time, efforts should be made to ensure the positive cohesion between the development of urban forms of Novi Sad, their value and human conditions of living by long-term spatial and socio-economic planning.

UDK 711.4 (497.113 N. Sad)

Мр Иво Маринић

РАЗВОЈ НОВОГ САДА У СВЕТЛУ ПРОМЕНА УРБАНЕ СТРУКТУРЕ ВОЈВОДИНЕ

САЖЕТАК: Полазећи од међузависности урбаног и регионалног развоја, у раду се разматра развој Новог Сада у светлу промена урбане структуре Војводине.

У досадашњем развоју Нови Сад се оформио у снажан регионални центар, на бази развоја регионалних функција. Концентришући регионалне функције, Нови Сад је подстицао развој субрегионалних центара развоја, вертикалну територијалну поделу рада и регионалну интеграцију активности. Упоредо са концентрацијом активности у регионалном центру, одвијао се процес субрегионалне концентрације активности на подручју Војводине, који је омогућавао потпуније коришћење локалних ресурса.

У наредном периоду предвиђају се снажније деловање ефеката дисперзије активности преко субрегионалних центара развоја и умеренији темпо концентрације активности у Новом Саду — регионалном центру.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: град-ови, индустријализација, интеграција, концентрација, планирање, поделе рада, предвиђање, урбанизација, насеља, центри, Нови Сад.

ЕКОНОМСКА СТРУКТУРА ГРАДОВА И РЕГИОНАЛНИ РАЗВОЈ

Савремени начин производње, заснован на друштвеној подели рада, серијској производњи и великом тржишту, условио је одговарајућу концентрацију радне снаге, капитала и знања. Разарајући друштвене односе утемељене на земљишној својини, савремени начин производње разорио је и традиционалну структуру насеља, мењајући им функције, међусобне везе и односе.

Концентрација претпоставља повећање неравномерности у развоју насеља али и економских ефеката производње. Међутим, на одређеном нивоу концентрације почињу да делују негативни ефекти на укупан развој, с обзиром на то да са минорном улогом остаје велики део подручја са неискоришћеним и недовољно коришћеним факторима производње. Територијалним ширењем привреде од центра (подручја концентрације) ка периферији (мањим градовима и насељима) омогућује се повећање коришћења расположивих фактора производње на периферији, сагласно структури привреде центра и локационим условима периферије.

Међутим, концентрација економских активности је услов њиховог ширења. Тек са формираним центрима развоја, у одређеној

привредној структури и на одређеном нивоу привредног развоја, стварају се услови за ефикасно ширење привреде у мање градове и насеља.

> Наиме, постојање јаког регионалног центра је битан услов за излазак из неразвијености. Доминацију регионалног центра над осталим делом региона ваља схватити и као извор подстицаја, разуме се — уколико се привреда буде територијално ширила. Суштинско питање, према томе, није да ли треба да постоји економски јак регионални центар, већ колико ефектима ширења подстиче развој остале територије региона.[1]

Залагање за равномеран развој територије независно од услова које намеће савремени развој нема своју економску основу. Сејање предузећа по градовима и насељима независно од укупних услова значило би расипање снага и средстава да би се очували односи између насеља који су успостављени у сасвим другим друштвено-економским условима. Оправдање таквог концепта поједини аутори налазе у потреби смањивања материјалних трансфера из околине у центар, те разних облика нерационалне потрошње градова заснованих на материјалним трансферима.

> У градовима би се успоставила непосредније веза између властите материјалне базе и обима њиховог укупног раста. У ствари, ријешило би се питање раста великих градова. Умјесто прекомјерне градске концентрације догодио би се равномјернији регионални развој са уситњеном структуром градова.[2]

Чињеница је да је развој регионалних центара био условљен трансферима дохотка из периферије. Међутим, узроци томе се не налазе у природном својству града, већ у односима између продуктивности рада у пољопривреди и непољопривредним делатностима. Системским мерама и економском политиком у послератном југословенском развоју повећаван је обим преливања дохотка изнад нивоа који произлази из разлика у продуктивности рада, ради убрзања индустријализације. На тај начин је убрзан процес развоја регионалних центара и стварани услови за територијално ширење индустрије.

Територијално ширење индустрије јавља се као противтежа прогресивном расту друштвених трошкова у великим градовима. Као противтежа раста великих градова јавља се раст средњих и мањих, балансирање развоја преко средњих и мањих градова који прерастају у регионалне центре. Међутим, балансирање развоја условљено је могућностима средњих и мањих градова да прихвате промену сопствене структуре, да апсорбују делатности које велики градови због прогресивног раста друштвених трошкова не могу да прихвате.

Док је у почетној фази индустријализације индустријско предузеће организовало целокупни процес производње, од пројектовања,

---

[1] Др К. Михаиловић, *Место општине у регионалном развоју*, Друштвено-економски развој општина СФРЈ, књига 1.

[2] А. Милојевић, *Економски однос града и региона*, Академија наука и умјетности БиХ, Посебна издања, књига 57, 106.

израде делова до финалног производа, савремено индустријско предузеће се специјализује за једну од фаза процеса производње, а интеграција се остварује кроз заједничко пројектовање, финансирање и пласман производа и различите форме удруживања. То пружа могућности и територијалног раздвајања процеса производње финалног производа, које су утолико веће уколико су повољнији услови саобраћаја и других видова комуникација између просторно раздвојених производних јединица. Међутим, њихово територијално раздвајање има смисла уколико су уштеде које се остварују коришћењем локалних извора веће од трошкова комуникација и додајних трошкова који произлазе из концентрације производње. Структура економских активности у насељу, према томе, зависиће од природних и створених услова у насељу и његовој непосредној околини, могућности комуникација са осталим насељима, али и од укупне економске структуре која омогућује интеграцију различитих економских услова производње у ефикасан систем друштвене репродукције.

Индустријализација је у својој почетној фази развоја довела до хоризонталне поделе рада између градова и села. У градовима се концентрише индустрија која привлачи и друге непољопривредне делатности, док је пољопривреда извор егзистенције сеоског становништва. Индустрија је основ прогреса па, према томе, пружа веће могућности за унапређивање услова живота у градовима — пољопривреда је традиционална грана производње, заснована на традиционалним методама, ограничених могућности. Хоризонтална подела рада ствара низ супротности између града и села, које се испољавају кроз супротности индустрије и пољопривреде као друштвених облика производње. Ширењем техничке основе пољопривреде, које је остварено захваљујући напретку индустрије, испољава се тенденција смањивања те супротности.

Развој индустрије отвара процес ширења вертикалне поделе рада. Производња финалног производа разложена је на поједине фазе процеса производње, а свака од тих фаза тежи да у зависности од микро и макро-локационих фактора смањи трошкове и оптимизира производњу. Основне фазе чине: а) производња сировина и њихова примаран прерада; б) израда делова производа; в) израда склопова; г) израда финалних производа; д) пројектовање производње и организације система; ђ) истраживање и развој производње и тржишта.

Атрактивност микролокационих фактора у насељима различите величине је различита за поједине фазе производње. Разлике у атрактивности произлазе из различитог односа између рада и средстава у свакој од фаза процеса производње. Значај рада расте од нижих ка вишим фазама. Учешће рада у односу на средства је у вишим фазама веће, али и квалификованост примењеног рада. Будући да је понуда квалификованог рада највећа у великим градовима а најмања у малим градовима и сеоским насељима, са величином града расте и његова атрактивност за развој виших фаза процеса производње. Земљиште је такође значајан фактор. Више фазе процеса производње захтевају мање површине земљишта по јединици вред-

ности производње, па је то ограничавајући фактор развоја нижих фаза процеса производње у великим градовима, у којима је земљиште ограничавајући фактор развоја.

Вертикална подела рада остварује се унутар основних делатности, које чине доминантан део укупне друштвене репродукције, регионалне алокације фактора производње и организације мреже насеља. Мањи део делатности је изван система вертикалне поделе рада, с обзиром на то да је условљен територијалном дистрибуцијом становништва и у непосредној је функцији потреба становништва на одређеној територији. То су углавном делатности терцијарног сектора у комунално-стамбеној области, делу саобраћаја, трговине, угоститељства, занатства и основних друштвених делатности. Са величином насеља расте обим ових делатности, али се мењају и начин њихове организације и техничко-технолошка обележја.

Економски услови просторне организације значајног дела друштвених делатности разлог су вертикалне друштвене поделе рада унутар ових делатности. Величина јединичних трошкова друштвених делатности је у директној зависности од фреквенције потрошача њихових услуга, па се ове делатности у зависности од учесталости коришћења услуга организују за потребе насеља, групе насеља, субрегиона, региона, федералне јединице или земље у целини. Са величином насеља расте учешће друштвених делатности у структури њихових укупних економских активности, ради задовољења потреба становништва са ширег подручја.

Вертикална подела рада претпоставља успостављање равноправних економских односа између привредних субјеката. Она треба да је производ њиховог међусобног економског интереса (а не планерског шематизма), заснованог на слободном кретању радне снаге, финансијских и других материјалних средстава. Без непосредног сучељавања економског интереса вертикална подела рада ствара односе доминације између економских региона, центара развоја и гравитирајућих насеља. То доводи до продубљивања јаза између региона различите економске развијености као и између градова различите економске снаге, економског јачања центара и слабљења њихове периферије. Губе се мотиви специјализације у недостатку реалних услова економске интеграције, све већи део производње се организује за сопствене потребе (региона, субрегиона, града), нарушава оптимална алокација производних фактора и умањују укупни привредни резултати. Економско исцрпљивање неразвијених подручја ствара ограничења развијеним подручјима, а економско исцрпљивање периферије ограничења развоја центра.

РАЗВОЈ НОВОГ САДА И ИНТЕГРАЦИЈА ПРИВРЕДНЕ СТРУКТУРЕ ВОЈВОДИНЕ

Процес индустријализације на подручју Војводине започео је половином XIX века. Од 118 индустријских предузећа на данашњем подручју Југославије, 1958. године 22 су се налазила на подручју

Војводине.[3] Прва железничка пруга на данашњем подручју Војводине саграђена је 1854. године као део пруге у старом Темишварском Банату између Оравице и Базијаша (са 54 km на данашњем подручју Војводине), а 1858. године железничка пруга пролази кроз Кикинду, као део мађарско-румунске пруге.[4] Изградња железничких пруга је настављена, чиме је створена основа за ширење индустрије на подручју Војводине. Пловност Дунава, Тисе и Саве омогућавала је релативно значајан обим размене и развој тржишне производње.

Индустрија се развијала на пољопривредној сировинској основи — најпре текстилна и прехрамбена, а затим металска индустрија ради снабдевања пољопривреде оруђима за рад.

Развијајући се у саставу Аустро-Угарске Монархије, градови на северу Војводине стичу значајније развојне предности, што је омогућило да се Суботица развије у снажан регионални центар. Са 94.610 становника, 1910. године Суботица је највећи град на данашњем југословенском подручју. Исте године Нови Сад је имао 33.590, а Сомбор 30.593 становника.[5]

Након уједињења југословенских народа, 1918. године, Нови Сад преузима улогу центра Дунавске бановине, али се с обзиром на географски положај афирмише и као центар војвођанског економског простора. Нови, неповољан гранични положај Суботице условљава њену стагнацију, подстичући раст Новог Сада. У раздобљу од 1921. до 1931. године број становника Новог Сада се повећавао 6% годишње,[6] што је убрзало његов развој као регионалног центра.

Непосредно после рата, према попису становништва 1948, Нови Сад је имао 75,1 хиљада становника. У послератном периоду Нови Сад се просторно шири интегришући Петроварадин и Сремску Каменицу у јединствену градску просторно-функционалну целину. Према попису становништва 1981. године у Новом Саду је настањено 187,9 хиљада становника. Просечна годишња стопа раста становништва Новог Сада (са Петроварадином и Сремском Каменицом) износила је 2,8%. У односу на републике и покрајинске центре Нови Сад је имао умерен пораст становништва, будући да су ниже стопе остварене само у Загребу (2,2%) и Љубљани (2,5%), а у осталим центрима знатно више (Титоград 5,8%, Приштина 5,3%, Скопље 3,4%, Београд 3,4% и Сарајево 3,3%).

У односу на остале војвођанске градове Нови Сад је имао такође умерен раст. Међутим, остварени раст омогућавао је развој регионалних функција и већу селекцију у развоју привреде са становишта услова развоја. Ослањањем на снажнији развој друштвених делатности за потребе становништва Војводине и селективан развој привреде, стваран је простор за снажнији развој субрегионалних привредних центара у Војводини. На тим основама Панчево и Сремска Митровица остварили су вишу стопу раста становништва (Пан-

---

[3] Др В. Блашковић, *Економска географија Југославије*, Бирозавод, Загреб 1962, 55.

[4] М. Мирковић, *Економска хисторија Југославије*, Информатор, Загреб 1968, 267.

[5] М. Мирковић, нав. дело, 222.

[6] В. Рогић, *Регионална географија Југославије*, Школска књига, Загреб 1982, 188.

чево 3,9 а Сремска Митровица 3,2%), а Зрењанин на нивоу стопе раста становништва Новог Сада. Са стопом раста становништва од 1,6% Суботица је у раздобљу од 1948. до 1981. године остварила позитиван миграциони салдо на бази развоја претежно привредних функција субрегионалног центра.

Назначене тенденције развоја Новог Сада и других војвођанских градова показују да су у Војводини превладане тенденције моноцентричног развоја, те да су ефекти ширења утицаја концентрације на регионални развој постали значајни. Између Новог Сада као регионалног и субрегионалних центара развоја остварен је одређен степен поделе рада који делује подстицајно на коришћење привредних ресурса на целом војвођанском подручју.

Коефицијент концентрације запослености у друштвеном сектору на подручју Новог Сада 1982. године износио је 2,08. Овај коефицијент показује да је учешће Новог Сада у укупној запослености друштвеног сектора Војводине 2,08 пута веће од учешћа у укупном становништву Војводине. Концентрација запослености на подручју Новог Сада је изнад просека Војводине у свим делатностима изузев у пољопривреди, шумарству и водопривреди као целини. Коефицијент концентрације запослености је највиши у делатностима финансијских и других пословних услуга (осигурање, пројектовање и сл.) а затим у области образовања и културе. Као резултат интензивне стамбене, комуналне и друге изградње на подручју Новог Сада, коефицијент концентрације запослености у грађевинарству је виши од коефицијената концентрације запослености у осталим привредним делатностима. Изнад просечне вредности су коефицијенти концентрације запослености у свим услужним привредним делатностима и у друштвеним делатностима.

Коефицијенти концентрације запослености у друштвеном сектору на подручју Новог Сада 1981. године, по делатностима*[7]

Укупно	2,08
Привреда	
Индустрија	1,50
Пољопривреда, шумарство и водопривреда	0,27
Грађевинарство	3,39
Саобраћај и везе	2,35
Трговина и угоститељство	2,54
Занатство и стамбено-комуналне делатности	2,57
Финансијске и друге услуге	4,37
Друштвене делатности	
Образовање и култура	3,66
Здравство и социјална заштита	2,62
Друштвено-политичке заједнице и организације	2,65

[7] Обрачун је извршен на бази података објављених у *Статистичком годишњаку Југославије* за 1983. г., Савезни завод за статистику, Београд 1983.

* Коефицијенти концентрације (Ki) представљају однос између учешћа броја запослених одговарајуће делатности друштвеног сектора на подручју Новог Сада (Z_1i) у укупном броју запослених исте делатности друштвеног сектора на подручју Војводине (Zi) и учешћа становништва Новог Сада (S_1) у укупном становништву Војводине (S), односно $Ki = \frac{Z_1i}{Zi} : \frac{S_1}{S}$

Вредности коефицијената концентрације запослености у друштвеном сектору на подручју Новог Сада показују да се структура делатности Новог Сада формирала под утицајем процеса вертикалне поделе рада који се одвија на подручју Војводине, те да услужне (привредне и друштвене) делатности постају све значајнији фактор његовог развоја и интеграције са привредом субрегионалних центара развоја. Такве тенденције омогућују да се у субрегионалним центрима брже развијају производне делатности, на основама већег коришћења расположивих ресурса у самом субрегионалном центру и његовом окружењу.

Процес дисперзије производних активности на подручју Војводине одразио се на темпо демографског раста Новог Сада. Док се у раздобљу од 1948. до 1971. године 2/3 повећања становништва износио 1/2. Успоравање ширења производних капацитета на бази масовног запошљавања неквалификоване и приучене радне снаге утицало је на умеренији темпо прираста становништва на бази имиграције.

Испољене тенденције структурних промена у Новом Саду имају секуларни карактер и резултат су вертикалне територијалне поделе рада и регионалне интеграције активности на подручју Војводине.

ПРЕДВИЂАЊА РАЗВОЈА НОВОГ САДА

Развој Новог Сада у послератном периоду заснивао се на планској организацији и уређењу простора.

Први просторно-плански документи заснивали су се претежно на техничким елементима а њихова основна функција је била да обезбеде урбанистичко-техничке услове за изградњу и реконструкцију објеката и уређења градског простора. На тај начин било је омогућено да се у процесу развоја на одређеном простору обухваћеном планом усклађују односи између појединих елемената физичке структуре. Динамика развоја града била је ирелевантна за садржај просторних планова. Капацитети простора и динамика градње опредељивали су временску димензију просторног плана.

У недостатку чврше везе између предвиђања развоја и планске организације простора, просторно планирање није могло одговарати савременим захтевима развоја градова. Све више се испољава несклад између интензивног развоја градова и њихове просторно-планске организације.

Са развојем комуналног система просторно планирање прераста стручно-ресорске оквире и конституише се као део система друштвеног планирања. Међутим, стварна афирмација просторног планирања као дела система друштвеног планирања долази знатно касније, са променама које су уследиле након привредне реформе 1965. године, са развојем метода израде просторних планова и партиципације грађана у одлучивању о просторно-планским решењима.

Генерални урбанистички план Новог Сада, као основа планске организације простора за период од 1974. до 2000. године, заснивао се на концепцији дугорочног друштвено-економског развоја града, која

је одражавала услове развоја у регионалној мрежи насеља и систему војвођанских и југословенских градова и циљеве и интересе дугорочног развоја града на достигнутом нивоу друштвено-економске развијености. План је предвиђао веома динамичан развој Новог Сада до 2000. године, пораст улоге и значаја у развоју САП Војводине на бази високог пораста становништва, привредних и друштвених активности, промене услова живота и пораст животног стандарда. Основе за оваква предвиђања развоја налазиле су се у предвиђању трансформације друштвено-економске структуре у земљи под утицајем деаграризације и урбанизације и расту друштвене продуктивности рада.

Међутим, остварена кретања знатно су умеренија од планских предвиђања, првенствено услед исцрпљивања ефеката структурних промена на бази деаграризације и индустријализације као и промена односа у развоју војвођанских градова под утицајем техничко-технолошког развоја. Ефекти дисперзије активности на субрегионалне центре имали су снажнији утицај на развој Војводине од концентрације у покрајинском центру.

Нови *Генерални урбанистички план Новог Сада* за период од 1985. до 2005. године[8] заснива се на критичкој анализи претходног планског периода и могућности дугорочног друштвено-економског и просторног развоја у измењеним друштвено-економским условима. План се заснива на предвиђањима умерене динамике раста Новог Сада, знатно спорије од остварене у послератном периоду, услед тога што су знатно ослабљени екстерни фактори његовог раста који су деловали у претходном периоду, те што је порастао утицај дисперзије активности у односу на концентрацију на достигнутом ступњу развијености. Услед тога у наредном периоду предвиђа се умеренији квантитативни раст уз интензивне промене квалитета развоја града.

Генералним урбанистичким планом предвиђа се повећање становништва Новог Сада по просечној годишњој стопи од 2,0%, тако да 2005. године у граду живи 300.000 становника. Око 1/2 стопе раста становништва заснивала би се на имиграцијама. Основе демографског раста налазе се у развоју привредних и друштвених активности, порасту запослености и друштвене продуктивности рада.

У раздобљу од 1985. до 2005. године предвиђа се пораст запослености од 2,6% просечно годишње, бруто инвестиција у основна средства друштвеног сектора привреде од 7,8% и продуктивности рада од 2,3% што треба да омогући пораст укупног друштвеног производа од 4,6% а друштвеног производа по становнику од 2,6% просечно годишње.

Дугорочна стратегија развоја Новог Сада заснива се на дубљим променама технолошког развоја и у складу с тим на променама привредне структуре и структуре друштвених делатности, на рационализацији употребе енергије, организацији комуналне инфраструктуре и коришћења грађевинског земљишта. Развој аутоматике, телекомуникација и информатике омогућаваће техничко-технолошко повезивање производних, инфраструктурних, транспортних и пословних система, повећање степена њихове функционалности и ефикасности, те пораст продуктивности рада. На тај начин стварaће се услови

за даље коришћење расположивог радног фонда, с обзиром да ће развој технологије омогућити већу примену знања у процесу репродукције.[9] Учешће продуктивности рада у приросту друштвеног производа повећало би се са 33%, колико је остварено у периоду од 1971. до 1983. г., на 50% у раздобљу од 1985. до 2005. године.

Са стопом раста запослености од 1,9% просечно годишње у друштвеним делатностима знатно ће се побољшати ниво задовољења потреба становништва града и омогућити даљи развој покрајинских функција у тим делатностима.

Реализацијом планираног развоја Новог Сада до 2005. године Нови Сад би задржао улогу центра развоја Војводине која би се у привредном развоју балансирала са динамиком и структуром субрегионалних центара развоја, уз задржавање нивоа концентрације услужних функција привредних и друштвених делатности.

THE DEVELOPMENT OF NOVI SAD IN THE LIGHT OF CHANGES IN THE URBAN STRUCTURE OF VOIVODINA

by

Ivo Marinić, M. Sc.

Summary

Taking as his starting point the interdependence of urban and regional development the author considers the development of Novi Sad in the light of changes in the urban structure of Voivodina.

Novi Sad has become a strong regional centre on the basis of the development of regional functions. By concentrating regional functions, Novi Sad stimulated the development of subregional centres, the vertical territorial division of labour and the regional integration of activities. The process of subregional concentration of activities on the territory of Voivodina was parallel to the concentration of activities in the regional centre so that local resources were used to a far greater degree.

In the next period it can be expected that the effects of dispersion of activities through subregional centres of development will be felt much more and a more moderate rate of concentration of activities in Novi Sad, the regional centre, can be expected.

---

[8] Садашња структура привреде Новог Сада не уважава у довољној мери квалификациону структуру радног фонда. Услед тога евидентан је пораст нивоа општег и стручног образовања лица која у Новом Саду траже запослење.

[9] *Службени лист града Новог Сада* бр. 16, од 7. августа 1985.

UDK 349.44:711.4

Душан Пајовић

ПРИСТУП ПРАВНОМ ДЕФИНИСАЊУ ПОЈМА ГРАДА*

САЖЕТАК: Овај рад се бави потребом правног дефинисања појма града. Полазећи од чињенице да је, када је у питању град, реч о творевини људске цивилизације чији су историјски корени везани како за њене почетке, тако и за прве појаве државне власти, која је своје научно дефинисање добила у многим научним дисциплинама — географији, социологији, демографији и другима — констатује се да је неоправдано да у нашим савременим условима и околностима развоја не постоји и одговарајућа правна, односно уставноправна дефиниција појма града.

У литератури постоје упозорења да је проблематика стања и даљег развоја наших градова изузетно значајна материја, као и да заузимање јасних ставова о појму и статусу града у уставном, правном и политичком систему садржи битне консеквенце по укупни развој друштва, а посебно по просторни, привредни, демографски и укупни развој градова. Истовремено, присутна су и јасна упозорења да због природе концентрације становништва, активности, добара и информација управо у градовима, и то оним највећим, више није могуће одлагати потребу правног дефинисања појма града, од чега у суштини и зависи његов субјективитет и однос према другим територијалним заједницама у друштву.

У приступу дефинисању појма града као правне категорије даје се преглед прикупљених дефиниција појма града, које би могле послужити као полазни, радни материјал за припрему правне дефиниције појма.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: град (појава, развој, функције), метрополис, кварт просторно планирање, урбанизација, политичко-нормативни третман града, правни приступ дефинисању града.

I

Појава градова. — Покушај одређивања појма и статуса града из обиља питања која се намећу у оквирима таквог задатка и разноврсних елемената који одређују дефинисање појма *град*, у центар могућег истраживања ставља пре свега уставне и правне аспекте. Каква је град појава у уставном и правном систему, какав је његов субјективитет? Како су у правном систему дефинисане функције града и његови односи са другим (територијалним) субјектима, пре

---

* Овај рад је, као уводно излагање, изложен на Округлом столу „Појам и статус града, градске и регионалне заједнице", одржаном априла 1985. године у Новом Саду у оквиру обраде истоимене теме научноистраживачког пројекта „Градска заједница Нови Сад — статус, организација, функционисање" чију је израду Скупштина града Новог Сада поверила 1985. године Правном факултету у Новом Саду.

свега општином као основном друштвено-политичком заједницом нашег политичког, правног и уставног система? Да ли је правни и уставни „профил" града утврђен адекватно функцијама града и његовом месту у друштвеној структури?

При томе, иако се град анализира у савременим условима и околностима развоја града у систему самоуправне социјалистичке демократије и у конкретном случају (Нови Сад), из анализе није могуће испустити историјски контекст процеса развоја градова и у оквиру тога низ значајних питања: појам града у географском смислу; однос града и његове природне залеђине а посебно суседних насељених места; специфичности градске заједнице у односу на друге облике комуналне самоуправе; да ли градска заједница има неке и које својеврсне функције или нема; да ли је градска заједница значајна само са становишта остваривања власти или превасходно и као самоуправна заједница; какав је карактер општина у граду; на који начин настаје градска заједница итд.

Многе друге друштвене појаве и феномени, који су у друштвеним наукама далеко потпуније проучени но што је то случај са феноменом града, не обухватају такав временски континуитет и развојни период. Иако у погледу истражености појаве и развоја градова степен сазнања још није довољан (још постоје различита схватања и различити покушаји објашњења услова и узрока појаве градова), један аспект овог проблема релативно је јасан и доведен до нивоа шире сагласности. Без обзира на сву сложеност околности појаве првих градова, економску, демографску, географску и цивилизацијску условљеност и одређеност те појаве — доминантни елеменат у појави градова био је политички. Чињеница да већ првим градовима, насталим приближно у IV миленијуму пре н. е. као градовима државама у долинама Тигра и Еуфрата (Месопотамија, Ерида, Ур, Урук, Лагаш, Иш, Асур и др.), родовско-племенски старешина управља већ као деспот — довољно сведочи о таквом карактеру овог феномена.[1] Скица за приказ процеса „рађања" градова, која следи, доказ је више политичке природе града; први метрополис, месопотамски Ур, имао је (по неким проценама) до сто хиљада становника; од Ура до појаве првог милионског града (Вавилон) требало је да прође приближно хиљаду година; а до појаве Рима, који је премашио тај број, скоро још један миленијум. Повремено су ту величину достизали Цариград (VI—IX в.), у Кини Ханчо и Пекинг, а у Латинској Америци можда Мексико. Тек око 1800. године и један западноевропски град достиже милион становника; у нашем времену, сведоци смо, одиграва се нови квалитативни скок од метрополиса ка мегалополису, чија суштина, такође, није лишена политичког контекста.[2]

Вратимо се, ипак, почетку; ту, у интеррегнуму нестајућег родовског и настајућег новог, робовласничког друштва, град се издваја својом доминантно политичком појавом, град доноси нову, посебну

---

[1] А. Вајс — Љ. Кандић, *Општа историја државе и права*, десето изд., Савремена администрација, Београд 1979, 27.

[2] К. Доксијадис, *Човек и град*, Нолит, Београд 1982, 246—247.

организацију државне власти.[3] Али, тај процес није стихијски, није случајан. Њиме, као и другим глобалним процесима, владају законитости развоја производних снага. Оно што је у том процесу од пресудног значаја за појаву градова је у чињеници да до појаве града производне снаге делују децентрализовано (на селу, на пространим, данас често незамисливо пространим подручјима са малом концентрацијом становништва). Појавом града на малом простору концентрише се не само становништво, већ пре свега производне и друге активности. Тиме друштвене производне снаге први пут почињу да делују у новим условима концентрације која неслућено убрзава све друштвене процесе, а сам простор се јавља као нова, револуционишућа компонента производних снага. То убрзава процес поделе рада, који законито води класном друштву, а ово државној организацији. „Градови постају средиште економских процеса и односа а истодобно нужно и политичко-управна средишта...".[4]

Током развоја град ће, са развојем производних снага, мењати све своје битне елементе — величину, демографску и економску структуру, улогу, физички облик, културни значај. Једино што ће у граду (и у вези са њим) остати суштински непромењено и до данас, садржаће се у политичком значењу и улози града. Наставши као физички израз саме власти и њене моћи, током своје преко осам хиљада година дуге историје град ће то своје битно обележје развијати и трансформисати, али га никад неће изгубити. У том дугом, историјском процесу преображаја града један од периода се ипак издваја по свом многоструком значају по даљу судбину града; то је период либералног капитализма.

Либерални капитализам. — Након хиљадугодишњих ратова и нагодби са феудалном државом, насупрот којој је успешно градио своју самосталност и самоуправност, и град се појавом капитализма суочава са околностима које ће битно предодредити даљи развој, положај и статус савременог града. Ношена „силама које дјелују у друштву потпуно као и природне силе: слијепо, насилно, разорно...", буржоазија побеђује на светском плану.[5] У периоду либера-

---

[3] На истом месту Доксијадис наводи и то да би већ „само повећање броја становника било довољно да укаже на степен иновације и комплексности структура и функција које ће пратили нове величине урбаних насеља".

[4] А. Фиаменго, *Основе опће социологије*, 13. изд., Народне новине, Загреб 1977, 268. На истом месту Фиаменго истиче да су „насупрот разноврсним друштвеним дјелатностима које се обављају у градовима, села остала углавном на једној врсти процеса, и то на економској... Такав објективни материјални положај села током повијести увјетовао је зависност села од града, те њихову економску и културну зависност". На нужну опрезност у процени значаја концентрације становништва у контексту друштвеног развоја упозорава Пулишелић: „Сигурно је да број и густоћа становништва имају одређену улогу у техничком напретку, у производњи, у развитку друштва и да, према томе, о том демографском фактору треба водити рачуна. Међутим, обим и густоћа немају такву улогу у развоју производних снага и друштва да би их требало сматрати основним, одлучујућим." Види: С. Пулишелић, *Основе социологије*, 10. допуњено изд., Народне новине, Загреб 1977, 66.

[5] F. Engels, *Anti-Dühring*, Naprijed, Zagreb, 293. У контексту буржоаског карактера савременог града, Енгелс такође истиче и следеће (стр. 109): „Буржоазију од тренутка када се ишчаури из феудалног грађанства, када од

лизма, у буржоаским револуцијама, градови су поново центри догађаја, а грађанство водећа снага револуције. Околности у којима се у овом периоду одвија развој градова прерастају „локалну сцену" и добијају глобални карактер. Машинска индустрија револуционише производне снаге и продире у све гране производње; развија се и модернизује саобраћај, што ће се касније показати једним од кључних фактора урбанизације; расте потражња и експлоатација метала; мењају се односи европских метропола и азијских и афричких колонија; долази до напретка науке; коначно, капитализам обезбеђује светску концентрацију становништва, град се дефинитивно одваја од села, настају први гигантски индустријски градови.

Тај почетак уједно је и почетак краја. Остваривши своју историјску и револуционарну улогу, буржоазија је створила такве околности које у историјске процесе „уводе" нову друштвену снагу, а оно што је у томе битно је чињеница да се и тај процес одвија у градовима. Иако у капитализму градови губе своју политичку и организациону независност у односу према држави, они истовремено на традицији своје самоуправности стечене у раном и развијеном феудализму постају центри нових економских и политичких процеса који мењају економску и политичку слику света. После племства и буржоазије градови концентришу пролетаријат.[6]

Либерални капитализам на државном плану развија модерне државне институције: суверенитет, уставност, принцип поделе власти, народно представништво, политичке партије, парламентарни систем, бирачко право. И у државама облика уставне монархије (Енглеска, Француска) и у државама са републиканским обликом владавине (САД, Швајцарска) упоредо са централним органима државне власти постоје и функционишу различити облици власти у већим или мањим унутрашњим административно-територијалним јединицама (локална управа). Међу тим облицима карактеристични су: облици који представљају просту трансмисију деловања централних државних органа власти (тзв. административна децентрализација); конфедерални и федерални облици власти („конзервација историјских јединица", Немачка Конфедерација 1871, Аустрија); облици који представљају карактеристичну самоуправу (локална самоуправа у Енглеској, САД и Швајцарској), у којима се локални органи власти бирају од самих становника одговарајуће локалне јединице односно заједнице.[7]

У свим таквим поделама и случајевима најмања јединица је месно насеље (село или више села) која чини општину (сеоска општина) насупрот којој је град са градском општином (територија већих градова се дели на мање јединице: кварт, рејон, четврт).

средњовјековног сталежа постаје модерна класа, увијек и неизбјежно прати њена сјена, пролетаријат. Тако исто и буржоаске захтјеве за једнакошћу прате пролетерски захтјеви за једнакошћу. Од оног тренутка кад се постави буржоаски захтјев за укидањем класних повластица, стаје уз њега и пролетерски захтјев за укидањем самих класа." Могло би се, дакле, рећи да је, у ствари, „буржоаски град" одувек и истовремено био и „пролетерски град".

[6] Ф. Енгелс, нав. дело, 109.

[7] А. Вајс — Љ. Кандић, нав. дело, 225.

Буржоаска држава, у којој је у фази либералног капитализма дефинитивно изграђен суверенитет, окончава процес који је у односу на статус града започет у фази касног феудализма; град губи свој статус независности од осталих власти и укључује се у унутрашњу државну административно-територијалну поделу.[8] Такво стање задржаће модерна држава и у фази империјализма, као и савремена социјалистичка држава.

Међутим, како савремена цивилизација још није окончала процес постављен историјским захтевом пролетаријата за у к и д а њ е к л а с а, то се у градовима и даље одвијају процеси који нужно раскидају оквире административно-територијалне поделе, без обзира на то је ли у питању административна децентрализација или локална самоуправа у којој градови немају право место и улогу. Узрок је томе у чињеници што тим процесима не владају законитости административно-територијалне поделе, већ дубље економске законитости, и то у околностима када се однос простора и концентрације становништва одвија на вишем квалитативном нивоу. Ако је „историја Азије нерашчлањено јединство града и села" а историја античких градова „историја градова који су се заснивали на својини земље и на земљорадњи",[9] тада је историја капиталистичког града историја града заснованог на индустријској, машинској производњи, а историја града нашег савременог доба, историја града заснованог на суперконцентрацији производних снага у њиховом тоталитету.

Историја цивилизације се, на срећу, не одвија ни једноставно, ни праволинијски. Светском капитализму супротстављен је нови историјски светски ток — социјализам, за којим се назире бескласно комунисичко друштво. Ту се, такође, на нови и до сада непознат начин револуционишу друштвене производне снаге, мењају односи класа, трансформишу и стварају нове друштвене и цивилизацијске институције. У том ковитлацу револуционарног, по природи ствари, морају се, као центри концентрације пролетаријата, радничке класе, наћи и градови. Зато је и пред савременим социјалистичким друштвом неминован задатак и потреба да одговори на питање — какви су градови тог новог, тек наступајућег доба?

I

Блиски сусрет са будућношћу. — До 2000. године у политици урбанизације наступиће значајне промене које ће, очекује се, решити многе проблеме и слабости досадашње праксе у планирању и функционисању наших насеља. Ова оптимистичка прогноза стања наших градова на крају овог века односи се, наравно, на њихову будућност. Како знамо и то какви су наши градови били јуче, преостаје још само да се одговори и на питање: какви су наши градови данас? Или, боље речено, шта је савремени југословенски град, какав је његов положај и статус? Грађани кажу: не може се више толерисати криза енергије, воде, лоше грејање, лош градски саобраћај,

---

[8] А. Вајс — Љ. Кандић, нав. дело, 226.
[9] Према А. Фиаменго, нав. дело, 267.

скупо снабдевање . . . Тако и Београђанин, радник Тодор Гроздановић, у *Политици* поводом прославе 40-годишњице ослобођења Београда протестује: „Београд је прескуп. А и саобраћај не ваља. Смета ми и прљавштина, гужве. Толико је загађен да једва дишем."[10] Градска руководства покушавају да повежу поремећене везе градских потреба и могућности ширих производних структура, да пронађу „чаробну чврсту тачку" на којој ће покренути и повезати захтеве „високе", државне економске политике која диктира услове градској економији и градске економије која те услове све теже прихвата.

У тим околностима све чешће се постављају питања: служе ли урбанистичка документа да се легализује текућа политика, или су она стручна подлога дефинисању просторног развоја општине, града, региона, покрајине, републике, земље? И какву улогу у томе имају градови — питају се југословенски урбанисти. Вечити оптимиста југословенског урбанизма, проф. Ранко Радовић размишља на динамичан начин:

> Град није саркофаг, није савршено и завршено дело. Никад то није ни био. Он је, као и све друго, подложан менама, утицајима живота, нових садржаја и схватања. И мислим да је по својој природи плуралистички: треба да задовољи интересе многих људи у многим временима; чак и истог човека у различитим периодима.[11]

Град, његово становништво, домаћинства, различите друштвене групе, омладина, стари, незапослени, делинквенти и наркомани, све усамљенији појединац, такође су предмет сталне пажње и истраживања, и наравно, увек нових дилема социолошког и демографског погледа на град. Културна средина, амбијент и миље градског живота, културне, спортске, забавне, медијске и сличне институције, организације, могућности и потребе, такође одлсикавају стање градова. У савременом граду преламају се многи и сложени процеси које очигледно још нисмо довољно спознали, те нисмо њима ни овладали. Зато се и чини да се свакодневни живот и развој града „отимају" друштвеној контроли и рационалном усмеравању, да се понашају стихијно, да воде нежељеним последицама. Политички значај и тежина тих процеса, свакако, захтевају да се у свакој расправи о појму и статусу града првенствено полази од ставова Савеза комуниста, који су о том питању утврђени и на X, XI и XII конгресу СКЈ.

У *Платформи за припрему Десетог конгреса СКЈ* први пут је у послератној партијској пракси и документима изричито истакнуто да „велики значај за ефикасни будући развој има просторни размештај производних снага и политика урбанизације" и да „поучена искуствима високоразвијених земаља, Југославија треба да избегне непотребне друштвене трошкове које изазива суперконцентрација становништва и привредних активности у великим градовима".

---

[10] *Четрдесет година од ослобођења главног града — Поруке о празнику за двехиљадиту,* Политика, Културни додатак, год. VI, бр. 269, Београд, 20. октобра 1984, 9.

[11] М. Блечић, *Град није саркофаг,* НИН, Београд, 14. фебруар 1982, 36—37.

У *Резолуцији Једанаестог конгреса* је, даље, наглашено да „Једанаести конгрес указује на значај проблема заштите и унапређивања човекове средине и њену повезаност са просторним уређењем и укупним друштвено-економским развојем, као и сталним јачањем социјалистичких самоуправних односа" уз истовремени захтев Конгреса да се сви комунисти посебно ангажују на овом плану. У *Резолуцији Дванаестог конгреса* овај став је поново подвучен, очигледно стога што се стање није битно изменило. Тада је закључено да се „комунисти морају ангажовати како би се у политици развоја посветила већа пажња просторном планирању и урбанизацији" јер „побољшање услова живота постаје општи фактор привредног и друштвеног напретка".

Питање развоја града није мимоишло ни наш највиши орган самоуправљања и власти, Скупштину Југославије. У сада већ помало заборављеном документу Савезне скупштине из 1971. године *Основама политике урбанизма и просторног уређења* већ тада је, пре пуних петнаест година, упозорено да се југословенски градови налазе под снажним притиском противречних трендова и токова: с једне стране, изложени су све значајнијој трансформацији простора која се испољава у нагомилавању функција, деградацији градске средине, „поскупљењу" града; са друге стране, већ тада се упозоравало да ће се трендови урбанизације у Југославији и даље наставити, да ће се урбано становништво до краја века удвостручити, да ће градови ваузети четири пута већу површину (него 1971), да ће се изградити градских фондова и добара више од свега што је на нашем тлу урађено за претходно пола миленијума. Треба подсетити да је тада заживела и једна нова дефиниција града — рођена у сукобу техничких и хуманистичких погледа на судбину града: „Град није само комплекс физичких структура — он је пре свега заједница људи који живе у условима просторне концентрације". Скупштина је тада утврдила и обавезу да се „не сме допустити да стихијски развој града деградира традицију развоја, стандард живљења, личност човека, својеврсност амбијента. Ове вредности треба изразити и стално богатити"; задатак, који је, на жалост, и данас актуелнији но икад.

Друштвено-економски и политички положај и статус градова у послератном периоду је још у два маха био на дневном реду Савезне скупштине: 1968. године када је донета *Резолуција о друштвено-економском и политичком положају и о даљем развоју самоуправних односа у општини*, а биће и 1985. године у расправи о *Резолуцији о остваривању уставне концепције општине*. И тада и 1985. констатоване су незадовољавајуће тенденције, а оно што је посебно значајно за градове садржи се у констатацији да се „градске и регионалне заједнице општина, као посебне друштвено-политичке заједнице, испољавају више као власт а мање као самоуправно заједништво општина. У њима се јављају проблеми међусобних односа и односа општина и тих заједница. Недовољно је разрађен карактер тих заједница као посебних друштвено-политичких заједница". Исто тако нису повољне ни оцене до којих је током 1984. и 1985. дошао

Савезни друштвени савет за питања друштвеног уређења у *Анализи остваривања уставног концепта друштвено-политичких заједница.*[12] Међу њима карактеристичније су следеће:

— без обзира на то што све општине имају исти уставни статус, оне се у стварности међусобно знатније разликују по многим битним показатељима који указују на просторну и демографску димензију и на друштвено-економску и општу друштвену развијеност;

— у градовима односно градским заједницама уместо децентрализације и демократизације политичких односа, процеса и функција, веома је изражен општински односно градски централизам а уместо тражења специфичних облика организације и односа намећу се униформна законска и друга нормативна решења;

— у градовима, односно у већим и развијенијим општинама одвија се интензиван процес урбанизације, али само у некима од њих постоји паралелно и процес децентрализације одлучивања формирањем градских заједница општина. Ради остваривања уставне улоге општина, које у свом саставу имају градско насеље, у којима је друштвени развој довео до пораста броја становништва, организација удруженог рада и месних заједница, требало би, у складу са Уставом, град организовати у градску заједницу као посебну друштвено-политичку заједницу. При томе треба створити основ за настајање општина на подручју градова и за повезивање са градом оних општина које му по одређеном критеријуму хомогености и комплементарности и економски и културно правитирају.

Не треба испустити из вида ни размишљања која су се о положају и статусу градова јављала у Сталној конференцији градова и општина Југославије, која је о томе расправљала на својим скупштинама: 1978. у Новом Месту, 1980. у Крагујевцу, 1984. у Сарајеву и у више других прилика. Између осталог, у Конференцији је истакнуто и то да ни након доношења Устава 1974. године питање статуса градова није било „скинуто с дневног реда", при чему се питање градова (и даље) јавља у два вида: као питање мањих градова који „заједно са сеоском околином у данашњој општини чине целину, траже своју засебност и самим тим захтевају образовање општине", али и као питање великих градова „који представљају посебан проблем". Но и поред сазнања да је велики град „посебан проблем" преовладавало је схватање да и у таквом, великом граду треба образовати општине „које у принципу имају исти положај као и остале општине",[13] чиме је, на жалост, још једанпут оправдан пропуст да да се уставноправно јасно дефинише појам града (а не да се један јасан феномен назове нејасним називом „градска заједница општина).

---

[12] *Остваривање уставног концепта друштвено-политичких заједница,* Савезни друштвени савет за питања друштвеног уређења, изд. Центра за радничко самоуправљање, Космос, Београд 1985, 23—28.

[13] *Актуелна питања остваривања уставне концепције о општини,* Савезни друштвени савет за питања друштвеног уређења, Комуна бр. 10—11/1978, Београд, 8—18; овај материјал је посебно размотрен на 22. скупштини СКГОЈ у Новом Месту, 13—14. октобра 1978. Види и: *Даљи развој социјалистичког самоуправљања у комуни,* основни реферат на 22. скупштини СКГОЈ, Комуна бр. 10—11/1978, Београд, 18—33.

III

Упозорења. — Расположива (прикупљена) истраживања појма, положаја и статуса савременог југословенског града, од којих ће овде бити поменута само нека, указују на многа отворена питања и проблеме пред којима се наши градови данас налазе. Доктор Милидраговић, који је (1984) истраживао комунално уређење града Сарајева, у том смислу истиче, као најзначајније: урбанизацију, концентрацију, субурбанизацију и метрополитенизацију.[14] Поред ових, за одређивање појма и статуса града група истраживача Института за друштвена истраживања Свеучилишта у Загребу и загребачког Правног факултета у истраживању комуналног система града Загреба (1971) истиче као посебно важне следеће процесе који се „прелама-ју" у структури великог града: комплементарност града са својом околином, повезивање са регијом, деаграризацију сеоског становништва; ширење градског начина живота; демографска и социјална кретања; институционалну основу друштвеног живота; распоред традиционалних начина сеоског живота и процесе модернизације; процесе специјализације простора и насеља и социолошке аспекте комуникационих система.[15]

Разматрајући еколошко-хуманистичка полазишта формирања савремених градова, проф. др Здравко Млинар налази да тржишна привреда у нашим условима значајно условљава развој градова. Градовима, према проф. Млинару, доминирају три битна процеса: индустријализација, деаграризација и урбанизација. Ти процеси не теку без конфликата; зато проф. Млинар упозорава да „стварна пракса у скоро сваком словеначком или југословенском граду — барем ex post — открива трагове самовоље и привилегија, материјализованих у просторно-физичкој структури града."

Проф. др Стојан Томић, истражујући административне и самоуправне карактеристике наше комуне, налази „да се најизразитија криза простора, као и криза политике простора, појављује баш на оним просторним јединицама на којима је најдинамичнији економски, социјални и културни развој. То је простор градова у којима се већ дуже времена осећа криза територијалне организације и поделе."[16] Истовремено, он истиче и снажно изражене дезинтеграционе процесе којима су изложене општине, а наравно и градови — „сложеност комуне и одлучивања у њој манифестује се у повећању броја и обима парцијалних интереса (плурализам интереса), у повећању броја аутономских дијелова од којих је конституисана комуна, у повећању броја односа између тако бројних дијелова комуне и у повећању броја односа између сваког дијела и цјелине (нпр. између

---

[14] Д. Милидраговић, *Комунално уређење Сарајева,* Службени лист СР БиХ, Сарајево 1984, 221.

[15] *Актуелна питања комуналног система у граду Загребу,* Скупштина града Загреба, Вјесник, Загреб 1971, 255.

[16] С. Томић, *Зависност комуналне аутономије и одлучивања од величине и структуре простора градских локалних заједница и регије,* у зборнику *Градови и процес одлучивања,* Центар за марксизам Универзитета у Београду, Београд 1982, 173—174.

интересне заједнице и комуне, поште и комуне итд.), у повећању, у сталном јачању социјалне аутономије сваког дијела комуне као и у јачању социјалне аутономије сваког дијела комуне као и у јачању социјалне аутономије комуне у оквиру глобалног друштва, и у споријем расту социјалне интеграције аутономних дијелова, у заостајању интеграције иза аутономије, да не кажемо у неуравнотежености између одговорности дијелова за цјелину и цјелине за сваки дио.”[17] Хоће ли се, дакле, град „сурвати” у црну рупу свог централистичког управљања, или ће „експлодирати” и распасти се у делове својих „федерализованих” атома?

Др Буровски истиче да све општине у нашем друштвено-политичком систему имају исти уставни статус, због чега се и говори о монотипности општине и о монотипској организацији општине. Од тога су изузетак градови — Београд, Загреб, Љубљана, Сарајево и Скопље (који имају посебан статус), као и неки други градови код којих је тај процес отворен — Нови Сад, Ниш, Марибор, Бања Лука, Ријека, Сплит, Осијек и др. „Остаје да се види” — каже др Буровски — „какву ће коначну физиономију добити ови градови и у коме времену ће се то учинити.”[18] Др Драго Божић закључује да су „при упоређивању правног статуса великих градова у појединим републикама, у појединим раздобљима, утврђене разлике које нису увек само посљедица специфичности друштвено-економских, социолошких и других односа, већ и резултат различитих концепција, како у републикама тако и у самим градовима, када је ријеч о томе какав би требао бити положај великих градова у одређеним етапама друштвеног развоја. У том су погледу концепције биле различите, а посебно у погледу примјерности веће или мање концентрације власти на нивоу града и то, прије свега, на штету самоуправних односа. Централно питање остваривања уставног правног положаја великих градова било је увијек: како је град у пракси утјецао на развој самоуправних односа.”[19]

Доктор Душан Стефановић сматра да је „огледано у историјским размерама урбани развој после другог светског тек донекле изменио вековима стварану руралну организацију коришћења простора, социо-економске одлике становништва, његов агломерацијски размештај” као и да такво стање „треба даље убзано мењати, у корист унапређења урбаних образаца живота и рада људи — не само у градским насељима већ и у сеоским насељима и подручјима”, а професор доктор — Мирослав Живковић, оштар критичар наших урбаних промашаја, анализирајући развој града у социјализму сматра да градом социјализма односно „социјалистичким градом наслућеним из наше перспективе” доминирају „следеће три димензије: комплекс међуљудских односа — да су у њему остварене све особе-

---

[17] С. Томић, *Комунални и интересни ниво одлучивања*, Општина бр. 7—8/1980.

[18] Л. Буровски, *Развој и основне карактеристике политичко-територијалне поделе у Југославији*, Комуна, бр. 6/1979, Београд, 21.

[19] Д. Божић, *Развој власти у градовима Југославије подјељеним на општине — од 1945. до 1975. године*, Загреб.

ности које су својствене социјалистичком друштву; тоталитет употребних вредности града; и оптимална популациона величина града — граница раста града".[20]

Доктор Сретен Вујовић у својој анализи града у социологији Макса Вебера анализирајући појам и типове града, особености западноевропског града, патрицијски римски град, тзв. „плебејски град", античку и средњовековну градску демократију, упозорава да „социолошка алтернатива градска општина или антиград коју многи предлажу у сучељавању са новим видовима градског живота, не узима у обзир да су могући и други облици урбаних заједница", јер „тамо где постоји релативно стабилна и трајна концентрација људи не постоји нужно и заједница".[21]

Доктор Цветко Костић, бард наше урбане социологије, воли да цитира егзотичне пословице; једна од тих је и она да је „бог створио човека, а човек градове". Истражујући не само токове друштвених сила које владају градовима, он истовремено истиче и последице које градови доносе у друштвеном развоју. „Већ сам настанак градова" — истиче Костић — „изазвао је у друштву novus ordo seculorum, тј. нови вековни ред, који је из основа изменио и мења све области живота. Међу тим променама од посебног су значаја: нова организација простора, друкчија подела рада, настанак супротности села и града, нови погледи на друштво и свет и сл. Између осталог, то чини да је град постао центар друштвене енергије и експанзије."[22]

Архитекта Бранислав Крстић у први план урбаних питања нашег времена истиче проблеме „управљања" односно самоуправљања. „Друштвени пројект овог свијета" — истиче Крстић — „има и капиталистичко и социјалистичко друштво. Ни једно ни друго нису на одговарајући начин користила простор и управљала укупношћу добара, појава и процеса у њему; за прво су простор и добра били предмет експлоатације и средство за експлоатацију, за друго, још увијек, предмет експлоатације, истина планске али то природу експлоатације не мијења. Градови нису избјегли процес прогресивне акумулације капитала, дјелатности и људи и зато су се сучелили са квалитативним проблемима. Не оствари ли се у нашем друштву у оквиру револуционарног преображаја друштвеног уређења и револуционарни преображај нашег простора, противрјечности и ограничења у развоју заснованом на експлоатацији простора (и градова, подразумева ту Крстић — прим. аут.) скретаће или онемогућавати изградњу социјалистичког друштва".[23]

О градовима, наравно, много говоре и људи који градовима управљају. Међу њима су, свакако, први њихови градоначелници; расправа о граду, без њихових упозорења и одушевљења, била би

---

[29] М. Живковић, *Град у социјализму*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 69/1980, Нови Сад 1980, 49.

[21] С. Вујовић, *Град у социологији Макса Вебера*, Зборник Матице српске за друштвене науке, Нови Сад 1980, 71—72.

[22] С. Костић, *Процес урбанизације и социологија*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 69/1980, Нови Сад 1980, 7.

[23] Б. Крстић, *Прилог изграђивању теорије просторног уређења*, Зборник Матице српске за друштвене науке, бр. 69/1980, Нови Сад 1980, 29—47.

безусловно лишена сочне животности. Од оних међу њима који су у нас често говорили о градовима, за ову прилику изабрано је неколико карактеристичних погледа који проблеме града „осветљавају" из разних углова.

Живорад Ковачевић, градоначелник нашег највећег града, Београда, оптимистички гледа на будућност града:

> Даљи градски развој треба посматрати и са становишта квалитета живота у насељима. Живот у великим градовима има своје посебне карактеристике. Велики град је сложен за управљање, а за живот најчешће мање пријатан. Квалитет живота у њему је често лошији него у мањем граду, иако је по неким просечним статистичким показатељима на вишем нивоу. Човек је у таквом граду махом несигурнији, отуђенији, анонимнији. Ипак, погрешно би било закључити да излаза нема. Велики град пружа и те како велике шансе да у њему начин живота буде далеко хуманији... Градови су били и остају расадници цивилизације, културе и друштвеног напретка уопште.[24]

Угљеша Узелац, градоначелник нашег јединог „олимпијског града" до сада, Сарајева, истиче да је „у пројекцијама и пракси комуналног система улога градова остала доста занемарена. Сама чињеница да у великим градовима у Југославији живи 20% становништва указује на неопходност да се и у пракси и у теорији морамо више бавити њиховим положајем у систему и остваривањем њихових функција, да морамо град континуирано изучавати, унапређивати и дограђивати...".[25] Актуелни градоначелник Београда, архитекта и урбаниста Богдан Богдановић није заокупљен само текућим, прагматичним градским проблемима; њега, као уосталом и већину свих које заиста интересује феномен града уопште, а нашег, југословенског посебно, превасходно окупира питање стварне суштине града:

> До данас град је јачао у свима нама, свуда око нас је бивао све јачи: град као стварност, град као артефакт, град као необорива, па чак и немилосрдна техничка и енергетска чињеница. Најзад, у последњој деценији, младо градско становништво, а и ми мање млади, све више откривамо и ону другу страну града — његову метафоричку суштину... И управо зато мислим да је дошао тренутак великог преиспитивања: хоћемо ли дозволити да град буде само слепа алатка слепе снаге да се распрсне у маглине бетонираног света, или ћемо град све више тражити у себи и у сопственом мудрољубљу.[26]

И заиста, ако не желимо да се само препустимо „слепим снагама" могућих токова развоја града, како то наговештава градоначелник Богдановић, тада је неопходно да се граду окренемо са намером да га што целовитије спознамо, анализирамо и коначно, ако је то могуће, а свакако јесте, овладамо његовим досадашњим „слепим"

---

[24] Ж. Ковачевић, *Актуелни проблеми градског развоја*, Материјали са 23. скупштине СКГОЈ, Крагујевац, 29—30. мај 1980, Комуна, бр. 7/8—1980, Београд 1980, 67—74.

[25] У. Узелац, *Остваривање уставног концепта општине*, Материјали са 25. скупштине СКГОЈ, Сарајево, 28—29. септембар 1984, Комуна бр. 10/11—1984, Београд 1984, 43—48.

[26] *Јесмо ли паметни или писмо? — Градови и градоначелници*, Данас бр. 35/1982, 17.

токовима и остваримо такав „друштвени пројект", како то тражи Б. Крстић, који ће омогућити нашем самоуправном социјалистичком друштву да створи градове примерене свом хуманистичком концепту; а тај задатак, вероватно, треба отпочети истраживањем праве суштине појма града.

IV

Иако др Вујичић сматра да је трагање за дефиницијом појма „град" унапред осуђено на неуспех,[27] наше је мишљење да се то ипак мора чинити. Нарочито у оваквом случају када је реч о уставним категоријама и нежељеним празнинама у њиховом одређивању. У том смислу, наш уставни и правни систем, који нам дају исцрпне и целовите дефиниције основних организационих и политичких облика друштвеног живота и репродукције, изузетак, на жалост, чине у погледу дефинисања појма града. У том контексту, са циљем неког будућег рада на потпунијем уставноправном дефинисању овог појма, потребно је навести неке од покушаја дефинисања појма града у различитим научним дисциплинама: географији, статистици, демографији, социологији. Не упуштајући се, овде, у припрему посебне правне дефиниције појма „град", потребно је истовремено истаћи да и поред постојања многих дефиниција појма града у различитим дисциплинама, упадљиво недостаје правна дефиниција овог појма, за коју би требало очекивати да ће на одређеном степену развоја правног система бити садржана у нашем позитивном праву. Као могући „радни материјал" за утврђивање правног значења појма града, овде је прикупљено и изложено више дефиниција овог појма, које се дају без посебне интерпретације. Град и насеље се дефинишу на најразличитије начине; на пример:

— насеље је „свако настањено место са посебним именом (називом) без обзира на број кућа. Насељем се сматрају и повремена насеља без обзира да ли су у моменту пописа настањена" (Мацура, 1954), а „село је по правилу мање насеље које је претежно смештено у простору који није континуирано социјално организован, који има слабо развијену друштвену поделу рада и неизражене средишне функције, у којем превладава пољопривредно становништво (или нешто шире: становништво запослено у примарним делатностима)" (Шувар, 1973);

— насупрот селу, град је „повезан и густо насељен простор у коме живи већи број становника, чије су функције развијене на бази високо развијене друштвене поделе рада и у коме су претежно развијене секундарне и терцијарне делатности" (Мацура, 1958), али и „у историјском, класичном смислу град је... место у коме су сконцентрисане управне функције..." (Ћирић, 1979);

— „насеље, насеобина или место јесте назив којим се у социологији и антропогеографији означава територија у којој су људи насељени", док је „град јединствено и компактно насеље... много-

---

[27] М. Вујачић, *Скупштински систем великог града — са посебним освртом на Београд*, Савремена администрација, Београд 1983.

људна агломерација . . . сложене структуре . . . израженог центра и периферије (уже подручје града) . . . са израженим разликама у начину живота између центра, периферије и градског залеђа које је сеоског карактера, са посебним карактеристикама појединих делова (градске четврти, рејони, насеља) који представљају посебне комуналне и урбанистичке јединице . . .” (Ковачевић, 1968);

— „град се по својој структури разликује од села пре свега под утицајем својих неаграрних функција, нарочито управе, занатства и трговине (Стефановић, 1975);

— „град је сложени облик људске насељености који се појављује на оном ступњу развоја друштва када се у производњи стварају вишкови и када настаје потреба за размјеном добара и подјелом рада у друштву” (Вреск, 1984);

— „град је уређено људско насеље, политички (управни), економски и културни центар неког подручја” (*Просвета,* 344);

— „град је физички поредак урбане заједнице” (Saarinen, 1972);

— „град је веће насеље, политички (управни), привредни и културни центар неког подручја” (*Популарна енциклопедија,* 384);

— „град је насеље проглашено градом повељом” (Оксфорд, 141), али и „велико и значајно насеље коме су (краљевом) повељом дата посебна самоуправна права” (Оксфорд, 167), као и „насељено место, обично пространије и изграђено уређеније од села, са сложенијом и потпунијом локалном управом и животом”;

— у америчком правном систему град је истовремено „политички субјект и елеменат административно-територијалне поделе; јавна самоуправна институција; правно лице јавног права; државна институција за остваривање локалне управе”, насеље је „грађанска и политичка јединица административно-територијалне поделе државе, различите садржине и значаја, уобичајено једна административно-територијална јединица среза; град је политички субјект (јединица) и јавноправни субјект; суштинска разлика између организације града и насеља је у томе што у насељу сви становници с правом гласа заједнички одлучују и гласају као појединци, док у граду све градске функције врше преко својих представника; у првом је учешће у одлучивању директно, у другом представничко” (Black, 1968);

— „насеље је најближа релативно потпуна друштвена заједница, у којој човек непосредно живи и с чијим становништвом ступа у близак додир” (Лукић, 1976).[28]

Већ и овај, кратак преглед само неких дефиниција појма „град” указује не само на потребу, већ и на реалну могућност одређивања тзв. правне дефиниције овог појма, пре свега стога што највећи број

---

[28] Идентификоване дефиниције су дате према: М. Мацура, *Критеријум за разграничавање градског и сеоског становништва,* Статистичка ревија бр. 3—4, Београд 1954, 375; С. Шувар, *Између засеока и мегалополиса,* Загреб 1973, 29; М. Мацура, *Становништво као чинилац привредног развоја Југославије,* Нолит, Београд 1958, 79; Ј. Ћирић, *Основе социологије насеља и социологија села,* Градина, Ниш 1979, 63; М. Ковачевић, *Комунални систем и комунална политика,* Завод за издавање уџбеника СР Србије, Београд 1968, 60—61; Д. Стефановић, *Економски лексикон,* Савремена администрација, Београд 1975, 398; М. Вреск, *Развој урбаних система у свијету,* Школска

дефиниција појма „град" неминовно у себи садржи и обухвата неко од значења друштвене заједнице, различите друштвене односе и интересе, који по природи ствари неопходно морају бити „обухваћени" правом. Стога је нелогично да друштвена заједница која се гемељи на одређеном облику друштвеног односа (а тиме и правног) сама, за себе, нема свој правни израз; наравно, не онај који се користи у позитивном законодавству о безбедности саобраћаја на путевима, по коме је насеље „ред кућа између табли са називом насеља".

Исто тако, овај преглед неких дефиниција појма „град" показује да су и мишљења о томе шта град заиста јесте подељена; неки аутори су блиски мишљењу да се о „граду зна доста", други сматрају да се ради о појави коју још треба истраживати. На том истраживачком правцу налази се и циљ да се одреди правни појам града, јер ми, како истиче Кардељ — „немамо довољно изграђен концепт положаја и улоге града као друштвено-политичке заједнице, односно као заједнице општина и људи, као заједнице целе самоуправне структуре на подручју града. Ми смо се у прошлости, ипак, доста колебали и вртели око тога да ли ће град имати неке веома партикуларистичке општине или ће уопште бити без општина. Међутим, мени изгледа да је град једна посебна целина. Као што ни општина није скуп месних заједница него једна органска целина, тако је и град једна органска целина, а не само скуп месних заједница или општина ..."[29]

Одређивање правне дефиниције појма „града", саме за себе, међутим, нема дубљег смисла. Истраживање појма, положаја и статуса града и његове разнолике и богате структуре превазићи ће пуку нормативистичку потребу да се и граду дарује „правна фасада" једино у случају ако се феномен града истражује у целини проблема које обухвата — нову друштвену улогу града у нашем друштвено-економском и политичком систему, целовиту и сложену улогу града у нашем уставном систему, садржину тзв. „градске заједнице општина" у којој општина, по природи ствари свог постојања у условима урбане концентрације становништва, активности и ширих саобраћајних, енергетских, техничких али пре свега производних система мора део својих уставних функција остваривати једино у нераскидивој заједници са другим општинама у граду; апсолутна самосталност општине у граду, у савременим условима и околности-

---

књига, Загреб 1984, 9; *Мала енциклопедија,* Просвета, друго издање, Београд 1968, 344; E. Saarinen, *The City,* MIT Press, Massachusettes Institute of Technology, Cambridge, у преводу проф. О. Вукомановића, изд. Свјетлост, Сарајево 1972, 327; *Популарна енциклопедија,* БИГЗ, Београд 1976, 384; F. G. Fowler, *The Pocket Oxford Dictionary of Current English,* Fifth Ed., Claredon Press. London 1972, 141; A. S. Hornby, *The Advanced Learner's Dictionary of Current English,* Second Ed., Oxford University Press, London 1963, 167; H. C. Black, *Black's Law Dictionary — Definitions of the Terms and Phrases of American and English Jurisprudence,* Ancient And Modern, Revised Fourth Ed., West Publishing Comp., St. Paul Minn., 1968, 1882; Р. Лукић, *Социологија морала,* друго изд., Научна књига, Београд 1976, 607.

[29] Е. Кардељ, *Из излагања на састанку у Градском комитету СКХ,* Загреб, 12. новембра 1977, Југословенски преглед, септембар 1980, 322.

ма више није ни друштвено, ни економски, ни политички сврсисходна. То, међутим, не мора безусловно значити и „губљење" уставног и правног идентитета појма општине. Напротив, уколико се више приближимо дефинисању појма града, утолико ћемо се више приближити и правом дефинисању појма општине (у граду). Истовремено, уз тежњу да се допре до дефиниције појма града, паралелно се јавља и тежња да се сагледају и могућности обезбеђења одређеног квалитета и садржине и неких заједница у граду, мањих од општине (месна заједница), што је и нормално, јер у тако сложеној структури каква је град нужно мора постојати склад целине и њених делова.

У нашим околностима напор да се град и правно дефинише неизоставно садржи и значајну класну компоненту: чињеница, која се не сме испустити из вида, јесте да наши градови представљају и просторну концентрацију наше радничке класе. Ако се, дакле, наше друштво педесетих година определило да се „радницима дају на управљање фабрике", тада су осамдесетих година сазрели услови да се радницима дају на управљање и сами градови; у том контексту, утврђивање правне дефиниције града требало би да послужи томе да се у нас и у сфери урбаног развоја, са етатистичких и сличних концепата, коначно пређе на самоуправни концепт урбаног развоја.

AN APPROACH TO THE LEGAL DEFINING OF THE CONCEPT OF CITY

by

Dušan Pajović

Summary

This paper is concerned with the necessity of defining the concept of city in legal terms. The city is a product of civilization and its origins are linked with the beginning of civilization and with the first forms of government. As the concept of city has been scientifically defined in many branches of learning — geography, sociology, demography and others, it has been stated that it is unjustifiable not to have under our contemporary conditions and circumstances an appropriate legal definition of the concept of city.

There are indications in the literature that the problem of condition and the future development of our cities are of extreme importance and that clear viewpoints on the concept and the status of city in constitutional, legal and political system have important consequences on the development of society in general and on spatial, economic, demographic and the entire development of cities in particular. At the same time there are very clear warnings that the concentration of population, activities, property and information in the cities, especially in the large ones, is such that it is impossible to postpone the necessity of defining the concept of city as its subjectivity and relation to other territorial communities depend on it.

A survey of definitions of the concept of city has been given which might serve as a starting point in preparing a legal definition of that concept.

UDK 349.44:711.4

Анђелка Ристић

ПРАВО И УРБАНИЗАЦИЈА

САЖЕТАК: Друштвено уређење, па самим тим правни систем у целини, одређује урбанизацију и утврђује да се директно планирањем и уређењем простора баве многобројни прописи на различитим нивоима друштвено-политичког организовања од Федерације до општине.

Просторно планирање као сегмент укупног друштвеног планирања уређено је посебним покрајинским законом, али претежно регулише методе и технику просторног планирања, док су односи који у планирању и у реализацији плана настају опредељени првенствено системским законима, а затим низом закона из области заштите животне средине и то по строго ресорном принципу.

У таквом правном систему просторни и урбанистички план представља инструмент интеграције и усклађивања свих циљева и интереса које ти закони обезбеђују, а истовремено и саставни део правног система у коме план делује као један од прописа којима се процес урбанизације уређује.

Обезбеђење спровођења просторног и урбанистичког плана (припрема и уређивање земљишта, изградња и уређење) право је и дужност општине те се прописи за спровођење плана доносе у општини или су предмет друштвеног договарања и споразумевања.

Област урбанизма болује од претераног нормирања, што отежава пре свега само планирање и уређивање односа у спровођењу планова, затим примену плана онима који га спроводе, а посебно ствара проблеме корисницима простора код остваривања права која из плана произлазе.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Друштвено планирање, просторно планирање, спровођење планова, правни систем, својина, заштита човекове средине, општина, покрајина, федерација, закон, пропис.

Како правни систем делује на урбанизацију? Ако пођемо од тога да је урбани развој „сложен процес који обележавају бројне социолошке, демографске, економске, техничке и друге промене које се врше у друштву и манифестују у простору",[1] онда је јасно да је неопходно да друштво свесно усмерава тај процес. То значи да друштво, уређујући укупност друштвених односа међу људима у процесу урбанизације, где су физичке структуре само материјални оквир испољавања свих тих односа, ствара читав систем норми понашања. У ствари, више од тога. Друштво пре свега испуњава својом друштвеном садржином процес изградње градова и насеља и

[1] *Основе политике урбанизма и просторног уређења*, Скупштина СФРЈ 1971.

уређења укупног простора, затим правно регулише сам процес изградње насеља и уређења простора који се усмерава урбанистичким просторним плановима.

Тако када се зна да су уставне и законске норме израз одређених друштвено-политичких опредељења, те да су уставност и законитост као правни принцип само израз одређених друштвено-политичких опредељења, да је суштина, дакле, друштвено-политичка, а форма у којој је та суштина изражена правна — улога права у процесу урбанизације у просторном и урбанистичком планирању постаје јасна и видљива.

У правном уређивању процеса урбанизације сходно основним принципима нашег друштвено-политичког система свака друштвено-политичка заједница, у складу са уставним овлашћењима, има свој део права и одговорности као део законодавног система.

Проблем усмеравања друштвеног развоја укључујући ту и једну од најзначајнијих компоненти тог развоја — просторни развој, решаван је од пре десетак година преко два одвојена система планирања — друштвено-економског и просторног.

Уставним променама створени су услови за доградњу тих односа.[2] У складу са основама система друштвеног планирања планови друштвено-политичких заједница се доносе за дугорочне и средњорочне периоде.

Елементи просторних планова којима се уређује рационална организација простора и усмерава изградња, чине саставни део дугорочних друштвених планова друштвено-политичких заједница.

Сагласно уставним решењима, планирање и уређење простора регулише се у републикама и покрајинама. Врсте, садржај, начин припремања, доношења и спровођења просторних планова утврђен је *Законом о планирању и уређењу простора.*[3] Материјалне и друге претпоставке за фазно остваривање просторних планова обезбеђују се средњорочним друштвеним плановима а њихово спровођење средњорочним програмима уређења простора. Средњорочни програм уређења простора представља новину у *Закону* уведену последњим изменама и допунама, а дефинисан је као етапа спровођења просторних и урбанистичких планова који са друштвеним планом чине усклађену целину.

Средњорочни програм уређења простора као документ који обезбеђује реализацију друштвеног плана у простору садржи нарочито подручје и динамику изградње објеката или извођења радова према намени површина утврђеној просторним и урбанистичким плановима, потребе и могућности развоја утврђене програмима у области саобраћаја, енергетике и комуналне инфраструктуре, стамбене изградње, изградње објеката привредних и друштвених делатности, уређивања грађевинског земљишта, коришћења пољопривредног шумског земљишта, и у другим областима, мере заштите природних

---

[2] *Устав СФРЈ; Устав САПВ; Закон о основама система друштвеног планирања и о друштвеном плану Југославије* (*Сл. лист СФРЈ* бр. 46/85); *Закон о друштвеном планирању* (*Сл. лист САПВ* бр. 25/78).

[3] *Закон о планирању и уређењу простора* (Сл. лист САПВ бр. 5/84).

и радом створених вредности човекове средине и изворе финансирања за реализацију овог програма.

Овако постављени нормативни оквири налажу обраду и уважавање свих компоненти од значаја за уређење простора и друштвено планирање, почев од економских преко социјалних и еколошких до просторних, а то значи обезбеђују интегрално планирање у оквиру кога се све наведене компоненте раноправно третирају. Просторно планирање као један сегмент друштвеног планирања, због своје специфичности, уређено је посебним законом.

Посебним законом претежно су уређени методи и технике просторног планирања. Односи који у процесу планирања и уређења простора настају, произлазе из основних карактеристика друштвено-економског уређења и друштвено-политичког система, слобода и права грађана и принципа уставности и законитости. Односи који се успостављају у планирању одређени су самоуправним положајем радника у удруженом раду, друштвеном својином, положајем и улогом радних људи који обављају самостални лични рад средствима у својини грађана, својинскоправним односима и институтима друштвено-политичког система (положај радних људи, самоуправљање, делегатско одлучивање и др.), слободама и правима грађана, међу којима посебан утицај на планирање и уређење простора има право човека на здраву животну средину (заштита земљишта, воде, ваздуха, природног и градитељског наслеђа).[4]

Право човека на здраву животну средину, прокламовано *Уставом*, уређено је даље законима којима се разрађује и конкретизује

---

[4] *Устав СФРЈ* и *Устав САПВ*, као и низ закона:
— *Закон о удруженом раду* (*Сл. лист СФРЈ* бр. 53/76),
— *Закон о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта* (*Сл. лист ФНРЈ* бр. 52/58),
— *Уредбе о поступку за спровођење национализације најамних зграда и грађевинског земљишта* (*Сл. лист ФНРЈ* бр. 4/59, 53/60 и *Сл. лист СФРЈ*, бр. 8/64 и 1/65),
— *Обавезно тумачење чл. 1. и 12. Закона о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта* (*Сл. лист ФНРЈ*, бр. 24/61),
— *Обавезно тумачење чл. 39. ст. 1. Закона о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта* (*Сл. лист ФНРЈ*, бр. 24/59),
— *Обавезно тумачење чл. 40. ст. 1. Закона о национализацији најамних зграда и грађевинског земљишта* (*Сл. лист ФНРЈ*, бр. 1/63),
— *Закон о одређивању грађевинског земљишта у градовима и насељима градског карактера* (*Сл. лист СФРЈ*, бр. 5/68),
— *Закон о аграрној реформи и колонизацији* (*Сл. лист ФНРЈ* бр. ??/45),
— *Закон о земљишном фонду општенародне имовине* (*Сл. лист ФНРЈ* бр. ??/63),
— *Закон о стамбеним односима* (*Сл. лист САПВ* бр. 19/74),
— *Закон о сусвојини на стану* (*Сл. лист САПВ* бр. 28/80),
— *Закон о основним својинско правним односима* (*Сл. лист СФРЈ* бр. 6/80).
— *Закон о експропријацији* (*Сл. гласник СР Србије* 47/77 од чл. 1—20 примена на целој територији Републике),
— *Закон о експропријацији* (*Сл. лист САПВ* бр. 16/78),
— *Закон о праву својине на пословне просторије* (*Сл. гласник СР Србије* бр. 42/80),
— *Закон о својини на посебним деловима зграда* (*Сл. лист СФРЈ* 43/65 и 57/65) примењује се као покрајински закон чл. 1. *Закона*. . . 21/73).

то право, како са становишта садржине, тако и са становишта субјеката чија је дужност да обезбеде услове за остваривање тих права.

Земљиште као и друга природна богатства, као добро од општег интереса, уживају према *Уставу* посебну заштиту. *Устав СФРЈ* предвиђа да се законом прописују услови и начин коришћења земљишта.

Уставни принцип о посебној заштити земљишта реализује се на разне начине. Између осталог и тако што се земљиште има користити само под условом и на начин који су прописани законом. Према томе сваки корисник и носилац права својине (грађанин, удружење грађана и друго грађанскоправно лице) обавезан је да у коришћењу и експлоатисању земљишта поштује утврђене услове и начин коришћења.

Устав СФРЈ изричито утврђује дужност сваког ко искоришћава земљиште да то чини на начин којим се обезбеђују услови за рад и живот човека у здравој средини. Полазећи од принципа да се сва природна добра имају користити не само економски, већ и друштвено целисходно, то се уставно конституише дужност сваког субјекта који искоришћава земљиште, или друга природна добра, да то чини увек на такав начин којим се стварају, обезбеђују и унапређују потребни услови за стваралачки и делотворан рад као и за живот човека у здравој средини. Утврђује се, дакле, дужност сваког субјекта да кад користи земљиште или друго природно богатство може то чинити само на начин (а оним средствима, технологијом у оном обиму, месту и сл.) којим се обезбеђују услови за рад и живот човека у здравој средини. То значи да свако (појединац, организација итд.) ко искоришћава земљиште или друга природна добра не може се руководити само економским користима (само дохотком и другим економским циљевима), већ је — по *Уставу* и законима — дужан да та природна добра искоришћава на начин којим се обезбеђују услови за рад и живот човека у здравој средини.

У самом *Уставу* дати су критеријуми који при планирању морају бити поштовани. То су: да коришћење земљишта мора бити у складу са законима; да се код одређивања намене земљишта тежи не само најекономичнијем коришћењу тог друштвеног добра, већ да се тежи укупној друштвеној целисходности.

Овај критеријум из *Устава* разрађује се законима[5] који обавезују просторне и урбанистичке планове да код одређивања намене

---

[5] *Закон о искоришћавању пољопривредног земљишта* (*Сл. лист САПВ* 27/72),
— *Закон о условима за промену намене обрадивог пољопривредног земљишта* (*Сл. лист САПВ* бр. 10/82),
— *Закон о комасацији и аренадацији* (*Сл. лист САПВ* бр. 16/78),
— *Закон о шумама* (*Сл. лист САПВ*, бр. 5/82),
— *Закон о грађевинском земљишту* (*Сл. лист САПВ* бр. 31/79),
— *Закон о премеру и катастру земљишта и објеката* (*Сл. лист САПВ* бр. 24/77),
— *Закон о експропријацији* (*Сл. лист САПВ* бр. 47/77),
— *Закон о сахрањивању и гробљима* (*Сл. лист САПВ* бр. 21/72),
— *Закон о геолошким истраживањима и експлоатацији минералних сировина* (*Сл. лист САП Војводине*, бр. 7/77),
— и низ других.

земљишта поступају крајње рационално. Шта то у сваком конкретном случају значи није и не може бити утврђено законом, већ зависи од природних и радом створених вредности у конкретном простору, од достигнутог степена развоја и пројекције друштвеног и економског развоја, од научних сазнања, законитости у развоју и могућностима, услова и потреба организације и коришћења простора.

Воде и водотоци, као добра од посебног друштвеног интереса, уживају посебну заштиту и користе се под условима и на начин прописан законима.[6] Уставни принцип о посебној заштити вода и водотока реализује се кроз посебан третман и режиме коришћења којима се обезбеђују њихово рационално искоришћавање и други општи интереси. Коришћењу вода и водотокова немогуће је супротставити се, зато оно мора да буде „рационално", дакле унапред усмерено и испланирано.

Одржавање и развој јединственог режима вода на једном или више водних подручја или на делу водног подручја регулишу се дугорочним планом за одржавање и развој режима вода — водопривредном основом. Водопривредна основа обавезно садржи приказ постојећег стања режима вода и водопривредних објеката на одређеном подручју и одређује основне елементе са билансом вода и услова режима вода, којима се обезбеђују најповољнија и најцелисходнија техничка и економска решења за уређење вода, заштиту од штетног дејства вода, заштиту и употребу вода. Водопривредна основа усклађује се са урбанистичким и просторним плановима.

Водопривредне основе суседних водних подручја или делова водних подручја се међусобно усклађују. Ради спречавања штетног дејства поплавних вода, закон налаже предузимање превентивних мера, изградњу и одржавање објеката за заштиту од поплаве као и непосредно предузимање одређених мера за одбрану од поплаве и за заштиту од леда. Превентивно деловање, које је за просторно планирање од посебног значаја, постиже се изградњом водопривредних објеката и постројења за уређење и регулацију река, за заштиту од поплава, за уређење бујица и заштиту од ерозије. Превентивно деловање у заштити вода и заштити од штетног дејства вода садржај је просторног и урбанистичког планирања. Према томе, не треба посебно наглашавати улогу укупне регулативе заштите вода и заштите од вода у планирању и уређењу простора.

Остваривање уставног права на здрав, незагађен ваздух уређује се низом закона[7] којима се утврђују начин и средства којима се то право обезбеђује и пружа гаранција за заштиту права на чист и здрав ваздух. Заштита од загађивања ваздуха је утврђена као дужност друштвено-политичких заједница, радних и других организаци-

---

[6] *Закон о водама* (*Сл. гласник СР Србије*, бр. 33/75 и 14/77),
— *Закон о водама* (*Сл. лист САПВ*, бр. 24/77 и 5/82),
— *Закон о сахрањивању и гробљима* (*Сл. лист САПВ* бр. 20/83).

[7] *Закон о заштити од загађивања ваздуха* (*Сл. гласник СРС*, број 8/73).
— *Закон о санитарној инспекцији* (*Сл. лист САПВ* бр. 1/82),
— *Закон о поступању са отпацима и секундарним сировинама* (*Сл. лист САПВ* бр. 28/80),
— *Закон о заштити од елементарних непогода* (*Сл. лист САПВ* бр. 24/77).

ја и грађана. Заштита ваздуха и отклањање штетних последица по здравље становништва, друштвену и личну имовину организује се и спроводи у општини са изузетком појединих мера које су изричито стављене у надлежност друге друштвено-политичке заједнице. Са становишта урбанистичког и просторног планирања мора се знати да се одредбе закона изричито односе на „локацију, пројектовање, изградњу и реконструкцију, као и пуштање у рад објеката и постројења која испуштањем штетних материја могу загадити ваздух" изнад максимално дозвољене концентрације (индустријски и занатски објекти, термоелектране, топлане, јавне и друге пословне зграде, лабораторије, стамбене зграде и други објекти). Стога закон, у поступку израде урбанистичких планова, прописује обавезу прибављања мишљења од надлежног органа (санитарне инспекције) о томе да ли су предлозима плана обезбеђени услови за заштиту од загађивања ваздуха. То значи да контрола предузетих мера почиње од фазе планирања у којој је једино и могуће отклањање односно елиминисање узрока загађивања.

Изградња објеката код којих се техничким и другим мерама не може спречити загађивање ваздуха изнад дозвољених граница може се планирати само на местима која по свом географском положају, конфигурацији терена, климатским и другим карактеристикама обезбеђују заштиту ваздуха од загађивања.

Многи прописи који регулишу заштиту природе[8] и градитељске баштине[9] такође захтевају да у урбанистичком или просторном плану добију своју конкретизацију и просторну интерпретацију.

Посебне услове просторном и урбанистичком плану намеће регулатива из области општенародне одбране,[10] која битно може да

---

[8] *Закон о заштити делова природе (Сл. лист САПВ* бр. 27/78),
— *Правилник о стручном кадру, просторијама и опреми за вршење делатности заштите природе (Сл. лист САПВ* бр. 5/76),
— *Правилник о садржини и начину вођења регистра заштићених делова природе (Сл. лист САПВ* бр. 25/75).

[9] *Закон о заштити споменика културе (Сл. лист САПВ* бр. 11/74 и 12/77).

[10] *Закон о општенародној одбрани (Сл. лист СФРЈ* бр. 21/82),
— *Закон о општенародној одбрани (Сл. гласник СРС* 25/84),
— *Закон о општенародној одбрани (Сл. лист САПВ* бр. 25/84),
— *Одлука о одређивању објеката при чијој се изградњи мора извршити прилагођавање потребама народне одбране, поступку обавештавања о изградњи тих објеката и постављању захтева за њихово прилагођавање (Сл. лист СФРЈ*, бр. 6/74),
— *Уредба о критеријумима за утврђивање података значајних за народну одбрану и о мерама заштите таквих података (Сл. лист СФРЈ* бр. 6/75),
— *Правилник о садржају, поступка израде и доношења урбанистичких мера заштите које се односе на народну одбрану (Сл. лист САПВ*, бр. 26/80),
— *Одлука о склоништима (Сл. лист града Новог Сада* бр. 20/81),
— *Одлука о утврђивању тајних података народне одбране и о одређивању мера и поступка за њихову заштиту (Сл. лист општине Н. Сад* бр. 21/76),
— *Одлука о поступку постављања захтева и о савезном органу управе који може постављати захтев у погледу потреба општенародне одбране и заштите од ратних разарања са којима се усклађују просторни и урбанистички планови (Сл. лист СФРЈ*, бр. 35/83),
— *Закон о заштити од елементарних непогода (Сл. лист САПВ* бр. 24/77).

утиче на размештај активности у конкретном простору, а нарочито на планирање објеката у области саобраћаја, школа, болница, објеката за производњу предмета наоружања и других.

То значи да просторни и урбанистички план кад се усвоји постаје документ који је комплементаран са друштвеним и правним системом, он мора садржавати просторну интерпретацију уставних и законских одредби, одредби других нормативних аката, опредељења из друштвених договора и др. са којима мора бити усклађен када уређује конкретне уже и шире просторе. Да би у просторном и урбанистичком плану били обезбеђени уставност и законитост као елементи легалитета, ови документи треба да одражавају целокупан друштвено-економски и политички систем. План мора да омогући синтезу природне и урбане средине, која је у законодавству сегментирана и има ресорни третман. При том мора да се оствари једно од основних начела просторног планирања: рационална организација простора која обезбеђује оптималан развој свих функција, њихов адекватан размештај у простору и усклађивању свих различитих и често супротних интереса корисника простора а да се конфликти сведу на најмању могућу меру.

Утицај правног система на урбанизацију не своди се само на то како са становишта права треба да изгледа план. Усвојен просторни или урбанистички план представља део правног система који даље опредељује читав низ односа, права и обавеза који настају поводом његове реализације.

Реализација просторних и урбанистичких планова започиње њиховом разрадом путем детаљних урбанистичких планова и урбанистичких пројеката, након чега следи програмирање, затим припрема и уређење земљишта, изградња објеката и уређење простора, затим следи контрола свега тога, вредновање и поновно враћање на планирање.

Стога се и у регулативи планирање више не поставља одвојено од реализације, већ је јасно уочљиво да је планирање само једна фаза, један сегмент урбанизма и уређења простора.

У складу са уставним решењима обезбеђење изградње и уређење простора, утврђивање политике просторног планирања, уређење и коришћење земљишта и добара у општој употреби, утврђивање и обезбеђење спровођења политике стамбене изградње, станарина, коришћења и одржавања стамбеног фонда, заштита и унапређивање човекове средине и др. обезбеђују се у *општини*. Смисао ових уставних права и дужности општина још је јаснији ако се зна да општине самостално доносе своје прописе ради извршавања уставом утврђених функција (члан 284 *Устава САПВ)*. У областима у којима су законом утврђена само начела, општине самостално уређују односе у складу са тим начелима. Она питања која нису уређена законом, општине могу саме уређивати, ако постоји интерес да се тим путем остваре права и дужности општине. Тако општина у обезбеђењу спровођења просторног и урбанистичког плана којим се утврђује стратегија просторног развоја (намене земљишта, услови за просторни размештај, организацију и изградњу стамбених насеља, пратећих друштвених садржаја, привредних објеката, инфраструктурних систе-

ма, мере заштите човекове средине, заштита елемената од интереса за народну одбрану и др.) има право и обавезу да доноси прописе за спровођење просторног и урбанистичког плана, детаљне урбанистичке планове и урбанистичке пројекте којима се разрађују урбанистички планови и поменуте средњорочне програме просторног уређења који представљају инструмент за обезбеђење интегралности друштвеног планирања или боље речено реалности просторног планирања и основу за непосредне интервенције у простору. На планирање и програмирање надовезују се припреме и уређивање земљишта за изградњу.

Земљиште као ограничен природни потенцијал, као conditio sine qua non урбанизације, има у нашем правном систему одговарајући третман.

Уставом из 1974. године обезбеђује се основ да се на одговарајућим земљиштима успостављају односи какви су иначе већ успостављени ранијом национализацијом земљишта у градовима и градским насељима, као и да се законом и прописима општине[11] уређују и други односи који у овој области из тога произлазе. Ради се о одређивању земљишта за градско грађевинско земљиште (чиме земљиште под одређеним условима прелази у друштвену својину), које се углавном формално разликује од „класичне" национализације (као опште мере, одузимање, принудни пренос приватних средстава за производњу на којима постоји право својине у државну, односно друштвену својину). Реч је о новом уставном институту који има за циљ да обезбеди потребне предуслове урбанизације.

Полазећи од садашњег стања, потреба и перспективе даље урбанизације, устави СФРЈ и САПВ изричито искључују право својине: на земљишту у градовима и насељима градског карактера. *Устав* искључује могућност права својине на земљишту и у другим подручјима предвиђеним за стамбену и другу комплексну изградњу које, у складу са условима и по поступку који су утврђени законом, одреди општина. Која се места сматрају градовима и насељима градског карактера одлучује надлежни орган прописом, на основу закона.

Земљиште у овим подручјима одређује општинска скупштина својом одлуком, али у складу са условима и по поступку који су претходно прописани републичким, односно покрајинским законом. Под подручјем предвиђеним за стамбену изградњу подразумева се комплексна стамбена изградња већег обима, урбанизовано насеље. У подручје за „другу комплексну изградњу" сада, нпр., комплекс земљишта предвиђен за изградњу грађевинских објеката (нпр. фабрике, хидроцентрале, већих воних објеката и сл.) и уређивање земљишта за такву изградњу. На том земљишту доношењем одлуке скупштине општине престаје право приватне својине и успоставља се друштвена својина. Питање накнаде за то земљиште (критеријуми

---

[11] *Закон о грађевинском земљишту* (*Сл. лист САПВ* бр. 15/76, 6/78, 31/79),
— *Друштвени договор о основама земљишне политике на територији општине Нови Сад, сада градске заједнице општина,*
— *Одлука о грађевинском земљишту* (*Сл. лист општине Нови Сад,* бр. 1/80),
— *Одлука о одређивању градског грађевинског земљишта.*

за одређивање накнаде и др.) уређује се републичким и покрајинским законом. Висина накнаде може зависити од врсте, квалитета, културе, локације земљишта и других својстава, затим и од имовинских и породичних прилика ранијег власника земљишта, нарочито од тога да ли то земљиште служи као основ за његову егзистенцију итд.

Активност на припреми земљишта реализује се даље на бази друштвеног договора о земљишној политици, *Закона о изградњи инвестиционих објеката* и општинских (градских) одлука о грађевинском земљишту. На основу детаљног урбанистичког плана, или извода из генералног урбанистичког плана реализује се уређивање грађевинског земљишта које обухвата припремање за изградњу и комунално опремање грађевинског земљишта.

Уређивање се врши на основу средњорочних и годишњих програма које доноси скупштина општине на предлог самоуправне интересне заједнице за грађевинско земљиште.

Имајући у виду значај рационалног коришћења грађевинског земљишта у граду, а ради даљег развоја самоуправних и друштвено-економских односа, основи политике уређивања и давања на коришћење грађевинског земљишта утврђени су друштвеним договором којим су дефинисани односи и обавезе свих учесника на такав начин да се у практичном раду обезбеди спровођење утврђених мера, односно њихово прилагођавање развоју самоуправних друштвено-економских односа.

Изградња објеката инфра и супраструктуре уређена је, опет, низом прописа,[12] савезних, републичких односно покрајинских и општинских.

Закон о изградњи инвестиционих објеката (Сл. лист САПВ, бр. 13/80), који пројектовање и грађење поставља као саставне делове „изградње" и тиме утврђује заједничку одговорност пројектанта и извођача за функционалност и рационалност изградње, уређује питања која су у области инвестиционе изградње од општег друштвеног интереса, дакле од интереса који је од значаја не само за учеснике у том послу, већ првенствено за ширу друштвену заједницу. (Утврђује појмове инвестиционог објекта, изградње, реконструкције, инвеститора — његова права и обавезе, обављање стручних послова инвеститора, дефинише инвестициони програм, доношење одлуке о изградњи, израду пројектне техничке документације, одобрење за грађење, технички преглед и одобрење за употребу, примопредају, посебно изградњу објеката за тржиште; обавезе страног извођача; стручни испит, инспекцијски надзор и казне). Веома сложени односи учесника у изградњи даље су предмет друштвеног договарања,[13]

---

[12] *Закон о изградњи инвестиционих објеката* (*Сл. лист САПВ* бр. 13/80),
— *Закон о јавним путевима* (*Сл. лист САПВ* бр. 7/74).
— *Закон о железници* (*Сл. гласник СР Србије,* бр. 32/75).

[13] *Договор о појединим елементима заједничке стамбене политике* (*Сл. лист СФРЈ,* бр. 11/76),
— *Друштвени договор о рационализацији стамбене изградње* (*Сл. лист СФРЈ* 52/76),
— *Друштвени договор о рационализацији стамбене изградње* (*Сл. лист САПВ* бр. 30/78 и *Сл. лист општине Н. Сад* 6/78),

којим се обезбеђује и усклађује самоуправно уређивање друштвено-економских и других односа од њиховог ширег заједничког интереса, односно којима се утврђује заједничка политика, затим самоуправног споразумевања кроз које се начелно усклађују интереси учесника, уређују међусобни односи и утврђују конкретна међусобна права и обавезе. Изградња објеката грађана и грађанских правних лица уређена је општинским одлукама.

Нормативни оквири за само пројектовање налазе се и у већини закона о којима је већ било речи у вези са планирањем (посебно из области заштите воде, ваздуха, споменика културе, заштите од разних отпадака, пожара, елементарних непогода и др.) а посебно у многробојним правилницима — техничким прописима (као што су разни стандарди: технички преглед инвестиционих објеката, техничка контрола пројектно-техничке документације израђене у иностранству, начин и поступак за уступање изградње, вођење грађевинског дневника, полагање стручних испита), који су већ зависно од надлежности и нормативних овлашћења републички, покрајински или савезни.

Уређење, коришћење и одржавање комплекса и објеката је на основу законских овлашћења углавном правно уређено на нивоу општина (града). Реч је о многим одлукама из комунално-стамбене области које се уско баве конкретном проблематиком (опште уређење града, уређење појединих комплекса као што су гробља, јавна купалишта, зелене површине, затим плакатирање, светлеће рекламе, паркиралишта, раскопавање јавних површина, уклањање снега, снабдевање водом, одвођење отпадних вода, снабдевање топлотном енергијом, одржавање стамбених зграда, кућни ред и низ других).

На то какав ће бити план утиче, дакле, правни систем у целини, посебно прописи који регулишу поједине области из домена урбанизације, док, с друге стране, план као документ у систему и прописи којима се он спроводи такође представљају извор права и ограничења корисника простора и врше повратни утицај на право стварајући конзистентан систем норми који процесу урбанизације треба да обезбеди неопходан легалитет.

Тако су урбанизација као процес и просторно и урбанистичко планирање као део тог процеса одређени у нашем друштву целином друштвено-политичког система који је деобом надлежности и нормативних овлашћења довео до претераног нормирања у свим областима па тако и у овој области.

Јасно је, међутим, и из до сада реченог, мада нису ни поменути многи прописи који уређују институционалне облике просторног и урбанистичког планирања и реализацију планова; финансирање из-

---

— *Друштвени договор о рационализацији стамбене изградње (Сл. лист општине Нови Сад,* бр. 6/78),
— *Друштвени договор о утврђивању мерила о рационалном коришћењу стана (Сл. лист општине Нови Сад* бр. 4/49),
— *Друштвени договор о основама стамбене политике у општини Нови Сад,*
— *Друштвени договор о заједничким елементима и условима за образовање цене стана.*

градње и уређења; различите поступке у којима се остварују права која из планова произлазе; разни стандарди, нормативи и низ других — да такво „богатство" норми по природи ствари пружа могућност сукоба норми у појединим прописима, правних празнина, нецелисходних решења и сл.; односно пружа шансу да се не оствари усклађен и целовит систем норми који представља услов за обезбеђење дугорочности концепције просторног развоја, што се после испољава у различитим видовима, са значајним негативним последицама.

Таква многобројност нормативних аката сигурно премашује нормалне људске моћи када је у питању овладавање целином материје што озбиљно може да угрози уставност и законитост, доведе до непоштовања и кршења прописа, самовоље и арбитрерности како у доношењу планова, тако и у њиховом спровођењу.

Оваква правна пререгулисаност представља најпре проблем ономе ко припрема и израђује план и прописе о његовом спровођењу. Чак и под претпоставком да доносилац прописа (плана) добро познаје укупну регулативу, да прати појаве које треба да регулише, да сагледава циљеве које жели да постигне планом, веома је тешко обезбедити да интенције свих тих прописа, који представљају ограничавајући или усмеравајући фактор, буду тако сублимиране у плану да помире различите — понекад супротне циљеве тих прописа посматраних појединачно (нпр.: супротстављање урбанизације развоју пољопривреде).

Регулисаност процеса урбанизације тако бројним прописима причињава тешкоће и органима и организацијама које их спроводе. Сама чињеница да их има толико, да се често мењају и допуњавају, одбија оне који треба да их спроводе и ту почињу импровизације. Ради се или по сећању или по некој сопственој процени целисходности, што доводи до правне несигурности, а последице тога по уставност, законитост па и политичку кохезију друштва су познате.

У истој ситуацији су и органи односно организације које контролишу остваривање плана. Често не познајући укупну регулативу, поступају према једном или мањем броју прописа, а за то време у простору помичу нелегална понашања на која друштво не реагује, што даље снагом негативног примера подстиче и друге на слично понашање.

И коначно, појединци, организације и заједнице — сви корисници простора који своја понашања односно остваривање одређених права треба да прилагоде прописима, долазе у ситуацију да не могу да их сазнају без стручне помоћи.

Сви ти прописи су објављени у одговарајућим службеним гласилима, већина од њих донета након широких стручних консултација и јавних расправа, али својом бројношћу и некодификованошћу доводе грађане посебно, а и друштвена правна лица, у положај да дуго лутају док неко своје право из ове области не остваре.

LEGISLATION AND URBANIZATION

by

Anđelka Ristić

Summary

This paper is concerned with the influence of the legal system on urbanization.

The author's starting point is that social system, i. e. the legal system as a whole, determines urbanization and as a result there are numerous regulations on different levels of socio-political organizations from the federation to a municipality that are directly concerned with the planning and arrangement of space.

Spatial planning as a segment of entire social planning has been regulated by the legislation of the Province which regulates mainly the methods and techniques of spatial planning, while the relations that arise from planning and the realization of the plan are defined by the system-related laws, and also by a number of laws that regulate the protection of environment and that strictly according to the sphere of competence.

In such a legal system spatial and town planning is an instrument of integration and coordination of alll objectives and interests provided by these laws, but at the same time they are an integral part of the legal system where the plan acts as one of the regulations that regulate the process of urbanization.

As it is the right and responsibility of a municipality to provide the conditions for carrying out spatial and town plans, regulations for carrying out those plans are prescribed in a municipality or they are the subject of social consultations and agreement.

The field of town planning is too much standardized and that interferes with the planning itself and the regulation of relations in carrying out those plans. It makes the application of the plan difficult for those who should carry it out and creates problems to beneficiaries of space to realize their rights that result from the plan.

UDK 711.4 (497.113 N. Sad):14,18

Живана Шолак

ПРОЦЕСИ СОЦИЈАЛНЕ ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈЕ У ПРОСТОРУ НОВОГ САДА

САЖЕТАК: Препознавање конкретних облика и групација социјалне структуре и социјалне диференцијације предмет је овог рада, који није објаснио дубље узроке таквог развоја. Социјална диференцијација препознатљива у простору је упоредно приказана у разним деловима града: новим стамбеним насељима, старом градском центру — city-ју, деловима индивидуалног становања у којима су се услови живљења мало мењали и, на крају, тзв. бесправним насељима. Како се ови делови града међусобно разликују у погледу квалитета и услова живљења, то су се особине социо-професионалне структуре становника као један од индикатора њиховог социјалног статуса доводиле у непосредну везу са њиховим условима живљења. Услови живљења су одређени у целини на основу локационе вредности и на основу квалитета стамбеног фонда локалитета.

Социјална диференцијација и сегрегација су само на основу ових индикатора евидентне у Новом Саду.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Друштвена структура, социјална структура, социјална диференцијација, друштвено раслојавање, социјална сегрегација, социјални статус, метрополизација града, терцијаризација града, индикатор, услови живљења — обитавања — квалитет живљења, операционализација појмова, структура занимања, образовна структура становника, (школска спрема), и квалификациона структура, вертикални зонинг, хоризонтални зонинг, city, бесправна насеља.

У разним историјским епохама у Новом Саду су се преплитале сложене структуре и функције које су га чиниле доминантним над ширим простором Покрајине, ма колико да су други градови били старији од Новог Сада.

Историјски оквир у коме је настао Нови Сад јесте преткапиталистички-преиндустријски период. У овом релативно кратком времену његовог постојања могу се разазнати фазе развоја које су га чиниле друштвеним центром ширег простора Војводине. У том погледу се није развио у град какви су били Беч, Пешта, Пожун (Братислава), али је био једна од најјачих веза ових великих градова са овим простором.

Кроз цео XVIII и XIX век град Нови Сад је имао профил трговачко-занатског центра и друштвено-културног центра у коме су национална превирања Срба, Мађара и Хрвата оставила своја обележја у културним институцијама које по историјској важности издвајају Нови Сад од осталих градова Војводине и шире.

Нови Сад је настао у залеђу Петроварадина, али Петроварадинска тврђава није „бург" — градска тврђава — стари град Новог Сада, иако град вероватно не би ни настао да није било Петроварадина и његовог војног значаја. Када су Аустро-Угари на месту мађарске и турске средњовековне тврђаве подигли нову, да би ојачали ово средиште војне границе за борбу против Турака 1694. године, ове војне караване су пратили трговци (продавци пића, меса) и занатлије (пекари, касапи, кројачи), који су се настанили око мостобрана преко Дунава, који је назван Рацка Варош. Атар овог новог насеља је прешао под управу српских официра, а 1708. г. је постао средиште бачког дела Подунавске војне границе.

Након досељавања становника села Алмаша, град се нарочито увећао а постао је мешавина цивилног и војног становништва. Становништво је имало карактеристике источњачке културе (ношња, начин становања). Оваква друштвена структура становника условљена војном хијерархијом и сама је поседовала исте хијерархијске елементе. У насељу је живело више народа: Срба, Хрвата, Немаца, Мађара, Јевреја, Цинцара као и турских поданика. Ови народи су се заједно са граничарима истицали по начину трговине и војне службе. Срби су се више бавили трговином, Немци занатством.

Граничарска војна управа касније постаје кочница друштвено-економског просперитета града те његово развојачење, елибертација и статус слободног краљевског града 1748. г. означавају докидање феудалног и увођење либералног начина управљања (самостално убирање пореза, самостална судска власт). После Пеште, Нови Сад је био град који се најбрже развијао. Трговина која се одвијала у Новом Саду није била тако великог стила као што је она била у Бечу, Пешти и Пожуну. Роба се довозила из Беча, Пеште, Лајпцига, Венеције. Путовало се на вашаре до Пеште, лађама до Карловца. Град је био пун занатлија који су имали турске називе: берберi, дунђери, казанџије, абаџије, кујунџије, пекари, столари, стаклари, воскари, чизмари и др.

Школа, прво на словенском, затим на латинском језику, њено претварање у Нижу католичку гимназију, борба Срба да је врате под своју управу, отварање прве књижаре, сликари који су се појавили, изградња Српске гимназије 1816. г. и рад познатих писаца, слависта, оснивача *Летописа* — допринели су да Нови Сад постане главни српски издавачки центар. Културном процвату, сем врло развијених заната и трговине, допринели су и индустрија свиле, сукна и вунених тканина као и радионице за прераду дувана. У Новом Саду је одувек становало становништво пољопривредног порекла из стопостотног пољопривредног залеђа, али у самом граду пољопривреда није никада била значајнија грана. Овакав друштвено-историјски развој Новог Сада је условио доста специфичну социјалну диференцијацију, која је остварила утицај и на социјалну топографију града.

Од настанка 1694. г., током 290 година постојања, до другог светског рата у Новом Саду се развила топографски изражена социјална диференцијација у виду професионалне специјализације по

улицама. Сем Дунавске улице, кроз коју је био први и највећи проток разноврсне робе и услуга, формирале су се трговачке и занатлијске улице: Велика пијаца (садашња Змај Јовина), Лебарски сокак (Милетићева) Ћурчијска улица (Светозара Марковића), Златне греде (и данас се тако назива), затим Главна улица (Народних хероја) и Футошка (ЈНА). Све ове улице су биле намењене трговини, занатству, становању и објектима образовања и културе. Највећи део објеката је био мешовите намене — трговина, занатске радионице, магацини и становање. Дворишни простори су били попуњени такозваним помоћним објектима, који су били слабијег квалитета од главних објеката. Вертикални зонинг старог градског центра се тада већ формирао. На првим спратовима су становали богати трговци, занатлије, познате личности друштвеног живота, док су у приземљима радиле калфе, шегрти и послуге, који су ту често и становали. Ове улице као целина нису биле аристократске, али су поједини објекти представљали пунктове најбогатијих Новосађана (Танурџићева палата, куће породице Аћимовић и други). Ова концентрација је проистекла из старог имућног грађанства. До 1900. г. простор у коме су се настањивале породице високог и средњег друштвеног слоја се ширио дуж Елизабетиног трга (Лењинов трг), Улице Милетићеве, Пашићеве (Св. Марковића), Кисачке, Темеринске, Јована Суботића. Између два рата простор настањивања имућних грађана се ширио од Железничке улице према Дунаву. То је простор који раније није био насељен због тога што је био плављен. Када је на Дунаву изграђен насип (1961—1971) овај простор је постао најатрактивнији и локационо највреднији за становање. Први пут се колективним становањем на широком простору излази директно на реку. Као што ће се касније видети, ове просторе су настанили средњи и виши слојеви Новог Сада. Периферни делови Новог Сада одувек су били и остали простори настањивања најслабијих друштвених слојева. Између средишњег језгра и периферије настањивали су се и прелазни друштвени слојеви града. Овако грубо скицирана друштвена структура града настала после првог светског рата, добрим се делом задржала до данас.

Становништво Новог Сада у послератном развоју је доживело велике промене услед измењених друштвено-економских односа у глобалном друштву као и услед специфичног положаја града у глобалном друштвеном систему.

У врло интензивним демографским кретањима Нови Сад је био и остао најмаркантнија тачка ових кретања. Кад више није могао да прими све у свом градском језгру, упоришта за насељавање су постајала околна насеља. Ова насеља и данас представљају упоришта за инвазију према граду (понегде је инвазиони тип становништва превладао староседелачки). Процес сукцесије је заменио процес инвазије тако да су се поједине друштвене групе већ стабилно распоредиле у простору града. И овде је механички прираштај становништва утицао на опште познати правац прерасподеле радног становништва по секторима, тако што је превладао утицај терцијарног сектора а у структури функција у простору такође је дошло до терцијаризације града.

Град је постао и центар финансија; банке, социјално осигурање, инвеститори и произвођачи, сви су се слили у Нови Сад.

Снажна доминација политичких институција оцртава доминацију града у Покрајини.

Иако нису остварене неке од битних претпоставки метрополе (величина којом је окупирао околна насеља као своја предграђа), у њему се одвијају процеси који су процеси метрополизације: преовлађујући терцијарни сектор, развијен саобраћајни систем и друге комуникације, високи нето доходак и на крају је извршена социјална и функционална подела градског простора. У таквим општим друштвеним условима социјална структура града је попримила одређене карактеристике чији развој ће се овде приказати у светлу промена социо-професионалне структуре становника као једног од многих индикатора социјалне диференцијације. Овај развој ће се упоредно анализирати у разним деловима града (старим и новим деловима, индивидуалног и колективног становања итд.) како би се услови живљења—становања посматрали као даљи важан индикатор укупне социјалне диференцијације.

У недостатку до краја уобличеног и развијеног модела за анализу структуре југословенског друштва, услед његове недограђености и у недостатку једне теорије средњег обима[1] која би била адекватна теоријска основа за емпиријску анализу (посебно за операционализацију основних појмова и индикатора), у овој анализи се полази од теорије о социјалној диференцијацији са структурално-функционалног становишта. Реалност друштвене структуре града Новог Сада се покушава емпиријски анализирати путем операционализације неких појмова као што су начин живота (услови рада, становања), образовање (кроз мрежу образовања као и кроз социо-професионалну структуру становника) и на крају, кроз институције и њихов друштвени супстрат у задатом простору.[2] Ови индикатори нису једини нити довољни, али су емпиријски истражени те се као такви приказују.

Ограниченост овог приступа се огледа даље у чињеници да социјална структура града Новог Сада захтева анализу читавог друштвеног процеса производње насеља, који ће овде бити ограничен на уже поље, облике социјалне диференцијације изражене у простору, односно она се преузима као готова чињеница „доведена" у насеље без ближег разматрања узрока њеног настанка (изостављени су многи битни актери „производње насеља").

Промене у образовној, квалификационој, структури занимања и другим специфичним структурама су разудиле друштвену структуру и даље друштвено раслојавање становника Новог Сада.

Пописних година (1961 — 1971 — 1981) становништво Новог Сада је доживело велике промене у образовној структури, у којој се утростручила групација са завршеном средњом школом и факултетима, удвостручила група са гимназијом, ушестостручила групација са ви-

---

[1] Оваква теорија би морала да садржи и појмове мање општости којима би се сигурније повезали теоријски појмови социјалне диференцијације путем операционализације у области простора живљења-обитавања.

[2] *Класе и слојеви — Човек и систем,* Загреб 1977.

шом школом. Троструко се смањило нешколовано становништво (без школске спреме и са 4 разреда основне школе), а незнатно порасло становништво са основном школом и школом за КВ раднике. У квалификационој структури се смањило учешће неквалификованих и полуквалификованих радника, а повећало учешће висококвалификованих.

У структури занимања, по званичној статистичкој номенклатури занимања 1981. године, и даље је била најбројнија групација индустријских и занатских радника, стручњака и уметника и управно-административних радника. Све ове три групације су унутар себе врло разуђене и не показују као целина битније разлике у статусу појединих занимања, али означавају опште правце диференцијације мануелних и немануелних занимања.

Услови живљења — ближе емпиријски утврђени на бази услова становања, јесу даљи фактор социјалне диференцијације који се може идентификовати као диференцијација у простору. У том погледу постоји разлика у распореду становника по школској спреми и занимању између разних делова Новог Сада: између нових новосадских насеља и других делова Новог Сада. Посебно је евидентирана разлика у социјалном статусу становника нових насеља и становника тзв. бесправних насеља. Разлике су толике да представљају социјалну сегрегацију у простору, јер је граница између оних који стижу до друштвеног стана и који до њега нису дошли, јасна.

Подаци пописа 1981. године у целини показују да у новим новосадским насељима доминирају становници са средњом школском спремом. Тако је учешће ове групације у становништву старијем од 15 и више година, на Лиману II преко 35%, Лиману III преко 30%, Новом насељу 26%, Банатићу 28%. Становници Лимана II и III са вишом и високом стручном спремом чине чак између 25% и 35% укупних становника, Новог насеља 22%, док новог Авијатичарског насеља (део колективно становање) чине 10% (Таб. 1). Становници без школске спреме и са 1—3 разреда основне школе чине око 2% свих школованих, док на Авијатичарском насељу овај постотак износи 6%, а на Новом насељу око 2%.

У целини гледано, у свим новим насељима су се нашле групације које су највећим делом до бољих услова становања стизале на основу статуса стеченог углавном средњим, вишим и високим образовањем.

У поређењу ових насеља са насељима у којима се услови становања нису побољшавали него су стагнирали или се чак погоршавали и школске спреме његових становника, нпр. са Видовданским насељем, тзв. Сателитом, Шангајем, деловима Салајке, великим делом Телепа, уочљиве су разлике у статусу становника по школској спреми. С обзиром на то да је познато да су већим делом нова насеља обезбеђивала боље услове живљења од већине горе наведених делова Новог Сада, ова разлика се може приписати статусу оствареном на бази школованости и на бази бољих услова живљења. Ову хипотезу потврђују и подаци анкетног снимања занимања ста-

Табела бр. 1 — ШКОЛСКА СПРЕМА СТАНОВНИКА СТАРИХ 15 И ВИШЕ ГОДИНА — 1981. ГОДИНЕ

Редни број	МЕСНА ЗАЈЕДНИЦА	Укупно	Незавршено и основно образовање				Средње образовање								Непознато	
			Без шк. спр. и 1—3 разр. осн. школе		4—7 и осн. образов.		Свега	Школа за КВ и ВКВ радн.		Гимназија сред. стр. и ор. усмер.		Више и више школе			
1	2	3	4		5		6	7		8		9		10	
1.	„БРАЋА РИБАР"	2.199	95	4,3	768	34,9	928	410	18,6	518	23,6	394	17,9	14	0,6
2.	„ЖИТНИ ТРГ"	3.423	181	5,3	1.308	38,2	1.423	641	18,7	782	22,8	471	13,8	40	1,2
3.	„ГРОЗДА ГАЛШИН"	2.322	86	3,7	802	34,5	987	355	15,3	632	27,2	427	18,4	20	0,9
4.	„ДУНАВСКИ ПАРК"	1.698	56	3,3	442	26,0	690	215	12,7	475	28,0	487	28,7	23	1,4
5.	„ПЕТАР ДРАПШИН"	3.783	111	2,9	1.132	30,0	1.619	538	14,2	1.081	28,6	890	23,5	31	0,8
6.	„ВОЈВОЂ. БРИГАДЕ"	1.905	33	1,7	491	25,8	825	215	11,3	610	32,0	535	28,1	21	1,1
7.	„ШТРАНД"	2.387	52	2,2	554	23,2	1.009	289	12,1	720	30,2	741	31,0	31	1,3
8.	„ЛИМАН"	3.099	49	1,6	686	22,1	1.231	245	7,9	986	31,8	1.096	35,4	37	1,2
9.	„IX МЕСНА ЗАЈЕДНИЦА"	3.142	47	1,5	808	25,7	1.466	301	9,6	1.165	37,1	800	25,5	21	0,7
10.	„ЧАКИ ЛАЈОШ"	2.328	39	1,7	613	26,3	941	192	8,2	749	32,2	726	31,2	9	0,4
11.	„СОЊА МАРИНКОВИЋ"	2.544	51	2,0	631	24,8	1.012	240	9,4	772	30,3	831	32,7	19	0,7
12.	„ОЛГА ПЕТРОВ"	2411	58	2,4	907	37,6	1.057	395	16,4	662	27,4	370	15,3	19	0,8
13.	„7. ЈУЛИ"	2.798	131	4,7	1.011	36,1	1.208	501	17,9	707	25,3	414	14,8	34	1,2
14.	„ВЕРА ПАВЛОВИЋ"	2.892	89	3,1	857	29,6	1.344	525	18,2	819	28,3	593	20,5	9	0,3
15.	„27. МАРТ"	1.521	76	5,0	682	44,8	625	326	21,4	299	19,6	125	8,2	13	0,8
16.	„ОСТРВО"	2.529	89	3,5	773	30,6	1.051	395	15,6	656	25,9	597	23,6	19	0,8
17.	„25. МАЈ"	3.580	77	2,2	931	26,0	1.526	435	12,2	1.091	30,5	1.029	28,7	17	0,5
18.	„МЛАДОСТ"	2.498	47	1,9	667	26,7	1.071	305	12,2	766	30,7	705	28,2	8	0,3
19.	„НАРОДНИ ФРОНТ"	3.821	139	3,6	1.120	29,3	1.576	525	13,7	1.051	27,5	956	25,0	30	0,8
20.	„ДИМИТРИЈЕ ТУЦОВИЋ"	2.818	182	6,4	943	33,5	1.132	381	13,5	751	26,6	550	19,5	11	0,4
21.	„ЕДВАРД КАРДЕЉ"	4.215	123	2,9	1.307	31,0	1.790	668	15,8	1.122	26,6	945	22,4	49	1,2
22.	„БОРИС КИДРИЧ"	2.359	108	4,6	1.103	46,8	986	535	22,7	451	19,1	131	5,6	31	1,3
23.	„ГАВРИЛО ПРИНЦИП"	2.190	81	3,7	943	43,0	987	575	26,2	412	18,8	133	6,1	46	2,1
24.	„НОВО НАСЕЉЕ"	2.111	79	3,7	936	44,3	823	389	18,4	434	20,6	243	11,5	30	1,4
25.	„НИКОЛА ТЕСЛА"	1.964	103	5,2	817	41,6	868	473	24,1	395	20,1	143	7,3	33	1,7
26.	„ЈОВАН ПОПОВИЋ"	2.225	99	4,4	870	39,1	1.062	607	27,3	455	20,4	175	7,9	19	0,8
27.	„БРАТСТВО ТЕЛЕП"	1.579	89	5,6	637	40,3	741	418	26,5	323	20,4	104	6,6	8	0,5
28.	„ПЕТЕФИ ШАНДОР"	2.788	158	5,7	1.286	46,1	1.166	778	27,9	388	13,9	119	4,3	59	2,1

1	2	3	4		5		6	7		8		9		10	
29.	„ЈУЖНИ ТЕЛЕП"	2.556	172	6,7	1.163	45,5	1.066	679	26,6	387	15,1	126	4,9	29	1,1
30.	„ТЕЛЕП"	1.531	99	6,5	697	45,5	638	431	28,2	207	13,5	65	4,2	32	2,1
31.	„ЈУГОВИЋЕВО"	1.763	111	6,3	820	46,5	711	453	25,7	258	14,6	109	6,2	12	0,7
32.	„1. МАЈ"	3.172	185	5,8	1.315	41,4	1.307	706	22,2	601	18,9	344	10,8	21	0,7
33.	„СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ"	2.661	122	4,6	1.153	43,3	1.174	676	25,4	498	18,7	180	6,7	32	1,2
34.	„РАДНИЧКИ"	2.531	123	4,8	987	39,0	1.165	567	22,4	598	23,6	239	9,4	17	0,7
35.	„МАРА МАКСИЋ"	1.991	99	5,0	808	40,6	906	493	24,8	413	20,7	144	7,2	34	1,7
36.	„ДЕТЕЛИНАРА СТАРА"	2.743	131	4,8	1.305	47,6	1.150	685	25,0	465	17,0	142	5,2	15	0,5
37.	„ПАРИСКА КОМУНА"	2.907	78	2,7	961	33,0	1.371	598	20,6	773	26,6	484	16,6	13	0,4
38.	„ОМЛАДИНСКИ ПОКРЕТ"	2.638	100	3,8	836	31,8	1.210	497	18,8	713	27,0	471	17,8	21	0,8
39.	„БАНАТИЋ"	3.050	80	2,6	844	27,8	1.399	541	17,7	858	28,1	708	23,2	19	0,6
40.	„СЛОБОДАН БАЈИЋ"	2.715	139	5,1	1.109	40,8	1.177	552	20,3	625	23,1	269	9,9	21	0,8
41.	„РАДИВОЈ ЋИРПАНОВ"	2.456	146	5,9	931	37,9	1.035	441	18,0	594	24,2	319	13,0	25	1,0
42.	„23. ОКТОБАР"	2.645	63	2,4	790	29,8	1.175	364	13,8	811	30,7	583	22,0	34	1,3
43.	„САВА КОВАЧЕВИЋ"	2.200	36	1,6	671	30,6	1.003	302	13,7	701	31,9	458	20,8	32	1,4
44.	„КОСТА ШОКИЦА"	1.924	90	4,7	780	40,4	884	465	24,2	419	21,8	157	8,2	13	0,7
45.	„ПОДБАРА"	2.176	103	4,7	834	38,4	947	477	21,9	470	21,6	278	12,8	14	0,6
46.	„ЗЛАТНА ГРЕДА"	2.157	109	5,0	883	41,0	921	477	22,1	444	20,6	222	10,3	22	1,0
47.	„ДУНАВ"	4.942	86	1,7	1.257	25,4	2.171	469	9,5	1.702	34,5	1.402	28,4	26	0,5
48.	„САЛАЈКА"	2.898	172	5,9	1.354	46,7	1.182	699	24,2	483	16,7	151	5,2	39	1,3
49.	„ВИДОВДАНСКО НАСЕЉЕ"					50,0	703	485	23,7	218	10,7	42	2,0	48	2,4
50.	„СЛАНА БАРА"	4.583	498	10,9	2.174	47,3	1.688	1.085	23,7	603	13,2	150	3,3	73	1,6
51.	„КЛИСА"	3.613	279	7,7	1.725	47,8	1.438	886	24,5	552	15,3	137	3,8	34	0,9
52.	„ШАНГАЈ"	1.322	185	14,0	801	60,6	299	212	16,0	87	6,6	10	0,8	27	2,0
53.	„ТВРЂАВА"	964	77	8,0	430	44,6	396	213	22,1	183	19,0	55	5,7	6	0,6
54.	„СТАРИ МАЈУР"	3.784	208	5,5	1.622	42,9	1.665	926	24,5	739	19,5	267	7,0	22	0,6
55.	„НОВИ МАЈУР"	3.421	217	6,3	1.612	47,1	1.343	793	23,2	550	16,1	208	6,1	41	1,2
56.	„МИТАР УРОШЕВИЋ"	1.737	135	7,8	837	48,2	609	327	18,8	282	16,2	134	7,7	22	1,3
57.	„ЈОВАН Ј. ЗМАЈ"	1.742	95	5,4	640	36,8	745	343	19,7	402	23,1	256	14,7	6	0,3
58.	„МАРКО ОРЕШКОВИЋ"	2.175	154	7,1	956	44,0	827	414	19,0	413	19,0	2,6	9,9	22	1,0
Укупно:		150.168	6.848	4,6	55.341	36,8	63.449	28.128	18,7	35.321	23,5	23.057	15,4	1.473	1,0

Документациона табела 1.1.4. ПЗС Војводине 1981. године.

Табела бр. 2 — Настањени станови у Новом Саду са просечном површином на 1 лице 1981. године

Редни број	МЕСНА ЗАЈЕДНИЦА	Укупно настањени станови	До 6 m² Укупно	%	6.1—10 Укупно	%	10.1—12.0 Број	%	12.1—15.0 Укупно	%	15.1—20.0 Укупно	%	20.1—25.0 Укупно	%	Преко 25 m² Укупно	%
1	2	3	4		5		6		7		8		9		10	
1.	„БРАЋА РИБАР"	1.016	42	4,1	140	13,8	69	6,8	111	10,9	196	19,3	159	15,6	297	29,2
2.	„ЖИТНИ ТРГ"	1.584	91	5,7	218	13,8	115	7,3	205	12,9	274	17,3	203	12,8	476	30,1
3.	„ГРОЗДА ГАЛШИН"	1.006	32	3,2	100	9,9	67	6,7	128	12,7	164	16,3	119	11,8	392	39,0
4.	„ДУНАВСКИ ПАРК"	698	20	2,9	50	7,2	35	5,0	74	10,6	114	16,3	103	14,8	301	43,1
5.	„ПЕТАР ДРАПШИН"	1.634	44	2,7	167	10,2	104	6,4	217	13,3	325	19,9	248	15,2	528	32,3
6.	„ВОЈВОБ. БРИГАДЕ"	769	6	0,8	35	4,6	35	4,5	75	9,8	171	22,2	124	16,1	319	41,5
7.	„ШТРАНД"	930	4	0,4	38	4,1	61	6,6	160	17,2	263	28,3	163	17,5	241	25,9
8.	„ЛИМАН"	1.315	7	0,5	48	3,7	60	4,6	188	14,3	383	29,1	163	12,4	465	35,4
9.	IX МЕСНА ЗАЈЕДНИЦА	1.147	8	0,7	42	3,7	52	4,5	219	19,1	373	32,5	215	18,7	237	20,7
10.	„ЧАКИ ЛАЈОШ"	950	18	1,9	56	5,9	49	5,2	81	8,5	187	19,7	156	16,4	403	42,4
11.	„СОЊА МАРИНКОВИЋ"	1.053	18	1,7	55	5,2	47	4,5	90	8,5	219	20,8	177	16,8	447	42,5
12.	„ОЛГА ПЕТРОВ"	977	19	1,9	81	8,3	75	7,7	155	15,9	194	19,9	147	15,0	303	31,0
13.	„7. ЈУЛИ"	1.288	114	8,9	124	9,6	165	12,8	185	14,4	246	19,1	115	8,9	333	25,9
14.	„ВЕРА ПАВЛОВИЋ"	1.284	14	1,1	96	7,5	95	7,4	185	14,4	365	28,4	194	15,1	334	26,0
15.	„27. МАРТ"	629	42	6,7	76	12,1	57	9,1	109	17,3	100	15,9	76	12,1	163	25,9
16.	„ОСТРВО"	1.044	6	0,6	47	4,5	61	5,8	152	14,6	359	34,4	197	18,9	220	21,1
17.	„25. МАЈ"	1.478	3	0,2	38	2,6	104	7,0	221	15,0	540	36,5	286	19,4	285	19,3
18.	„МЛАДОСТ"	1.144	6	0,5	87	7,6	76	6,6	199	17,4	307	26,8	140	12,2	323	28,2
19.	„НАРОДНИ ФРОНТ"	1.619	2	0,1	61	3,8	103	6,4	293	18,1	534	33,0	299	18,5	324	20,0
20.	„ДИМИТРИЈЕ ТУЦОВИЋ"	1.244	111	8,9	149	12,0	108	8,7	142	11,4	233	18,7	135	10,9	366	29,4
21.	„ЕДВАРД КАРДЕЉ"	1.832	4	0,2	45	2,5	69	3,8	249	13,6	805	43,9	321	17,5	336	18,3
22.	„БОРИС КИДРИЧ"	989	28	2,8	201	20,4	210	21,2	107	10,8	194	19,6	95	9,6	154	15,6
23.	„ГАВРИЛО ПРИНЦИП"	900	32	3,6	164	18,2	134	14,9	132	14,7	173	19,2	94	10,4	171	19,0
24.	„НОВО НАСЕЉЕ"	892	33	3,7	139	15,6	93	10,4	142	15,9	275	30,8	71	8,0	139	15,6
25.	„НИКОЛА ТЕСЛА"	833	44	5,3	134	16,1	53	6,4	97	11,6	180	21,6	88	10,6	237	28,4
26.	„ЈОВАН ПОПОВИЋ"	916	44	4,8	152	16,6	69	7,5	109	11,9	172	18,8	118	12,9	250	27,3
27.	„БРАТСТВО — ТЕЛЕП"	703	50	7,1	141	20,1	64	9,1	88	12,5	115	16,4	91	12,9	149	21,2
28.	„ПЕТЕФИ ШАНДОР"	1.172	68	5,8	218	18,6	104	8,9	173	14,8	204	17,4	136	11,6	258	22,0
29.	„ЈУЖНИ ТЕЛЕП"	1.102	63	5,7	211	19,1	106	9,6	132	12,0	218	19,8	132	12,0	235	21,3

1	2	3	4		5		6		7		8		9		10	
30.	„ТЕЛЕП"	710	46	6,5	138	19,4	59	8,3	76	10,7	128	18,0	77	10,8	183	25,8
31.	„ЈУГОВИЋЕВО"	663	7	1,1	46	6,9	94	14,2	188	28,4	180	27,1	67	10,1	78	11,8
32.	„1. МАЈ"	1.231	20	1,6	161	13,1	211	17,1	151	12,3	299	24,3	169	13,7	219	17,8
33.	„СВЕТОЗАР МАРКОВИЋ"	1.015	15	1,5	117	11,5	219	21,6	185	18,2	262	25,8	123	12,1	94	9,3
34.	„РАДНИЧКИ"	994	24	2,4	146	14,7	155	15,6	153	15,4	253	25,5	185	18,6	78	7,8
35.	„МАРА МАКСИЋ"	781	9	1,2	89	11,4	154	19,7	124	15,9	169	21,6	122	15,6	112	14,3
36.	„ДЕТЕЛИНАРА"	1.152	68	5,9	206	17,9	100	8,7	154	13,4	197	17,1	125	10,9	298	25,9
37.	„ПАРИСКА КОМУНА"	1.222	18	1,5	126	10,3	105	8,6	253	20,7	336	27,5	128	10,5	253	20,7
38.	„ОМЛАДИНСКИ ПОКРЕТ"	1.176	15	1,3	132	11,2	111	9,4	253	21,5	282	24,0	127	10,8	255	21,7
39.	„БАНАТИЋ"	1.266	3	0,2	86	6,8	63	5,0	327	25,8	361	28,5	161	12,7	263	20,8
40.	„СЛОБОДАН БАЈИЋ"	1.231	53	4,3	182	14,8	150	12,2	145	11,8	245	19,9	136	11,0	320	26,0
41.	„РАДИВОЈ ЋИРПАНОВ"	1.063	61	5,7	140	14,0	68	6,4	125	11,8	169	15,9	141	13,3	48	32,5
42.	„23. ОКТОБАР"	1.124	5	0,4	74	6,6	85	7,6	217	19,3	350	31,1	113	10,1	280	24,9
43.	„САВА КОВАЧЕВИЋ"	888	6	0,7	58	6,5	68	7,6	159	17,9	244	27,5	131	14,8	222	25,0
44.	„КОСТА ШОКИЦА"	940	69	7,3	148	15,7	73	7,8	113	12,0	172	18,3	92	9,8	263	28,0
45.	„ПОДБАРА"	942	55	5,8	127	13,5	73	7,8	129	13,7	162	17,2	120	12,7	276	29,3
46.	„ЗЛАТНА ГРЕДА"	1.011	65	6,4	166	16,4	80	7,9	128	12,7	177	17,5	108	10,7	286	28,3
47.	„ДУНАВ"	1.946	25	1,3	92	4,7	110	5,7	245	12,6	483	24,8	390	20,0	601	30,9
48.	„САЛАЈКА"	1.192	78	6,5	239	20,0	118	9,9	152	12,6	217	18,2	126	10,6	262	32,0
49.	„ВИДОВДАНСКО НАСЕЉЕ"	847	109	12,9	185	21,8	70	8,3	102	12,0	133	15,7	73	8,6	173	20,4
50.	„СЛАНА БАРА"	1.664	152	9,1	435	26,1	170	10,2	222	13,3	263	15,8	145	8,7	259	15,6
51.	„КЛИСА"	1.365	118	8,6	370	27,1	146	10,7	175	12,8	239	17,5	123	9,0	183	13,4
52.	„ШАНГАЈ"	406	39	9,6	73	18,0	53	13,1	60	14,8	81	20,0	51	12,6	48	11,8
53.	„ТВРЂАВА"	391	23	5,9	60	15,3	30	7,7	46	11,8	81	20,7	48	12,3	101	25,8
54.	„СТАРИ МАЈУР"	1.525	81	5,3	218	14,3	139	9,1	197	12,9	268	17,6	177	11,6	432	28,3
55.	„НОВИ МАЈУР"	1.272	50	3,9	223	17,5	122	9,6	207	16,3	240	18,9	137	10,8	287	22,6
56.	„МИТАР УРОШЕВИЋ"	701	31	4,4	99	14,1	58	8,3	78	11,1	123	17,6	69	9,8	237	33,8
57.	„ЈОВАН Ј. ЗМАЈ"	698	24	3,4	63	9,0	49	7,0	89	12,8	140	20,1	102	14,6	222	31,8
58.	„МАРКО ОРЕШКОВИЋ"	830	34	4,1	132	15,9	64	7,7	127	15,3	152	18,3	105	12,7	208	25,1
Укупно:		62.394	2.276	3,7	7.453	11,9	5.437	8,7	8.998	14,4	14.289	22,9	8.236	13,2	15.525	24,9

новника нових насеља у Новом Саду.[3] Према овоме, стручњаци и уметници чине 21% становника нових насеља носилаца станарског права, док групацију индустријско-занатских радника чини 18% становника нових насеља носилаца станарског права (групације су сврстане по статистичкој номенклатури), а управно-административне раднике чини 9% становника нових насеља носилаца станарског права. Оваква раздеоба у другим деловима града је другачија а поготово се разликује од горе наведених делова Новог Сада. Иако веома поразлих, групација стручњака и уметника и управно-административних занимања нема ни у једном другом простору града тако концентрисаних као у овим новим насељима. Јачу социјалну диференцијацију у простору запажамо између самих нових насеља, која се по квалитету општих услова живљења такође разликују (положај локације—локалитета, квалитет изграђених станова). Узмемо ли само да упоређујемо разлике у социјалној структури између становника Лимана II и III, чије локације су високо вредноване због изузетно повољног природног положаја и положаја у матрици града, и Авијатичарског насеља, чије локационе вредности су мање јер је оно на периферији града, уочавамо да на овом периферном локалитету имамо знатно мање најобразованијих становника а знатно више нешколованих становника (без школске спреме и са 1—3 разреда основне школе). Двоструко више КВ и ВКВ радника станује на Авијатичарском насељу него на Лиману II и III. Оваква раздеоба се мора приписати разликама у социјалном статусу који је једним делом обезбеђен путем школске спреме и квалификације. Мања локациона вредност насеља је изражена периферним карактером простора меренним његовом удаљеношћу од друштвеног центра града, његовом минималном опремљеношћу објектима снабдевања, објектима тзв. друштвеног стандарда и, најзад, његовом удаљеношћу од објеката културе, спорта и рекреације.

Какви су услови становања становника нових новосадских насеља и других делова Новог Сада изражени просечном површином стана на једно лице? Испод патолошког прага Ch. de Lauwe (8—10 m^2), односно за новосадске прилике до 6 m^2, оваквих станова на Лиману II и III има само око 0,5%, на Новом насељу, 0,2%, Банатићу 0,3%, Авијатичарском насељу 1,6%, док је овај постотак на Видовданском насељу 13%, на Шангају 9,6% укупних станова, на Телепу око 6%. (Таб. 2) Видовданско насеље обухвата поред старог насеља два тзв. бесправна насеља (Велики рит и Мали Београд), док је Шангај насеље ненуклеаризованих ромских породица, а Авијатичарско насеље такође насеље радничких породица. Разлике које постоје између Видовданског насеља и Шангаја и нових новосадских насеља показују да се ради о социјалној сегрегацији у условима становања-обитавања.

Значајне разлике у условима, квалитету становања између испитиваних насеља се још јасније уочавају када се упореди структура станова према структури домаћинстава. Резултати показују на целој територији Новог Сада да не постоји слагање између величине

---

[3] *Друштвени услови изградње и становања у Новом Саду*, Урбис, Завод за урбанизам, 1980.

стана и просечне величине новосадске породице. Постоји обрнута сразмера између величине стана и броја чланова породица. Тако у великим становима на Лиману II и III станују мање породице (2,7—3,0). То су већ напред описане породице средње, више и високо образованих становника, који су у друштвеној расподели станова у радним организацијама, по основу образовања и још више друштвено-политичким функцијама, стекли право на најквалитетније станове и стигли за југословенске прилике до изнадпросечних услова живљења.[4] На Шангају, где је скоро 10% станова испод патолошког прага, просечна величина породице је 3,4. На Новом насељу, где готово нема малих станова, просечна величина породице износи 3,3, на Банатићу просечна породица је 2,2—2,9 а станова патолошког прага готово да и нема. На Видовданском насељу са 13% станова испод патолошког прага станују породице са просечном величином 3,0.

Подаци показују да релативно мале породице нових новосадских насеља станују у одговарајућим становима, а релативно велике породице Видовданског насеља, Шангаја и Авијатичарског насеља станују по величини у неодговарајућим становима. Ненуклеаризоване породице са више чланова у Новом Саду се по правилу срећу код досељеничког становништва чији друштвени статус је слаб услед неповољне образовне, квалификационе и структуре занимања као и услед негоподних услова становања-обитавања.

Разлике које постоје између становника одређеног образовања, занимања и квалификационе структуре и на томе заснованих разлика у условима становања, обитавања, говоре о успостављеном процесу социјалне диференцијације становника Новог Сада.

Да би слика социо-професионалне структуре становника Новог Сада била потпунија, неопходно је анализирати старе делове Новог Сада, његово старо градско језгро,[5] у коме се уочавају врло интензивни процеси социјалног раслојавања.

Најопштије карактеристике раније социјалне структуре су следеће:

— раније хомогена зона центра у погледу социјалног састава постаје социјално хетерогена, а социјална диференцијација има карактер хоризонталног социјалног зонирања (инфилтрирање виших слојева према најбољим локалитетима колективног становања, као и сегрегирано индивидуално становање, а насељавање у некомфорне станове нижих и маргиналних друштвених слојева као што су Цигани, незапослене а социјално необезбеђене друштвене групе алкохоличара, просјака, скитница и других).

У центру града је велико учешће старих становника преко 60 година (преко 20% укупних становника). Радно најактивнији станов-

---

[4] Упоредна анализа југословенског са глобалним друштвима капиталистичког света чини југословенски индикатор (поседовање друштвеног стана чија величина се креће од 50—100 м²) недиференцирајућим, али је за југословенско глобално друштво диференцирајући. Наглашава се да је целокупну социјалну диференцијацију у Новом Саду неопходно сагледавати у контексту разлика између југословенског и осталих социјалних система.

[5] Ово подручје се односи на прве улице city-ја као што су Змај Јовина, Дунавска, Пашићева, Милетићева, Футошка и Његошева улица.

ници су се одселили услед бољих услова становања у нове делове града. Овде је остао један број раније радно активних становника чије су професије биле везане за локалитете ових централних улица (адвокати, трговци, часовничари, крзнари, књижари, књиговесци и друге занатлије).

Подаци анкетног испитивања становника старог центра 1979. године показују да највећу групацију чине пензионери (изван активног занимања, који чине 20% укупних становника центра). Иза њих следе стручњаци и уметници 18%,[6] а затим поново групације активних у процесу образовања: ученици и студенти, који чине 15% свих становника центра. Домаћице чине око 10% становника, а управно-административни и услужни радници око 8% укупних становника. Групација индустријско-занатских радника је мало заступљена, 5%.

Високо учешће пензионера који више не обављају своја занимања је интересантно стога што су ови становници раније били углавном високи и виши службеници, чији посао је био везан за институције градског центра (градска и покрајинска скупштина, приватне адвокатске канцеларије, бирои, банке, пошта, културно-издавачке институције итд.). Домаћице су највећим делом супруге становника ове групације јер су социјални статуси ових породица били високи. Висок социјални статус овој групацији је био обезбеђен и наслеђем: то су углавном била деца богатих новосадских трговаца, занатлија, адвоката чија власништва над кућама и радњама су идентификована. Друга по заступљености јесте групација стручњака и уметника. То су правници — адвокати и судије, педагози, свештеници, уметници разних профила и други. И ова групација добрим делом потиче из познатих породица новосадских интелектуалаца. И прва и друга групација станује у кућама и становима својих богатих родитеља, који се одликују квалитетом изградње, величином, комфором. По правилу, то најчешће нису објекти нити станови тако добро одржавани као што су их одржавали њихови родитељи, јер су ови трошкови велики (загревање, осветљење, вода и канализација, одржавање столарије и зидова). Не тако ретко, тако огромни станови су подељени на два или више, јер су се породице деце трансформисале у нуклеарне породице. Обе групације чине углавном остатке предратне интелигенције Новог Сада, која је у процесу раслојавања. Ова интелигенција, сем по свом друштвеном угледу, била је такође препознатљива и по простору живљења. Нова послератна интелигенција се просторно налази на другим, новим локалитетима квалитетног колективног и индивидуалног становања. Ови простори нису препознатљиви, јер се град дифузно и хетерогено развија у највећем свом делу (у преко 80% овог простора) који карактерише углавном наслеђена индивидуална изградња.[7] Управно-административни радници такође припадају слоју чиновништва, запосленог у банкама, друштвено-политичким и другим институцијама. У овој групи се на-

---

[6] Творци и носиоци урбане политике између 1963—85. г. су склони да ову непрепознатљивост у простору средњих и виших нових друштвених слојева Новог Сада приписују планском урбанизму а не друштвеном детерминизму њихове промоције.

[7] Примедба проф. М. Стојанова.

лази и ниже и више чиновништво које је у градском центру расточено на израженији нижи слој и остатке некадашњег високог чиновништва. Услови живљења нижих чиновника се могу оценити као субстандардни јер они станују у подруштвљеним полу или некомфорним становима, који су слабо или никако одржавани јер њихови носиоци станарског права немају материјалних могућности да их учине комфорним.

Занимања тзв. услужних и трговачких радника, такође заступљених у city-ју Новог Сада, сврставамо у остатке некадашњих економски јаких трговаца и власника угоститељских и других услужних радњи, који су се потпуно раслојили у категорију ситних трговаца и угоститеља запослених у друштвеном сектору ових делатности. Њихови услови становања такође су на граници стандардности, јер не ретко млађе породице станују у становима са једном собом са посебним улазом; други део станује у непотпуним становима без купатила са заједничким дворишним WC-ом и слично.

Још једна маргинална групација живи у city-ју. То су самци разних занимања, носачи, чистачи, скупљачи перја, ситне занатлије, обућари, ташнери, бижутери, посластичари. Ови занати једва да припадају мануфактурном типу, те им приход од овог рада обезбеђује углавном голу егзистенцију. Они обично станују у приземљима дворишта ових улица у полусобама или помоћним просторијама претвореним у стамбене. У овим двориштима се налазе заједнички WC и чесме за воду. Уз ове просторе становања тесно су испреплетени пословни простори карактеристични за центар: продавнице, занатске и угоститељске радионице, књижаре и библиотеке. Дворишта су често препуна отпада који стварају ове делатности. Све то чини субурбаним услове живљења ових становника.

У социјалној структури city-ја Новог Сада разазнају се делови предратне друштвене слојевитости. У њему још станује понеки представник новосадских породица које су имале највиши друштвени статус на основу врло високог угледа занимања чланова тих породица: адвокати, судије, лекари, сликари, професори, свештеници, музички и други уметници. Ништа нижи статус, иако не и толики друштвени углед, нису имале богате занатлије које су развиле своје занате до високе мануфактуре: књиговесци и књижари, крзнари, златари, модискиње, чије представнике такође срећемо у city-ју. Може се рећи да се ове групе налазе у процесу раслојавања и просторне деконцентрације у друге просторе града.

Обрнуто од овога, у city-ју се врши концентрација најнижих друштвених слојева, која у лошим условима становања и обитавања поприма карактер слама. То је облик социјалне сегрегације у простору, настале својеврсном социо-просторном интеграцијом разних маргиналних друштвених група. Између ових егзистирају и представници радника запослених у друштвеном сектору делатности, чији друштвени положај није најнижи, али је ближи нижем него положају неког средњег друштвеног слоја. Ову групацију чине продавци, конобари, угоститељи, КВ радници новосадских радних организација и други. Услови живљења-обитавања су углавном недостатни, јер

су то полу или некомфорни станови, настали поделом великих комфорних на два или више мањих. Они су запослени у радним организацијама чија акумулација није била довољна за стамбену изградњу.

Поред овог облика социјалне сегрегације, у градском простору су настала насеља тзв. бесправне изградње, у којима станују становници који су изградили станове и куће на недозвољеним местима јер до стана на други начин нису могли доћи. Године 1967. у Новом Саду је било 17 таквих локалитета у којима је становало око 6.000 становника. Квалификациона структура је била лоша јер су их сачињавали 45% неквалификованих и полуквалификованих и 40% КВ и ВКВ радника. Даље, то су били досељеници углавном стари до 25 година (45% становника). Године 1981. се смањио број бесправних локалитета на 13, јер су четири локалитета легализована, један је порушен и расељен а један нови идентификован. И на овим локалитетима станује млађе, досељено становништво (42%). Образовна структура је далеко другачија од највећег броја осталих новијих и старијих делова града. Иако се у односу на 1967. годину, када су ова насеља снимљена, образовна структура данас променила, она је испод нивоа града: 15% чине становници без школске спреме и са непотпуном основном школом, 27% са основном школом, 18% са средњом школском спремом. По квалификационој структури 28% су НК а 11% ПК радници.

Услови становања ових становника су исподстандардни јер је више од 50% станова величине до 25 m^2, велики број без основних услова као што су вода, купатило, WC и друго.

Колико је структура занимања јак индикатор социјалне сегрегације у простору Новог Сада, илустроваћемо подацима снимљеног бесправног насеља Садови 1985. године.

Насеље Садови се налази у грађевинском рејону Новог Сада, окружено је индустријском зоном у Петроварадину и једним делом ослоњено на индивидуално становање у Петроварадину, од кога је одвојено железничком пругом. У њему станује 308 становника са просечном величином породице 3,7.

Профил радничког насеља Садови имају услед преовлађујућег присуства индустријског и неиндустријског радништва. Сличног профила су и остала бесправна насеља. Највећи део Новог Сада нема тако издиференцирану структуру чистог радничког насеља као што су то његова бесправна насеља. Поред по правилу исподстандардних услова становања, ови становници су социјално сегрегирани и по правној и по општој несигурности.

Овако представљеној социјалној структури Новог Сада недостају још прецизније маркирани они простори у којима су настањени његови највиши друштвени слојеви (функционери, руководиоци, професори универзитета, познати стручњаци, уметници, спортисти и други). Поред назначених локалитета колективног становања Лимана I и II, на којима су настањене ове групације, у градском простору се могу издвојити следеће улице у којима станују представници највишег друштвеног слоја: Ул. Васе Стајића, Бориса Кидрича, Милеге Јакшића, Павла Симића. Остали простори нису тако препознат-

љиви, јер су се припадници највиших слојева настанили и стално и привремено у две врсте простора:

— у простору индивидуалног сталног становања које заузима 80% грађевинског рејона града, које се није ни изблиза развијало темпом којим колективно становање те не постоји строга просторна концентрација најимућнијих, него је она разуђена по целом овом простору;

— у простору фрушкогорског пригорја у викендицама којих у Новом Саду има преко 4.000. Нови Сад, као и већина наших великих градова, потврђује дистрибуирање виших слојева становника у овај тип индивидуалног становања.

Раније истраживање викенд изградње у Новом Саду је показало да постоји позитивна корелација између висине школске спреме и власништва над викенд објектом као другим станом.

Прихватајући тезу да се Нови Сад као главни град Покрајине развијао као и већина сличних југословенских градова у процесу убрзане урбанизације, као и то да је Нови Сад у процесу техничко-технолошког и популационог развоја индустријске цивилизације, чини се да је његова друштвена структура на прагу прерастања одређених професионалних групација у простору у сегрегацију још недовољно диференцираних друштвених класа.

Табела 3. — Структура занимања бесправног насеља Садови 1985. године

Групације занимања	Број	%
Индустријско радништво	52	16
Остало неиндустријско радништво	62	20
Укупно чиновништво	8	2
Интелигенција уопште	9	2,8
Економисти и правници	4	1
Инжењери и техничари	12	4
Биолози и агрономи	3	0,9
Особље заштите	5	1,6
Пензионери	25	8
Домаћице	46	15
Остали (деца...)	83	27
Укупно:	308	100,0

Национализација (укидање приватне својине над земљиштем) и планирање нису решили урбано питање. Класна физиономија простора се огледа у новим стручњачко-службеничким насељима и ужим резиденцијалним локалитетима у којима станују политичари и руководиоци, док, с друге стране, постоје станови и друга места где станују стари и нови сиромашни становници. Ова места стамбене беде су у простору Новог Сада раширена, јер се одређени квалитетни стандард становања развијао у колективној стамбеној изградњи, док је велики део старог индивидуалног становања, у коме се често могу срести субстандардни услови живљења, стагнирао.

Социјална хомогеност одређених категорија становника и присуство једнозначних структура становника на одређеном простору,

приказаних у Новом Саду кроз поседовање двособног, трособног или ретко вишесобног стана, изгледа у поређењу са другим глобалним друштвима и њиховим подсистемима града застрашујуће. Оно што је „тек достигло елементарни ниво еманципације у односу на субстандардни стан неких маргиналних група" се третира као социјална сегрегација. Поседовање двособног или трособног стана се може сматрати елементарним условом урбаног начина живљења и у југословенском глобалном друштву, али је и граница између оних који могу живети овим начином и оних који то никако не могу. Стан ове величине није примерен ни потребама просечне југословенске градске породице, али је један од основа социјалних разлика на које се слојевито рађају друге. У овако организованом друштву цена стана је економски скупа људска потреба за коју се реализује веома скромни људски хабитат. Односи експлоатације у процесу производње стана су евидентни, те се одговор на питања о социјалној сегрегацији, заснованој на разликама у задовољењу потреба становања чији се оптимум креће од двособно-трособног и нешто већег стана, мора тражити у укупном процесу производње и расподеле станова.

THE PROCESS OF SOCIAL DIFFERENTIATION IN THE ARE A OF NOVI SAD

by

Živana Šolak, Novi Sad

Summary

This paper deals with the recognition of forms and groups of social structure and social differentiation but it does not explain the causes of such development. Recognizable social differentiation in the area has been given parallel presentation in different parts of the city: on new housing estates, in the old town centre, in residential areas with individual houses where conditions of living have been changed little and finally in the areas of unlicensed construction. As these parts differ in the quality and conditions of living it has been taken that charachteristics of socio-professional structure of the inhabitants, as one of the indicators of their social status, are in direct relation with their conditions of living. The conditions of living have been determined on the basis of the value of a location and on the basis of the quality of housing.

On the basis of these indicators only, social differentiation and segregation are evident in Novi Sad.

UDK 711.4

Др Драган Коковић

УРБАНИЗАЦИЈА И НАЧИН ПРОИЗВОДЊЕ ДРУШТВЕНОГ ЖИВОТА

САЖЕТАК: У овом раду аутор разматра концепцију урбанизације као ширење градског начина живота. Уочавајући разлику између урбанизације и урбанизма, Д. Коковић се посебно задржава на одређеним концепцијама које урбанизам посматрају као начин живота (Л. Вирт, Н. Андерсон итд.). Он се критички односи према становиштима која урбанизам посматрају кроз тип насеља (просторна организација) а не узимају у обзир друштвену условљеност, начин производње, класнослојну организацију друштва. Највећи недостаци таквих истраживања састоје се у тенденцијама да се град посматра изнутра, односно да се показатељи урбанизма изразе само кроз „чисто" градско живљење.

Аутор основне слабости класичног схватања урбанизма као начина живота види у занемаривању друштвених односа ширег глобалног друштва, конкретније у изостајању покушаја да се проблематика простора посматра са проблематиком друштва уопште.

Ипак то, по мишљењу аутора, не умањује социолошку традицију у изучавању града, јер су истраживачи овог правца проширили значење урбанизма; тачније, супротстављали су се оним концепцијама које урбанизам своде на одређену технику у систему планирања — градоградњу.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Начин производње, начин живота, урбанизам као начин живота, урбана култура, урбанизација, урбан — рурал континуум, маргинализација, градски начин живота, културна дифузија, просторне структуре, друштвени простор, стил живота, индивидуализам, интеграција, друштвена условљеност итд.

Један од најважнијих процеса који изазива промене у начину живота људи јесте урбанизација. У покушају сазнавања и научног објашњења овог процеса потребно је одговорити на читав низ питања: зашто је друштво у процесу свог развитка стварало тако специфичан облик као што је град и због чега се значај града и са њим повезани облици делатности стално увећавају, односно зашто друштво има тенденцију да се преобраћа у градско урбанизовано друштво?

Урбанизација схваћена као друштвени процес означава најчешће појаву и развој градова, а некада се идентификује са индустријализацијом, што је неоправдано. Тако се овај процес посматра исувише уско, као техничка урбанизација или градоградња. Међутим, урбанизам се не може свести само на овај сужени појам: урба-

низација подразумева ширење градског начина живота на село, *једну културу* чије особености настају и репродукују се у урбаном простору. Данас је јасно и најзагриженијим „архитектонским детерминистима" да „простор није никакав просторни елеменат, већ *живи друштвени простор* (М. Р.) у којем се реализују концепти, односи идеологије... Зато марксистички мислити такав простор значи мислити људе у друштвеним односима, услове у којима живе и делују њихове потребе, функције и институције преко којих те потребе задовољавају".[1]

Владајући начин производње урбаних структура може се одредити путем типа доминантног друштвеног односа, помоћу владајућих образаца делатности социјалне или технолошке нарави, путем владајућих облика друштвене организације и производње.[2]

Из ових анализа јасно је да урбанизацију не треба посматрати као неку изоловану појаву, одвојену од друштвених процеса. Теоријски анализа савремених процеса урбанизације може бити плодотворна само у случају кад се тај процес разматра у најширем историјском и друштвеном контексту. Њен утицај се осећа у свим сферама друштвеног живота; она утиче на економски потенцијал друштва, на класну и професионалну структуру, на демографске процесе, на начин живота и потребе становништва, на облике провођења слободног времена итд. Урбанизација такође утиче на формирање специфичне културе и специфичне социјалне психологије, на састав становништва (занимање, структуру породице итд.).

Говорећи о савременом граду, с правом се истиче да он није изолован друштвени феномен, већ облик постојања друштва кроз који се преламају и кристализују основне законитости његовог развитка. Садржај и карактер процеса урбанизације изражава, пре свега, специфичност друштвено-економске и политичке организације друштва. То је смисао одређења града као пројекције друштвених односа у простору. Развитак градова у било којој земљи не може бити објашњен „потенцијама самог града", јер је он резултат друштвених процеса у целини.

Повезаност између начина живота и урбанизације најсликовитије је представљена и објашњена у раду *Предлози за један програм живота,* где се каже:

> Узмемо једноставан пример за који се може успоставити однос узрочности: вријеме проведено у средствима свакодневног саобраћаја од стране становника великих агломерација. Будући да је вријеме превоза и број путника отприлике пропорционалан величини града, може се рећи *да један вид урбанизације* (случајно развој великих градова) *диктира један вид начина живота* (случајна околност, вријеме проведено у средствима саобраћаја, који се обухвата обрасцем буџет вријеме).

---

[1] Р. Маринковић, *Комуна — хуманистички контекст просторног заједништва,* Општина, 12/1980, 36. Видети и: А. Лефевр, *Продукција простора,* Марксизам у свету 9/1975, 241; А. Лефевр, *Теорија простора,* III програм, Београд, пролеће 1980.

[2] Шире видети: В. Лај, *Процес производње нових стамбених насеља,* Домети 11/1980, 8.

Чак и ако нам значење времена проведеног у превозу измиче (изгубљено вријеме, вријеме присилно проведено?, вријеме одузето од нечег другог?), *веза између начина живота и урбанизације је успостављена* (подвукао Д. К.)[3].

Један од основних проблема који се може поставити кад је у питању веза између урбанизације и начина живота, била би упитаност како се начин живота, делатност, понашање, слободно време, породични односи мењају са развојем урбанизације, у свим својим социјалним и културним импликацијама?

Односи села и града су односи два начина живота, односи различитих култура. Зато урбанизација представља ширење ових процеса на село, ширење урбанизма као начина живота. У том случају се говори о урбанизацији села, о променама у његовој социо-професионалној структури, о нестајању традиционалних друштвених и културних вредности села, о преузимању од стране села елемената који су традиција града: електрификација, „комуникациона револуција", напуштање пољопривредних послова (деаграризација). Ови процеси са собом повлаче промене у друштвеној организацији села, као и промену и врсту односа међу људима на селу. При овако широко схваћеном појму урбанизације, питања о начину живота и културни процеси постају доминантни. Урбанизација је друштвени процес, много више него процес физичких промена у простору, што значи да би основне елементе за дефинисање урбаног и урбаних процеса требало тражити међу друштвеним процесима, много пре него у њиховим последицама по физичка својства просторних структура.[4]

С обзиром на то да нас интересује урбанизација као процес ширења градског начина живота, нећемо се шире задржавати на одредбама и дефиницијама овога појма.[5]

Истраживања проблема урбанизације показују да се њена суштина не може свести на пораст градова и градског становништва. Урбанизација је вишеслојан процес који утиче на продуктивност рада, класну и професионалну структуру, демографске процесе итд. Она може бити схваћена као јединство два процеса. *Први* се јавља као стихијно или сазнајно стремљење људи да достигну високу концентрацију људских потенцијала и материјалних средстава у градовима, да би се постигао максимално производни ефекат, за увећање стваралачког потенцијала, стваралачког рада и целокупне практичне делатности. Ова тенденција се, према томе, састоји у жељама људи да живе и раде у градовима, да врше размештај производње у близини града, и да то појачава њихов друштвено-економски потен-

---

[3] *Предлози за један програм истраживања урбаног живота*, Преглед 1/1969, 74.

[4] М. Франтишек, *Екстензивна и интензивна урбанизација*, Култура 39/1977, 129.

[5] Шире о томе видети: Ц. Костић, *Социологија града*, Београд 1973, *Бор и околина*, Савремена школа, Београд 1962, С. Шувар, *Између засеока и мегалополиса*, М. Живковић, *Индустријализација и урбанизација у функцији хармоничног развитка самоуправног система*, Социологија 2—3/1977, и Д. Стефановић, *Урбанизација*, ЦАПС, Београд 1973.

цијал. Градови, пре свега велики градови, јављају се као места концентрације становништва и стваралачког потенцијала друштва, као тачке где се концентришу, на датој историјској етапи, најсложенији облици практичне делатности, где ничу шире могућности за стимулисање и развијање културе.

Други процес урбанизације састоји се у процесу преобраћања целог друштва, у преношењу и ширењу резултата који су постигнути у граду. Та тенденција огледа се, пре свега, у томе што се научна, техничка и културна достигнућа у градовима јављају као модел целог друштва. У овом другом случају урбанизација игра важну улогу у „интензификацији" целокупног друштвено-економског живота, при чему она представља „сложени друштвени механизам прогреса", који развијајући веће градске центре стално репродукује разлике између центра и периферије, али истовремено носи и тенденцију за брисањем тих разлика, подижући периферију до нивоа центра, што се јавља као одређен стимуланс за даљи развитак великих центара. Та стална „пулсација" представља важну страну развитка друштва.

Према томе, сложеност и противречност природе урбанизације огледа се у чињеници што она у свом развитку репродукује разлике између великих центара, малих и средњих градова, између града и села. Али то је само једна страна урбанизације. Концентрација високог стваралачког потенцијала у градовима, који је проистекао из целокупне досадашње историје човечанства, доводи до тога „да град неизбежно са собом води село, а село неизбежно иде за градом" (Лењин). У савременим условима урбанизација све интензивније излази изван оквира града (процес ширења градског начина живота). У село се све интензивније инкорпорира градска култура, њене норме и вредности. Али, као што смо показали, у том домену има још великих противречности и нејасноћа.

Урбанизација условљава такве појаве као што су: разноврсни облици општења (посебно ванпрофесионални), мобилност људи, обиље информација, повећање и разноврсност делатности, велики број улога, сукоб тих улога, индивидуализација слободног времена, стереотипност градске породице, њену структуру (малобројност).

Савремена етапа урбанизације довела је до суштинске прерасподеле временског буџета, до појаве нових видова доколице као и промене облика човекових веза с природом (велике ванградске зоне одмора, национални паркови, масовни туризам, путовање итд.). Повремене миграције (годишњи одмори, на пример), постају реалност и сматрају се својеврсним „терапијама" урбанизације.[6]

---

[6] Разне анкете које се данас воде у многим земљама (Француска, САД, Западна Немачка, Чехословачка итд.) показују да је све већи постотак одласка грађана у ванградске зоне одмора — природу. Истраживања су такође показала да људи који станују у највећим градовима одлазе у највећем броју. „Довољно је отворити очи па разумети свакодневни живот оног који трчи од свог стана до ближе или даље железничке станице, у претрпани метро, у канцеларију или фабрику, да би увече ишао истим путем и дошао кући обнављајући снагу да сутра поново почне. Слика те опште беде не иде без слике ‚задовољстава' која је скривају и постају средства да се та беда избегне

Те повремене миграције значе поновно враћање природи, јер је урбанизација удаљила човека од природе. Чини се да је у праву Р. Рихта кад каже „да цивилизација веже човека у вештачке и једностране структуре — у својој укупности несавладане и зато туђе за услове људског развоја, што више у човеку изазива нову, специфичну потребу цивилизације: *потребу природе*" (Р. Р.).[7]

Пошто нас не интересује урбанизација, већ урбани начин живота, покушаћемо дати једну конкретну анализу овог процеса у одељку *Урбанизам као начин живота*. Наравно, урбанизам као начин живота не може се посматрати независно од урбанизације. Можемо бити сагласни са мишљењем неких истраживача који констатују да су „урбана истраживања подељена између проучавања о начину живота и студија о урбанизацији, али се не могу одредити ни једних ни других, јер комбинација ова два термина сачињава град". То је и смисао формулације Х. Лефевра кад изјављује да је „град пројекција друштвених односа на тлу, означавајући тиме аналитичку методу која не занемарује ни један друштвени аспект, начин живота, историју, привредну организацију, техничку и друштвену подјелу рада".[8]

Могли бисмо рећи да се под специфичним градским начином живота подразумева свеукупност разних страна и услова животне делатности градског становништва. Такав начин живота се заснива на квалитативним изменама у структури рада и доколице. Последице тих процеса, који дају тон урбаном начину живота, биле би: запосленост становништва у индустријском раду и одговарајућа класно-социјална и социјално-професионална структура становништва, висок степен просторне, професионалне и социјалне мобилности, велика могућност избора различитих видова производне и непроизводне делатности, најчешће велика удаљеност између места рада и места становања; велика густина људских контаката који изазивају анонимност и формализам у општењу; то за последицу има губљење улоге и значаја суседских односа и веза, промену улоге породице, која се, по правилу, преобраћа од извора средстава за егзистенцију у једно од средстава за провођење слободног времена.

Поред ових карактеристика, могли бисмо истаћи да је специфичност градског начина живота „индивидуализам као стил живота; непосједовање иоле ширег смисла и претпоставке егзистенције услијед строге специјализације путем савременог образовања, које се јавља баријером активном судјеловању у животу заједнице; манифестација деперсонализовању различитих фактора специјализације, понајпре средстава масовне комуникације, доводи до психологије пасивности, безличности, недораслости, осјећање мање вриједности, што погодује ауторитарним и бирократским режимима да манипулирају људском масом, приватизација — извлачење појединца из

и да се од ње побегне" (А. Лефевр, *Право на град*, Марксизам у свету 7/1977, 175). Видети, поред осталог, и Е. Preteceile, *Grad u kome je netoguće živeti*, исти број број часописа *Марксизам у свету*, 182.

[7] Р. Рихта, *Цивилизација на раскршћу*, Београд 1973, 182.

[8] Шире видети: *Предлози за један програм истраживања урбаног живота*, Преглед 1/1969, 73.

колективних облика друштвеног живота, повлачење у приватни обитељски, или пријатељски круг као облик рушења интегритета читавог друштва, деспиритуализација и рутинизација радне функције, детерминирана логиком великих система, сломом система вриједности, човјека као стваралачког бића, а прихваћањем идеологије, потрошње и трошење властите егзистенције".[9]

Град наше епохе, истичу многи истраживачи, је *„постао простор ирационалне друштвености"*. Социјализам наслеђује нетакнуто стање града од капиталистичког друштва. Зато се као основно јавља питање: како у граду постићи истинску друштвеност, заједништво рада и живљења људи. Ради се, дакле, о томе како уместо ирационалне друштвености у урбаном простору, постићи *слободну заједницу рада и живљења,* креативност и хумане односе.[10]

У основи просторне организације града — коју социјализам преузима „али не да би је усавршио *већ да би је промјенио* управо у правцу стварања просторних рјешења за слободну заједничност рада и живљења — стоји капиталистички процес производње, који разлаже локалну повезаност, сродничке везе ... и на њихово мјесто ставља *стварну* повезаност, повезаност путем ствари".[11] Човек другом човеку ту није прва животна потреба. Капиталистичко друштво разбило је „јединство човјекова живота на појединачне и одвојене сфере, међу којима првенство заузимају рад и производња". Све ово социјализам би требало да поврати и реафирмише, јер је тоталитет живота један од циљева социјалистичког друштва. Радни човек и грађанин који су раздвојени, треба да постану целовито људско биће. Целовитност живота претпоставља одређену могућност провођења слободног времена, па различите, забавне културне и друге институције нису мање важније од рада, а простор свакодневног живота је управо онај где би требало упражњавати неке потребе, између осталих и потребу за самоактуализацијом. „Укидањем поделе на стан, као легло приватности, и на рад и град као мјесто јавности, успоставља се јавност на локалној разини. *Простори друштвености* (С. Д.) тако неприсутни у садашњим насељима морају имати првенство у насељима конципираним на нов начин".[12]

Проучавање локалних заједница је истовремено и покушај тражења методе која би објединила „могућност контролирања и поузданост модерног друштва с могућношћу реализације с цјеловитошћу. Другим ријечима, тражени су типови и модели актуелног друштва који би истодобно били и конкретни предмети истраживања, у којима би се као у конкавном огледалу окупљала иначе дифузна цјеловитост.

У модерном масовном друштву, у којем је индустријализација пропраћена урбанизацијом, дани модел типичних друштвених струк-

---

[9] А. Петак, *Маргинализација — једна тенденција суврмене градске културе,* Ревија за социологију 4/1975.

[10] С. Шувар, *Друштвеност у урбаном простору,* Наше теме 6/1981 935.

[11] С. Шувар, нав. дело, 936.

[12] Д. Сефераги ћ, *Друштвена производња нових насеља,* Наше теме 6/1981, 957. Видети и: М. Прелог, *Критика грађанског концепта урбане и стамбене идеологије,* Жена 4—5/1980.

тура и тежњи је град".[13] Популарна истраживања средњих градова полазила су од поставки да се то може уопштити за цело друштво, за целину, само ако се добро уђе у појединачно и брижљиво се изабере, како би му могао одговарати типичан карактер. Међутим, град се не може посматрати изоловано, изван друштвеног контекста. Проблеми се не могу решавати само кроз град. Критика урбанизма као начина живота, одељак који следи, посвећен је овим проблемима.

Основно питање остаје: како усагласити праксу урбанизма са хуманим циљевима? Нема сумње, друштвена вредност слободног простора не може се замислити без зелених површина, без изградње институција за културу и разоноду. Бесмислено је стварати цинovски људски простор градске средине без институција за рекреацију и спортске објекте.[14] Ту је незаобилазна организација градског саобраћаја и многобројни аспекти свакодневног живота. Све су то комплекси људске друштвене средине. Стварање адекватних услова за људско заједништво у савременом граду подразумевало би поновно дефинисање људског света и услова колективног живота. У тим визијама не би се смеле запоставити човекове индивидуално-психолошке и стваралачке особености, а нарочито његова тежња за самопотврђивањем и стваралаштвом. Зато истинска питања о граду су она питања: . . . *„како изградити град, како организовати простор који ће изражавати преокрет у начину производње, тенденцију владавине произвођача над увјетима производње и потрошње,* како град из излога робе претворити у поприште истинског колективног живота, како децентрализирати тековине које је град током повјести приграбио, и оптимално их размјестити на цијели простор који људи обитаваjу".[15] Основно питање је, према томе, *животност града* а не његов животопис.

б) *Урбанизам као начин живота*

Истраживања из урбане социологије у капиталистичким земљама данас се, најчешће, задржавају на појединим „сегментима" и странама градског живота. Целокупност људског начина живљења се занемарује. Паркова теза о граду „као социолошкој лабораторији за изучавање људског понашања" потврђује наведену оријентацију, а град се у испитивањима овакве врсте користио за проверавање ових хипотеза. Истраживања су се најчешће вршила у „градској средини"; резултати и закључци до којих су долазили ови истраживачи нису разматрани *у ширем социјалном контексту;* врло често остајало се у оквирима архитектонског (градоградња) и географског приступа, а није редак случај да се све редуковало на психолошки приступ, на људско понашање у граду.

---

[13] М. Хоркхајмер, Т. Адорно, нав. дело, 140.
[14] Р. Божовић, *Недоумице,* 71—72.
[15] С. Шувар, *Камо иде и чиме ли се то бави урбана социологија,* Ревија за социологију 4/1975, 9.

Ако је за географију, демографију, социологију и психологију град један од објеката изучавања, он у градоградњи и архитектури представља *јединствен* објект. Градоградња је унела највише реда у схватању града *изнутра* као .архитектонско-планираног система Међутим, за представнике овог приступа објашњење града у целини представља аксиому. Такво схватање негира одређену целину града. Не само овакав приступ, већ све концепције које негирају град као друштвену целину, као *целовити и делатни начин људског живљења.*[16]

Узимамо за пример *географски приступ.* За њега је карактеристично становиште да се велики град налази у центру урбанизације и да представља њен „стварносни резултат, главну ‚арену' и носиоца основних својстава". Са социолошког аспекта, спорна је констатација да велики градови, уопште високо урбанизоване средине, чине „арену" урбанизације. „Арена" урбанизације је цело друштво, а управо је то становиште заборављено у географском прилазу урбанизацији, где се она схвата као стварање специфичне животне средине, али без разматрања ширег детерминистичког сплета.[17]

Ипак се не могу занемарити неке позитивне стране оваквог приступа. Овде се, пре свега, мисли на постављање питања о граду као „животној средини", мада би био примеренији термин „средина радне и животне делатности". Схватање града као животне средине логички води разматрању града као друштвене средине. Свакако, у категоријама географске науке немогуће је у потпуности исцрпети и до краја објаснити ове сложене проблеме. Зато се неопходним чини интердисциплинарни приступ, кад су у питању комплексни проблеми града.

За *економско-географски* приступ може се истаћи да даје нешто бољу слику, јер се расељавање становништва посматра као процес који је условљен размештајем производа. Тесна повезаност градске проблематике и градског начина живота са економским развитком, условно говорећи „економска детерминација градског размештаја", омогућује овом приступу да избегне нека раширена и једнострана схватања урбанизације. У економској географији било је формулисано низ теоријских поставки, које представљају неопходну основу у разради теорије града. Овај приступ укључује у свој домен проучавања разлике у условима и начину живота села и града.

У овом одељку посебна пажња биће посвећена социолошкој традицији и критичком промишљању *урбанизма као начина живота.*

Већ сам настанак града изазвао је у друштву *novus ordo seculorum,* тј. нови вековни ред, који је из основа изменио и мења све области живота — истиче Ц. Костић.[18] Међу тим променама од по-

---

[16] Шире видети: Н. М. Межевич, *Социальное развитие и город,* Наука, Ленинградское отделение Ленинград 1979, 21.

[17] Н. М. Межевич, нав. дело, 14. О приступима са аспекта радикалне географије и урбане економије, као и о новијим тенденцијама видети: О. Челаровић, *О новој социологији града,* Наше теме 9/1981, 1408.

[18] Ц. Костић, *Процес урбанизације и социологија,* Зборник за друштвене науке, Матица српска 69/1980, 7.

себног значаја су: нова организација простора, другачија подела рада, настанак супротности села и града, нови погледи на друштво и свет, итд.

Град је опште обележје модерног живота у коме се облици савремене историје најпотпуније изражавају. Основни парадокс те историје изражен је у сложености живота и људске комуникације, у особеностима из којих произлазе и проистичу неке специфичности у људском понашању. У модерном граду се запажа извесно губљење личне слободе и деперсонализација личности. Везе међу људима, и поред привидног богатства животних манифестација, постају површне и безличне. У погледу доживљаја заједничких вредности и интензитета људских контаката „мегалополис" не може да се мери са грчким „полисом". То је простор у коме су људи физички блиски а духовно далеко. Одсуство те дубоке људске комуникације, одсуство смислене акције и човековог осећајног пријањања уз живот који му све више постаје стран, који се све више управља по налогу других, то су неке карактеристике савременог „урбанита" (Вирт) и „homo urbanicus"-а (Лефевр).

У својој значајној студији *Урбанизам као начин живота* Л. Вирт је говорио „о озбиљности урбанистичке дисциплине и наглашавао не само њену улогу, него често и моћ да предодреди и одреди просторе, оквире наше егзистенције". Међутим, како истичу многи истраживачи, Виртову синтагму „урбанизам као начин живота" одмах и једновремено мора да следи „начин живота као урбанизам".[19] Ово није неки „виртуозни обрт", већ суштинско питање проблема који је предмет нашег истраживања.

Као и Диркем, Вирт полази од повећане густине становништва. Истина, он указује да тај показатељ, сам по себи, не даје одређене специфичности градског начина живљења (уколико је, на пример, центар града мање насељен него периферија), али се тај показатељ не сматра ништа мање значајним у општекултурном контексту, као карактеристика специфично градског кроз концентрацију становништва.

По Вирту, градски начин живота је функција основних променљивих — *величине града, густине становништва,* њихових *функција* које се испољавају у свакодневном животу.

Раст густине градског становништва неминовно доводи до диференцијације и специјализације, „јер само на тај начин простор изражава повећање бројности чинећи људске контакте и њихове делатности разноврсним. Већа бројност и густина становништва претпоставља пораст разноврсности и специјализације".[20]

Вирт је *модерност* повезивао са настанком градова, са њиховом експанзијом:

> Почетак онога што је посебно модерно у нашој цивилизацији најбоље је означено настанком и порастом великих градова. Нигде људски род није био толико удаљен од органске природе као у условима живота који карактеришу савремене градове. Посебна црта човекова *начина*

---

[19] Р. Радовић, *Начин живота као урбанизам* у књизи *Простор,* Београд 1979, 33.

[20] L. Wirth, *On Cities and Social Life,* University of Chicago, 1964, 73.

живота у модерно доба је његово окупљање у гигантске агрегације, око којих се гомилају мањи центри и одакле зраче идеје, поступци и обичаји које ми називамо цивилизацијом.[21]

Град, дакле, постаје центар економског, културног и политичког живота.

Вирт је веровао да социологија може да обједини све парцијалне приступе, који су данас карактеристични у проучавању града. Град је један од посебних облика људског друштвеног живота. Вирт говори о урбанизму као начину живота, али треба нагласити — а на то упозоравају неки наши аутори[22] који су проучавали Виртове концепције — да се реч „урбани" и „урбанизам" не може превести као градски. То је шири појам од „градског".

Термин „урбанизам" другачије је дефинисан у САД, нарочито у оно време. Вирт је „желео поставити основе једној теорији града, заснованој на идеји да град представља особен *културни* феномен са својим посебним системом вредности и норми, са специфичним понашањима људи која су се одликовала особеностима и представљала линију одвајања урбаног од руралног понашања и томе слично. Вирт је изједначио појаву урбанизма са појмом прогреса, са појмом тековина западне културе и развоја посебног начина живота".[23]

Вирт веома широко одређује појам урбанизма. Под њим он подразумева:

а) просторну структуру, која се састоји из техничких средстава, еколошке организације и становништва;

б) социјални систем, који се одликује специфичним друштвеним институцијама и односима између њих;

в) целокупност положаја и позиција, функција, идеала и хтења личности, који су укључени у типичне градске облике друштвеног понашања, и који су подвргнути специфичном механизму социјалне контроле.

Конкретније, суштину урбанизма као начина живота Вирт одређује кроз следеће особености:

— преовладавање секундарних контаката у систем општења међу људима,

— смањивање друштвеног значаја породице и ишчезавање суседства,

— слабљење социјалне контроле услед повећања разноврсних, али формалних и безличних контаката у људској комуникацији.

Слично Вирту, Н. Андерсон одређује градски начин живота различитим показатељима:

а) *техничким,* који подразумевају одређени ниво механичке опремљености свакодневног живота, његово потчињавање ритму тех-

---

[21] L. Wirth, нав. дело, 60.

[22] С. Духачек, *Виртово схватање урбанизма као посебног облика људског групног живота,* Гледишта 1—2/1980, 44, и О. Чалдоровић, *Основне карактеристике критике класичне социологије града,* Гледишта 3—4/1981, 3.

[23] О. Чолдаровић, *Мјесто урбане социологије у оквиру опште социологије,* Културни радник 1/1982, 112.

нике, или како то формулише Андерсон, „као свеопшта обавеза јавља се захтев за коришћење механизације и механичке силе;

б) *просторним,* који подразумевају велику покретљивост становништва;

в) *социјално-економским,* који укључују масовну поделу рада, масовну производњу, уопште „масификацију" друштвеног живота;

г) *социјално-организационим,* кроз које се може видети слабљење утицаја традиције и стварање нових механизама социјалне контроле.[24]

Конкретније, по Андерсону, градски начин живота се одликује специфичним карактером рада, обрасцима понашања, специфичним стилом мишљења, одређеним навикама у општењу и нивоом стваралачке активности.

Мада Виртову замисао урбанизма као начина живота карактеришу површински и анонимни односи, он ипак појам масовног друштва, а то смо већ истакли, употребљава да би описао услове за већу интеграцију на основу веће бројности. Масовна друштва су агрегати људи који у много већем степену учествују у заједничком животу, а масовна комуникација је „веома одговорна за consensus (сагласност) која окупља људе у друштво".

Вирт *апсолутизује масовну комуникацију* као посредно средство општења, сматрајући да она има велику моћ и интеграцију људских заједница у граду:

> Масовност друштвеног живота, у великим градовима није само разграђивала традиционалну структуру личности формирајући код ње нов, специфичан „слој", који је спреман да прими и репродукује брзу информацију; масовност је стимулисала развитак масовних комуникација, као новог инструмента и техничког фундамента културе и културног процеса.

Уколико се развитак средстава масовне комуникације буде ширио, „треба очекивати распростирање (ширење) и учвршћивање урбанизма као начина живота".[25]

По Виртовом мишљењу, традиционални систем општења све више ће, са порастом градова и масовности, бити непримеран и — „у новим условима одређени образац понашања обухватао је индивидуу само у оквирима формалне организације, у техничкој структури производње, у оквирима предузећа. Разноврсне области друштвеног живота у значајној мери нису биле обухваћене. У таквим оквирима индивидуум је био принуђен да делује самостално. При том се он сукобљавао са великим тешкоћама, покушавајући да се прилагоди новим условима, у којима раније прихваћен језик није пристајао. У свој ‚жрвањ' процеси урбанизације увукли су се већи број индивидуума, *довели су до образовања масе,* у којој владају формална и установљена правила међуделовања и интеракције".[26]

---

[24] N. Anderson, *The Urban Way of Life,* International Journal of Comparative Sociology, 1962, III, № 2, 177—185.

[25] L. Wirth, *Urbanisam as a Way of Life — Cities and Society,* 62.

[26] L. Wirth, *Concensus and Mass Comunication — Mass Comunications,* ed. by W. Schramm, Urbona 1966, 562—563.

Професионализација, која је нарочито присутна у градској средини, специфична функционална организациона структура великог града, просторно-временска подела делатности у њему, брз ритам живота, контакти који се остварују у безличној форми — све су то карактеристике новог начина живљења. Вирт је целокупну своју пажњу посветио тражењу основних и типичних карактеристика градског начина живота; због тога су му пажњи измакли дубиознија анализа, процеси адаптација сеоског миграната на градску средину. Сналажење у тим новим условима представља посебну тешкоћу људима који су напустили миран живот традиционалне сеоске културе и направили статусни скок, прелазећи у неку од непољопривредних делатности. Посебно је тешко онима који су непосредно из села дошли у велике урбане средине и уклопили се у модерне производне процесе. У таквим условима готово све представља тешкоћу — од начина задовољавања виталних потреба, па до начина задовољавања потреба за друштвеношћу и забавом.[27] У Виртовој замисли урбанизма као начина живота не налазимо, у великој мери, ове озбиљне проблеме. „Личности се код њега развијају заједно и упоредо са урбанизованом средином" — примећује совјетски социолог О. Јаницкиј.[28]

Полазећи од поменутог принципа своје концепције — линеарног (квантитативног) простора неких својстава градске средине, Вирт одређује урбанизам по принципу „више-мање". У оквиру таквог схватања и таквог модела урбанизма, адаптација је могла бити схваћена као постепен, еволутиван процес.

Сликајући градски начин живота као просту персонификацију типичних карактеристика „средње" и просечне градске средине, Вирт је сузио проблем адаптације; није у довољној мери обратио пажњу да *је та средина друштвено и културно хетерогена* и да увек претпоставља везу и међудејство општедруштвених и конкретних, групних услова.

Са аспекта проблема који истражујемо, на ове моменте потребно је обратити посебну пажњу. Градски начин живота „уопште" или као некаква „средња" и „просечна" величина не постоји. Не постоји као нешто само за себе, „као величина *per se,* јер нити су градови подједнако урбанизовани, нити је градски начин живота свуда исти: начини живота људских локалних скупина везују се за базичне вредности, норме и аспирације итд., карактеристичне за одређени сегменти или слој, док је савремени град далеко од тога да буде без социјалне стратификације и класификације".[29] Вирт управо на ове моменте, који раздвајају ту његову „бројност", те „милионе људи" није обратио пажњу, или не бар у великој мери.

---

[27] Шире видети: Љ. Брочић, *Сеоски миграти у култури урбане средине,* саопштење поднесено на IX колоквијуму младих о слободном времену, Дубровник 1979, 4.

[28] Яницкий О. Н. *Урбанизация и социальние противречия капитализма,* Наука, Москва 1975, 164.

[29] В. Бурић, *Градски културни образац индустријске цивилизације као процес његовог ширења,* Социологија села 26/1969, 27.

Насупрот томе, Вирт говори о „општем моделу". Он не само да *није фиксирао конкретно-историјски садржај* полова урбан-рурал континуума, већ је њихову узајамност и међуделовање потиснуо из свог разматрања (само је при крају живота написао да развитак средстава масовних комуникација обухвата град и село, па их треба разматрати кроз појмовне „градски" и „сеоски"), Међутим, на ове специфичности треба обратити пажњу на свим нивоима, а не само на нивоу комуникација. Прелазак из села у град представља онај тип друштвеног премештаја који треба посматрати свестрано; он претпоставља измену целокупних услова егзистенције, друштвеног положаја, карактера рада, непосредног социјалног окружења, животне средине итд. Реч је, дакле, о променама у начину живљења. Те промене укључују и адаптацију,[30] али се ни у ком случају не могу свести на њу, као што чине неки представници социолошко-психолошких струја у урбаној социологији. Адаптација сеоских миграната и њихова интеграција у градску средину и градски начин живљења није прости сусрет и „судар" различитих култура где свака од њих „бојадише своје", већ неопходна компонента ширих друштвених процеса и односа.

Развитак капиталистичког начина производње, капиталистичких друштвених односа, условио је велика померања становништва. Мисли се, пре свега, на миграцију сеоског становништва у град. Тај вид друштвеног померања истиче већина социолога. Процес економског раслојавања и поларизације на две основне класе праћен је културним раслојавањем. Са обзиром на то да је град један од социјалних механизама капиталистичке друштвене производње, градска средина се дели класно-слојно, етнички и културно. Наравно да није било исто припадати једној или другој класи које су се разликовале по начину живота, вредностима, моралним погледима, нормама итд. Зато сви „општи" моменти о којима говори Вирт морају бити сагледани кроз призму не само градске културе (уже схваћене), већ кроз призму класног положаја људи. Друштвени живот о коме говори Вирт, сукобљавање различитих култура, све су го важни процеси, али они морају бити разматрани у контексту друштвено-економских карактеристика градског начина живљења.[31]

Већ смо истакли да постоје изузетно велике разлике између целине начина живота у градским и сеоским условима. Померање из села у град, бег са села, имали су велики значај и последице за све мигранте.

Године 1928. Парк је употребио појам *„маргинална личност"*. То је личност у „трансформацији", „прелазна" личност, која се налази на граници различитих социјалних средина и култура; код нас се за такве личности и мигранте каже да су „из села пошли, а у

---

[30] Појам адаптације узет је из психологије. Он је узак и не обухвата сву сложеност процеса. Усмерен је пре свега на прилагођавање, а не на измене. Неадекватан је што оријентише само на социјално-психолошке карактеристике и што се проблеми разматрају на међуличном плану; тиме се у други план ставља социо-економске и културне карактеристике, које у крајњој истанци детерминишу и утичу на процесе урбанизације.

[31] Шире видети: О. Н. Јаницкиј, нав. дело, 170—173.

град нису дошли". Парк је тај појам повезао са миграцијама, развитком тржишта, са процесом преласка од локалних култура ка цивилизацији итд.; том процесу он је дао широку историјску и социо-културну „потку". Развијајући тезу и идеју о замени међуличних, крвних и сродничких веза територијалним, а што је резултат мобилности, Парк закључује да управо ти услови рађају „нов тип личности, тј. *културни хибрид,* човека који живи у сагласности са културом и традицијом два различита народа. Таква личност, која никад у потпуности (чак и ако јој је то било дозвољено) није желела да прекине везе са претходном традицијом и прошлошћу свога народа, али ни у потпуности да прихвати ново друштво (у коме она покушава да нађе своје место), показује се *као личност на граници две културе* и два друштва, која се никад у потпуности нису прожимала, проникнула једно у друго или сјединила".[32] То је нови тип личности, „космополит-грађанин света".[33]

Концепција „личности на граници култура", коју је развио Р. Парк, припада интеракционистичким концепцијама, социјално-психолошким, дакле онима које је касније наследио и развио Р. Вирт. И Парк је полазио од стално растућег феномена миграције и интеракцијских веза, које су се стално увећавале, као последица индустријске експанзије капитализма и развитка средстава масовне комуникације.

Оцењујући и критички анализирајући концепцију „маргиналне личности", већ поменути социолог Јаницкиј сматра да треба признати једну чињеницу: Парк је поставио и у својим истраживањима захватио веома озбиљан проблем. Маргинализам, сматра он, фундаменталније карактерише капиталистичку урбанизацију, „него Виртова сегментарност". Тамо где је Вирт видео појаву, Парк је видео суштину, иако је проблем разматрао уско и једнострано као последицу масовне имиграције у САД, која је створила конфликт између различитих култура.[34]

Једна је ствар неоспорна: прелазак на градски начин живота директним путем, тј. пресељавањем у град, тегобан је процес. Проблеми директног преласка на градски начин живота резултирали су конципирањем посебне социолошке теорије, познате као *теорија о маргиналном човеку,* који захваћен вртлогом града често доживљава „културни шок", споро мењајући старе и асимилирајући нове животне обрасце. Штавише, маргинални човек ће заувек задржати нешто од свог ранијег животног оквира и никада неће постати грађанин у пуном значењу те речи. Тиме он плаћа цену свог промовисања, а друштва у целини цену своје модернизације. Али, потешкоће изазване културним конфликтом и социјалним прилагођавањем на градски начин живота изгледа да су данас далеко мање болне него у ранијим фазама индустријализације, у време кад се град, као

---

[32] R. Park, *Human Migration and the Marginal Man,* American Journal of Sociology, 1928, vol. 33, 882—883.

[33] R. Park, *Human Migration,* 890.

[34] О. Н. Яницкий, нав. дело, 163.

посебна крајност, брутално сучељавао са светом посве другачије структурисаним.[35]

Маргинализација је резултат друштвене поларизације. У стварности, маргиналност није ништа друго него једна од манифестација отуђене личности у условима капиталистичког и савременог индустријског друштва. Парк је заобишао неке проблеме, на пример, питање о типовима различитих култура и њихове повезаности са производним односима. Како запажа Д. Голвенски,[36] америчка култура далеко је од јединствености; она, у ствари, претпоставља *„мозаик вредности"*, различитог нивоа и епоха, а то што је Парк увидео и разматрао, не представља само етнокултурну, већ социјалну појаву. Урбана култура „којом оперира класична урбана социологија је мит који жели понудити идеологику основану на идеји прогреса, модернитета везаног за либерални капитализам. Таква идеологија жели да понуди идеју о универзалном човјеку, универзалним обрасцима живота, универзалној урбаној култури и њој припадајућим еколошким формама — градовима. Универзализација развоја облика и културе живота води до прописивања рецепата капиталистичког начина живота. Таква идеологија, према Кастелсу, је ефикасна јер врши инвертирање проблематике, па се свакодневни људски проблеми своде на описивање „урбаних проблема", а интерпретација тих проблема своди се на логичан, еволутиван развој (пораст урбанизираности) из кога је било какав класни антагонизам искључен . . ."[37] Много касније, после Паркових и Виртових концепција, пажња се почела обраћати на чињеницу да се иза „опште" и „средње" цифре „индекса урбанизованости" могу скривати (и у стварности се скривају) различити начини живљења. Поједини истраживачи (Луис) упозоравају на феномен „лажне урбанизације", јер се у самим градовима, нарочито у развијеним капиталистичким земљама (а данас у Латинској Америци), огромне масе становништва рађају и живе изван токова урбанизације.

Вирт често није увиђао ове суштинске карактеристике урбанизације, а феномен социјалне изолације и културне дифузије он је објашњавао социјално-психолошки. Мада се често истиче да Вирт посматра град шире од „социолошке лабораторије", јер се позива на екологију, на везу између еколошких истраживања, социјалне организације и социјалне психологије, и да феномен урбаног не посматра само у границама града, већ шире,[38] ипак код њега преовлађују тенденције:

— Социјална суштина града се исказује кроз његове функционалне везе између појединих елемената. Међутим, град је немогуће изразити *само* кроз појам урбанизма и урбанизоване средине, јер

---

[35] В. Бурић, *Градски културни образац индустријске урбанизације и цивилизације као процес његовог ширења*, Социологија села, 36—37.

[36] D. Golvensky, *The Marginal Man Concept: an Analisis and Critique*, Social Forces, 1951, vol. 30, № 3, 333—339.

[37] О. Чалдаровић, *Основне карактеристике критике класичне социологије града*, Гледишта 3—4/1971, 5—6.

[38] С. Духачек, нав. дело, 44.

би то било одређивање града кроз град. Класно-социјална типологија начина живота и незаобилазни став да је начин производње исходишна тачка од које треба поћи у анализама начина живљења, није шира, образложена у радовима Л. Вирта. Урбанизам као начин живота, иако представља чисто функционални и ситуациони модел, не прави јасну разлику између облика и садржаја начина живота, између начина живота и стила живота, који изражава „вишеслојност" структуре личности, релативну независност појединих слојева, сложеност неких животних процеса. Разлика је у томе *што се један начин живота, један „животни програм", може разликовати и испољавати кроз различите стилове и понашања,* нарочито са експанзионистичким развитком масовне производње и „индустрије разбибриге". Наравно, стил живота одређен је објективним околностима, мада важност и хијерархију фактора који су одлучујући за начин живљења, код Вирта, не налазимо.

Проблеме урбаног начина живота Вирт је разматрао не само кроз социјално-психолошке, већ културне категорије (култура схваћена као систем вредности). Он говори о проблемима културе у „плуралистичком друштву", са „сегментарним учешћем личности"; сва питања се код њега своде на утврђивање неких универзалних карактеристика културе, на „обучавање" личности за испуњавање своје улоге у конвенционално утврђеном облику, на испољавање одређених вредности, одређене друштвене групе у простору.

> Другим ријечима, социолошко истраживање у таквим урбаним ситуацијама своди се на проучавање кореспонденције између понашања одређене скупине и елемената њене експресије у простору, односно цијеле организације простора. Кастелс сматра да је таква идеја наивна, јер имплицира постојање директне кореспонденције између „система производње вредности" и система „производње простора". Таква концепција сматра друштво релативно јединственом експресијом различитих култура „као таквих". Та идеја је наивна, јер је друштво „... мање или више контрадикторна артикулација интереса", па према томе социјалних чинилаца који никад не представљају себе, него увијек у односу на нешто друго. Према томе, резиденцијални простор није страница на којој су отиснуте социјалне вредности.[39]

Дакле, начин живота се не може изразити само кроз тип насеља (просторну организацију), већ зависи од класне припадности и других друштвених разлика. У класно-слојном и антагонистичком друштву услови градског живота утичу на одређен начин живљења људи, на њихов систем вредности и навика. Све је то повезано са интересима и социјалним положајем; то означава класну условљеност, могућност избора начина живљења, доступност Виртових „општих услова", њихов различит значај за свакодневни начин живота.

Град је посебан начин људског колективног живота. Он је вид посебне егзистенције. За социолошке сврхе Вирт га је дефинисао као релативно велико густо насељено, трајно насеље, или стално боравиште друштвено хетерогених индивидуа. То је учињено на осно-

[39] О. Чалдаровић, нав. дело, 8.

ву три варијабле: броја становника, густине насељености и хетерогености градског становништва. Помоћу ових карактеристика могуће је објаснити начин живота.[40] Ипак, Вирт је многе ствари психологизирао. Зато се с правом истиче да је он припадао социолошко-психолошкој струји. Он је указивао како се у граду ствара начин живљења (Way of Life) или нов стил живота који се одликује двема чињеницама: у граду друштвени додири постају све безличнији и пробитачнији, везе између суседа нестају, а друштвена контрола слаби. Виртова теорија упућује на промене у понашању чланова градске заједнице у области друштвених интеракција.[41]

Насупрот овоме, треба истаћи да се град не може схватити кроз социјалну интеракцију и бројност људи, већ кроз одређене друштвене односе. Систем друштвених односа битно утиче на насеље, јер сваки систем има „логику свога развоја". Односи производње и карактер рада, као важни чиниоци који утичу на начин живота, најчешће су занемарени у Виртовим радовима. Зато се с правом истиче да је концепција урбанизма као начина живота законита последица основних теоријских претпоставки америчке урбане социологије од двадесетих до четрдесетих година овога века. Највећи недостаци, а то истиче већина социолога, састоје се у испољавању и одређењу показатеља урбанизма *кроз град*, тј. покушају да се уведу чисто градске (у том смислу универзалне) карактеристике урбаног начина живота; при том се не узима у обзир утицај индустријског рада и капиталистичких друштвених односа и диференцијације које су условљене класно-социјалним положајем.[42]

Социолошка традиција у расправама око социјалног и просторног момента града разматра пре свега ону страну везе која изражава специфично „градско" начело и његову супротстављеност „сеоском". На тај начин урбанизација се разматра не унутар друштва, већ „упоредо с њим". То се најочигледније види по томе какво је место данас у урбаној социологији и целокупној урбанистичкој проблематици заузео Urbanism Way of Life. Повезаност градског начина живота са урбанизацијом објективна је појава и истраживање те везе у потпуности је оправдано. Проблем је само у томе „какви се закључци изводе у процесу таквог истраживања".[43]

> Социјалне ситуације у простору, као традиционално подручје истраживања урбане социологије, много су комплексније и не даје се свести на једноставно очитавање ситуације у простору. Њихово значење није могуће утврдити на равни која је појавна, него је потребно ситуације у простору проматрати као резултат укупне друштвене ситуације одређеног друштва, те у том смислу, понудити објашњења.[44]

---

[40] L. Wirth, *Urbanism as a Way of Life* у *Cities and Society*, New York 1957, 58.

[41] Kj. Сова, *Друштвено окружење и ток урбанизације*, III програм, 32/1977, 269.

[42] О. Н. Јаницкиј, нав. дело, 158.

[43] М. Н. Межевич, нав. дело, 29.

[44] О. Чалдаровић, *Основне карактеристике критике социологије града...*, 8.

Насупрот овоме, класична форма урбанизма проистиче из опште методолошке поставке америчке социологије да урбанизацију посматра као *ванисторијски и линеарно растући процес*. Концепција урбанизма као начина живота произлази из еволуционистичког монизмима који постоје у друштву. Социјализам овим проблемима мора реше кључни „чворови" и везе начина живота са разликама и антагонизмима који постоје у друштву. Социјализам овим проблемима мора посветити пажњу јер се он огледа „пре свега у начину живота који постоји у нашем друштву, па у његовом простору (јер простор не постоји изван друштва), а могуће је да би онда одговарајући ‚социјалистички начин употребе простора' довео до одређених просторних манифестација и специфичности . . ."[45]

Основне слабости класичног схватања урбанизма као начина живота су садржане у „идеологичности истраживања (замјењивање стварних друштвених односа просторним), дескриптивности, у изостајању каузалне анализе и покушаја повезивања проблематике простора са проблематиком друштва уопште, еколошки или физички детерминизам".

Ипак, треба истаћи да је социолошка традиција у изучавању града покренула низ питања и имала озбиљних достигнућа. Захваљујући њој социолошки аспекти проблема града све више су добијали у значају, а добијали су јер појам урбанизма, како су га схватали представници ове школе, а посебно Вирт, има далеко шире значење од онога које данас често придајемо урбанизму као одређеној техници у систему планирања простора. Урбанизам води квалитативним променама; долази до стварања специфичног начина живота и одређене „урбане културе". На сва та и друга птиања социологија и друге друштвене науке морају дати одговор.

URBANIZATION AND THE MODE OF PRODUCTION OF SOCIAL LIFE

by

Dr Dragan Koković
Faculty of Philosophy, Novi Sad

Summary

In this paper the author considers the conception of urbanization as exansion of the urban way of life. Differentiating between urbanization and urbanism the author concentrates on the conceptions that view urbanism as a way of life (L. Virt, N. Anderson etc). He has a critical attitude towards standpoints that view urbanism through a type of a settlement (spatial organization) and do not take into consideration the mode of production, social conditions and the class organization of society. The shortcomings of such investigations are evident in the tendencies to view a city from within, ie. the indicators of urbanism are expressed through purely urban living.

---

[45] О. Чалдаровић, нав. дело, 9.

According to the author the basic shortcomings of the classical conception of urbanism as the mode of life are in neglecting the social relations of global society, or more precisely in the absence of an attempt to view the problem of space together with the problem of society.

Yet, it does not disparage the sociological tradition of the study of the city, as researchers in this field have broadened the meaning of urbanism; they opposed those conceptions that attempted to reduce urbanism to a technique in the system of planning — the building of cities.

URBANIZATION AND THE MODE OF PRODUCTION OF SOCIAL LIFE

by

Dr Dragan Kolović
Faculty of Philosophy, Novi Sad

Summary

In this paper the author considers the conception of urbanization as expression of the urban way of life. Differentiating between urbanization and urbanism the author concentrates on the conceptions that view urbanism as a way of life (L. Virt, N. Anderson etc). He has a critical attitude towards standpoints that view urbanism through a type of a settlement (spatial organization) and do not take into consideration the mode of production, social conditions and the class organization of society. The shortcomings of such investigations are evident in the tendencies to view a city from within, ie. the indicators of urbanism are expressed through purely urban living.

UDK 314.18 497.113)

Др Небојша Царић

ДЕМОГРАФСКА КРЕТАЊА У САП ВОЈВОДИНИ И НОВОСАДСКОМ РЕГИОНУ ДО ПОЧЕТКА XXI ВЕКА

САЖЕТАК: Ослањајући се на сопствену аналитичку прогнозу становништва Војводине и 18 општина новосадског региона од 1981. до 2001. године, аутор наводи промену бројног стања и полно-старосне структуре становништва до краја века. За Покрајину је ово урађено у три варијанте. Према њима, пораст броја становника Војводине биће врло мали: 12.700, 20.000 односно око 25.000. Број фертилних жена опашће у том периоду за 5% а контингент радно способног становништва за 2,7%. Учешће жена у укупном становништву ће опасти од 51,2 на 50,7%, дакле, полови ће се готово изједначити.

Новосадски регион је најјача имиграциона зона Војводине. За сваку општину и град Нови Сад дата је само по једна варијанта аналитичке прогнозе становништва. Према њима, а у односу на стање 1981. године, ове општине ће 2001. године имати пораст или опадање становника од 153,6% (Подунавље) до 73,8% (Ириг). Град Нови Сад порашће на 127%.

КЉУЧНЕ РЕЧИ: Полно-старосна структура, стопа доживљавања, фактор миграције, апсолутни миграциони салдо, просечан годишњи миграциони салдо, морталитет, фертилитет, новосадски регион.

Предвиђање укупног броја, полно-старосне структуре, радног контингента, стопа фертилитета и миграционог салда, као и других карактеристика становништва, пружа полазну основу за свако планирање друштвено-економског развитка. Постоје два основна метода пројекције становништва: код математичких пројекција истраживач настоји да што тачније утврди којој функцији су најбоље прилагођене досадашње промене у броју становника неке територије, а затим, помоћу одређеног математичког апарата, пројектује тај ток у будућност. Ове пројекције могу дати само укупан број становника у свакој од наредних десет или двадесет година и ништа више. Иако и то доста значи, за потребе планирања далеко више одговарају резултати такозваних аналитичких пројекција, које су тачније и обично се врло мало разликују од резултата будућих пописа становништва.

Оне дају не само број него и полно-старосни састав будућег становништва, из чега се даље могу израчунати контингенти фертилних жена, укупно рађање и полна структура деце, контингенти радно способног становништва, војних обвезника, предшколске и школске деце итд.

Као полазна основа служи полно-старосна структура становништва (по навршеним годинама или петогодишњим старосним групама) утврђена последњим пописом. Ови подаци се подвргавају једном сложеном третману: на првом месту израчунава се стопа доживљавања сваке старосне групе, за сваки пол посебно, затим рађање мушке и женске деце и њихова смртност. Овако добијене вредности се коригују тзв. фактором миграције, који се израчунава за сваки пол и за сваку старосну групу посебно.

О променама основних параметара претходно се морају дати хипотезе које представљају закључак и став аутора, произишао из анализе свих релевантних података.

Овде ће делимично бити изнесени, у врло скраћеном облику, резултати аналитичке пројекције становништва Војводине за период од 1981. до 2001. године. Полазна основа су били подаци из пописа 1981. године, дати по петогодишњим старосним групама. Због тога је било могуће вршити пројекцију само за 1986, 1991, 1996. и 2001. г. Биће дати такође и контингенти радно способног становништва.

С обзиром на то да је новосадски регион најјача гравитациона зона у Покрајини, биће приказани и крајњи резултати аналитичке пројекције становништва за 15 општина које припадају овом региону и за сам град Нови Сад.

АНАЛИТИЧКА ПРОГНОЗА СТАНОВНИШТВА ВОЈВОДИНЕ 1981—2001.

Хипотеза о морталитету

Од 1950. г. стопа морталитета је опала до 1966. године са 13,9 о/оо на 8,8 о/оо, што представља минимум у целом низу. Од 1967. г. тренд се мења и смртност расте до 1980. г., када достиже 11,5 о/оо. Од године промене тренда до 1980. г. средња вредност стопе морталитета је 10,4 о/оо. Средња вредност ове стопе за 1970, 1971. и 1972. је исто 10,4 о/оо. Оправдана је претпоставка да се смртност до краја века неће битније мењати. Због тога су одговарајуће стопе доживљавања прорачунате на основу података таблице морталитета за 1970—1972. годину и узете су као константа за цео пројекциони период.

Хипотеза о фертилитету

Демографска статистика пружила нам је до 1983. г. 15 података о општој стопи фертилитета у Војводини (од 1950. до 1979), док је вредност за 1980. израчунао аутор. Промене у вредности ове стопе виде се у таблици бр. 1 и на графикону. Ту се могу издвојити три периода: први, између 1950. и 1970, у којем је општа стопа фертилитета опала од 90,9 на 47,5 — дакле, за 43,4 о/оо. У другом периоду остварила се претпоставка Центра за демографска истраживања да

ће према крају века доћи до извесног пораста фертилитета јер је стопа репродукције испод јединице и јер дотадашње стање није одговарало жељеном броју деце у породици. Тако видимо да је ова стопа порасла до 1971. г. (48,8 о/оо) до 1976. г. (55 о/оо), у једном низу без негативних осцилација, за 6,2 о/оо. У трећем периоду јављају се знаци колебања и негативних осцилација тако да 1977. вредност стопе опада за 1,2 о/оо, 1978. пораста за 3,2 о/оо и ту, на узлазној лествици, достиже максимум од 57 о/оо. Већ у следеће две године имамо поново пад на 54,6 односно 55,5 о/оо.

Таблица бр. 1. — Општа стопа фертилитета у САП Војводини од 1950 до 1980.[1]

Година	Ф	Година	Ф
1950.	90,9	1973.	50,6
1960.	68,7	1974.	51,0
1967.	54,2	1975.	53,7
1968.	52,2	1976.	55,0
1969.	50,0	1977.	53,8
1970.	47,5	1978.	57,0
1971.	48,8	1979.	54,6
1972.	49,7	1980.	55,5

На основу анализе ових података и узимајући у обзир социјално-економске прилике у којима се налазимо, предвиђена су три највероватнија кретања опште стопе фертилитета до краја века:

1) Стопа ће се врло лагано снижавати тако да ће њен просек између 1981. и 1986. износити 57 о/оо, између 1986. и 1991. г. 56,5 о/оо, између 1991. и 1996. 56 о/оо између 1966. и 2001. године 55,5 о/оо. Ово је варијанта ниског фертилитета.

2) Просечна вредност стопе остаће константна до краја века и износиће 57 о/оо. Ово је варијанта средњег фертилитета.

3) Стопа ће имати благ пораст тако да ће од 1981. до 1991. у просеку износити 57 о/оо а од 1991. до 2001. г. 58 о/оо. Ово је варијанта високог фертилитета.

За друге претпоставке није било основа јер биолошка компонента не делује самостално, него је модификована социјално-економском компонентом, која није повољна.

Хипотеза о миграцијама

Постоје врло значајни показатељи и фактори који говоре да не може доћи до повећавања имиграције у Војводину:

1) Проучавања која су извршена упозоравају да ће се крајем века око 47% садашњег пољопривредног становништва Војводине јавити као технолошки вишак.[2]

---

[1] *Демографска статистика 1979*, Савезни завод за статистику, Београд 1982.

[2] Мр Радослав Субић, *Миграција сеоског становништва Бачке као последица развитка агротехничких мера у пољопривреди*, Зборник Матице српске за друштвене науке бр. 64, Нови Сад 1978.

2) Војвођански агроиндустријски комплекс и пољопривреда у целини су високо механизовани и модерни, те не захтевају никакав прилив радне снаге са стране.

3) Приликом пописа 1981. г. регистровано је 65.590 наших радника и чланова њихових породица који се налазе на раду у иностранству. Анкетама које су наши стручњаци вршили на лицу места утврђено је да се око 20% радника, из економских разлога, неће више вратити у земљу. Овај проценат у Војводини значи више од 13.000 људи који се по свој прилици неће вратити.

4) Може се претпоставити да ће се усељавати радници који су потребни разним комуналним службама, грађевинари, Војвођани-пензионери који су активан век провели изван завичаја и известан број специјалиста.

Између 1953. и 1961. год. просечан апсолутни годишњи миграциони салдо износио је 3.146, од 1961. до 1971 — 156, од 1971. до 1981 — 1.242. Усвојена је претпоставка да ће просечан годишњи миграциони салдо остати до краја века на тој висини, те су из тога салда прорачунати фактори миграције.

На основу ових хипотеза израђене су три пројекције становништва Војводине: варијанте ниског, средњег и високог фертилитета. Овде ће бити приказани крајњи резултати све три пројекције а у целости ће бити приказана само варијанта високог фертилитета, да би се јасније приказао максимум онога што се може очекивати.

Из овог приказа се види да је од 1981. до 2001. године у варијанти ниског фертилитета предвиђен пораст од 12.706 становника, у варијанти средњег фертилитета 20.011 и у варијанти високог фертилитета 24.79. Такође се види известан пад укупног броја становника

Таблица бр. 2 — Крајњи резултати аналитичких пројекција становништва САП Војводине за период од 1981. до 2001.

Година	Женско становништво	Мушко становништво	Укупно становништво
1981.	1,041.392	993.380	2,034.772
	Варијанта ниског фертилитета		
1986.	1,041.642	999.150	2,040.792
1991.	1,044.267	1,005.859	2,050.126
1996.	1,044.069	1,009.942	2,054.011
2001.	1,039.073	1,008.415	2,047.488
	Варијанта средњег фертилитета		
1986.	1,041.642	999.150	2,040.792
1991.	1,044.855	1,006.480	2,051.335
1996.	1,045.835	1,011.804	2,057.639
2001.	1,042.600	1,012.133	2,054.733
	Варијанта високог фертилитета		
1986.	1,041.642	999.150	2,040.792
1991.	1,044.855	1,006.480	2,051.335
1996.	1,047.012	1,013.047	2,060.059
2001.	1,044.950	1,014.613	2,059.563

између 1996. и 2001. године. Он износи у варијанти ниског фертилитета 6.523 (од тога у групи од 0 до 4 године 1.585), у варијанти средњег фертилитета 2.906 (од тога у групи од 0 до 4 године 386) и у варијанти високог фертилитета 496 (од тога у групи од 0 до 4 године 392).

Ово смањење дошло је као последица укупног процеса (рађање, смртност, миграције) кроз који је прошло становништво попсано 1981. г., које нам је послужило као пројекциона основа. У оквиру тога посебно треба имати на уму пад укупног броја фертилних жена, а нарочито њиховог најпродуктивнијег контингента — жена од 15 до 29 година — што се, као што смо горе видели, одразило на рађање.

Ове промене се добро виде у следећој таблици:

Таблица бр. 3 — Кретање укупног броја фертилних жена (15—49 г.) у Војводини

1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
519.134	504.277	496.888	505.636	494.092
100%	97,14%	95,71%	97,40%	95,18%
	Контингент од 15 до 29 г.			
226.806	207.611	199.138	199.169	204.159
100%	91,54%	87,80%	87,81%	90,01%

У контингент радно способног становништва спадају жене од 15 до 59 година и мушкарци од 15 до 64 године старости. Он је у све три пројекције исти. Од 1981.године до краја века он опада за 2,72%, што се види из следеће таблице:

Таблица бр. 4 — Кретање контингента радно способног становништва у Војводини

1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
1,355.820	1,361.551	1,349.518	1,332.451	1,318.977
100%	100,42%	99,54%	98,28%	97,28%

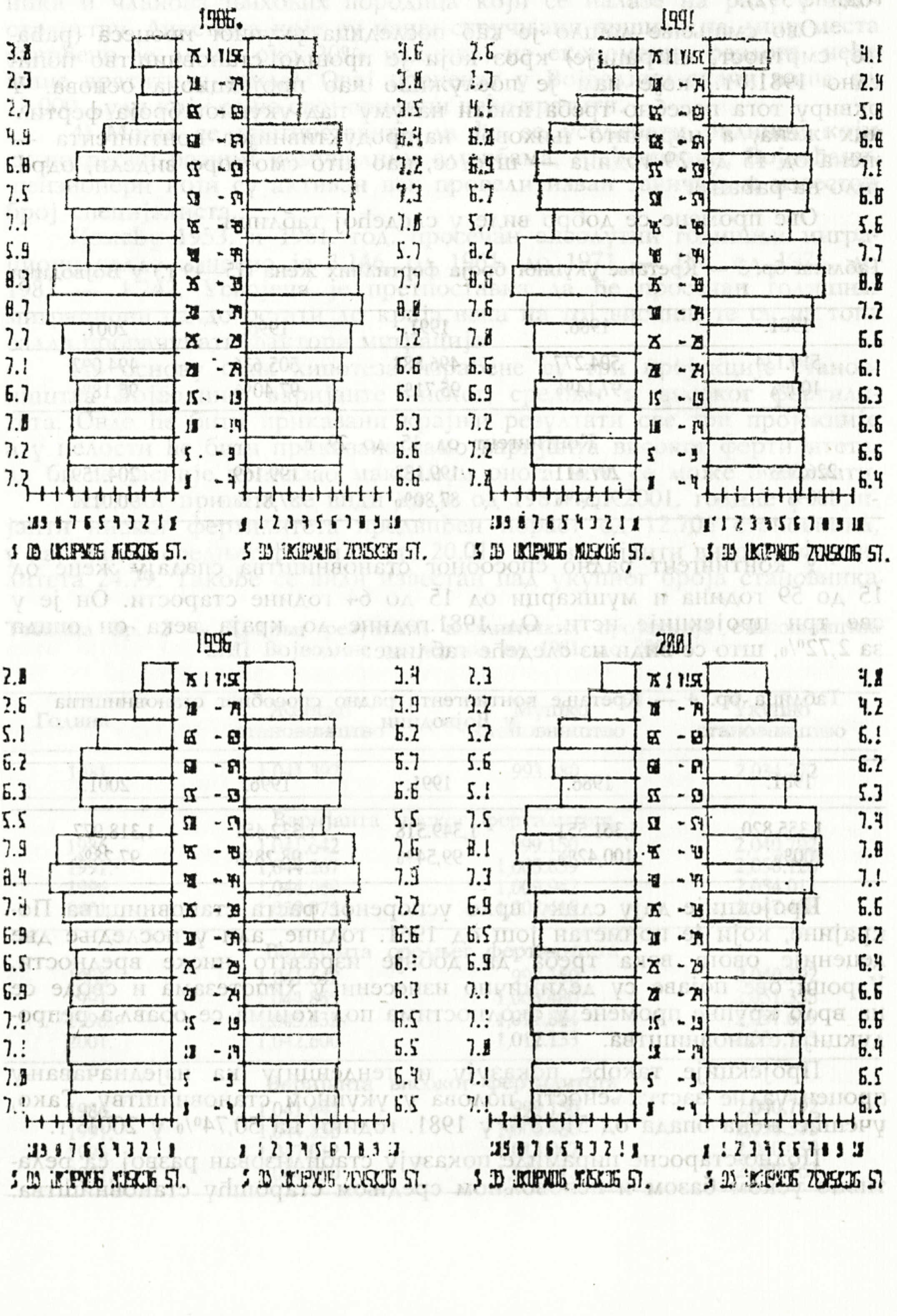
Пројекције дају слику врло успореног раста становништва Покрајине, који је приметан још од 1961. године, али у последње две деценије овога века треба да добије изразито ниске вредности. Узроци ове појаве су делимично изнесени у хипотезама и своде се на врло крупне промене у околностима под којима се обавља репродукција становништва.

Пројекције такође показују и тенденцију ка изједначавању процентуалне заступљености полова у укупном становништву. Тако, учешће жена опада од 51,18% у 1981. години на 50,74% у 2001. г.

Полно-старосне пирамиде показују стабилизован развој са релативно уском базом и неповољном средњом старошћу становништва.

SAP VOJVODINA

Varijanta visokog fertiliteta (57; 57; 58 i 58 o/oo)

ПРОГНОЗА СТАНОВНИШТВА НОВОСАДСКОГ РЕГИОНА

Најјача имиграциона зона у Покрајини је новосадски регион, али и у њему се диференцирају општине које примају становништво, које стагнирају и које га губе. Ако меримо индексом са базом у 1981. години, онда ће највећи пораст у 2001. години имати општина Подунавље (153,64%), затим Петроварадин (131,42), Лиман (128,87-, Славија (126,31), Темерин (125,11), Детелинара (123,50), Стари град (119,60), Беочин (112,68), Инђија (109,79) и Сремски Карловци (108,20). Две општине се налазе у готово стагнантној фази јер се до краја века број становника само минимално мења: Врбас (100,97) и Бачка Паланка (100,71). Шест општина ће губити становништво, једна чак више од четвртине: Жабаљ (99,41), Тител (94,52), Бачки Петровац (93,26), Бечеј (91,17), Србобран (82,02) и Ириг (73,75). Прогноза пораста за сам град Нови Сад је 127,04.

С обзиром на то да је ово најинтересантнији простор када се говори о размештају становника Покрајине, за поменуте општине и Нови Сад биће приказни само завршни резултати аналитичких пројекција становништва, које је аутор извршио за период од 1981. до 2001. године.

АНАЛИТИЧКА ПРОГНОЗА

Општина ПОДУНАВЉЕ

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције

61; 62; 63; 63.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	29.007	32.274	35.980	40.069	44.519
Мушки	27.957	31.220	34.842	38.805	42.999
Свега	56.964	63.494	70.822	78.874	87.518
Индекс са базом у 1981. г.		111,46	124,33	138,46	153,64

Општина ПЕТРОВАРАДИН

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције

63,4; 63,3; 63,46; 63,6.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	11.306	12.068	12.912	13.815	14.742
Мушки	10.912	11.763	12.658	13.573	14.457
Свега	22.218	23.831	25.570	27.388	29.199
Индекс са базом у 1981. г.		107,26	115,09	123,27	131,42

Општина ЛИМАН

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције

52; 52; 53; 53.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	16.572	17.678	18.853	20.048	21.145
Мушки	14.910	16.080	17.254	18.392	19.427
Свега	31.482	33.758	36.107	38.440	40.572
Индекс са базом у 1981. г.		107,23	114,69	122,10	128,87

Општина СЛАВИЈА

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције

55; 55; 56; 56.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	29.335	31.067	32.933	34.895	36.898
Мушки	27.846	29.583	31.425	33.367	35.329
Свега	57.181	60.650	64.358	68.262	72.227
Индекс са базом у 1981. г.		106,07	112,55	119,38	126,31

Општина ТЕМЕРИН

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције

56; 58; 60; 60.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	11.380	11.987	12.702	13.475	14.265
Мушки	11.177	11.746	12.435	13.198	13.956
Свега	22.557	23.733	25.137	26.673	28.221
Индекс са базом у 1981. г.		105,21	111,44	118,25	125,11

Општина ДЕТЕЛИНАРА

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције

54,5; 54,5; 54; 53,5.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	24.792	26.237	27.747	29.169	30.442
Мушки	22.968	24.443	25.939	27.319	28.541
Свега	47.760	50.680	53.686	56.488	58.983
Индекс са базом у 1981. г.		106,11	112,41	118,27	123,50

Општина СТАРИ ГРАД

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције

54; 54; 53; 53.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	18.618	19.396	20.236	20.998	21.718
Мушки	15.915	16.859	17.822	18.703	19.585
Свега	34.533	36.255	38.058	39.701	41.303
Индекс са базом у 1981. г.		104,99	110,21	114,97	119,60

Општина БЕОЧИН

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције

57; 58; 59; 60.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	7.150	7.331	7.552	7.787	7.997
Мушки	6.976	7.199	7.455	7.706	7.920
Свега	14.126	14.530	15.007	15.493	15.917
Индекс са базом у 1981. г.		102,86	106,24	109,68	112,68

Општина ИНБИЈА

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције

58; 58; 59; 59.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	22.557	23.050	23.582	24.094	24.509
Мушки	21.594	22.218	22.859	23.479	23.965
Свега	44.151	45.268	46.441	47.573	48.747
Индекс са базом у 1981. г.		102,53	105,19	107,75	109,79

Општина СРЕМСКИ КАРЛОВЦИ

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције

59; 59; 60; 60.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	3.930	3.951	4.002	4.068	4.133
Мушки	3.617	3.721	3.834	3.944	4.033
Свега	7.547	7.672	7.836	8.012	8.166
Индекс са базом у 1981. г.		101,66	103,83	106,16	108,20

Општина ТИТОВ ВРБАС

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције

65; 65; 64; 64.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	23.509	23.612	23.728	23.707	23.522
Мушки	22.247	22.489	22.690	22.760	22.677
Свега	45.756	46.101	46.418	46.467	46.199
Индекс са базом у 1981. г.		100,75	101,45	101,55	100,97

Општина БАЧКА ПАЛАНКА

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције

56; 55; 54; 54.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	29.808	29.892	29.986	29.992	29.831
Мушки	28.347	28.498	28.672	28.789	28.739
Свега	58.155	58.390	58.658	58.781	58.570
Индекс са базом у 1981. г.		100,40	100,86	101,08	100,71

Општина ЖАБАЉ

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције

56; 56; 57; 57.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	13.024	12.960	12.950	12.949	12.915
Мушки	13.195	13.152	13.168	13.178	13.149
Свега	26.219	26.122	26.118	26.127	26.064
Индекс са базом у 1981. г.		99,63	99,61	99,65	99,41

Општина ТИТЕЛ

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције

55; 55; 54; 54.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	8.256	8.101	7.989	7.878	7.751
Мушки	8.108	7.990	7.913	7.823	7.716
Свега	16.364	16.091	15.902	15.701	15.467
Индекс са базом у 1981. г.		98,33	97,18	95,95	94,52

Општина БАЧКИ ПЕТРОВАЦ

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције 51; 52; 53; 54.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	8.095	7.895	7.748	7.613	7.470
Мушки	8.000	7.846	7.738	7.643	7.541
Свега	16.095	15.741	15.486	15.256	15.011
Индекс са базом у 1981. г.		97,80	96,22	94,79	93,26

Општина БЕЧЕЈ

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције 56; 55; 54; 54.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	22.720	22.052	21.512	20.982	20.442
Мушки	21.523	21.046	20.688	20.317	19.893
Свега	44.243	43.098	42.200	41.299	40.335
Индекс са базом у 1981. г.		97,41	95,38	93,35	91,17

Општина СРБОБРАН

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције 54; 53; 53; 52.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	9.566	9.050	8.602	8.174	7.741
Мушки	9.007	8.591	8.228	7.872	7.492
Свега	18.573	17.641	16.830	16.046	15.233
Индекс са базом у 1981. г.		94,98	90,62	86,39	82,02

Општина ИРИГ

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције 49; 48; 47; 47.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	6.481	5.974	5.514	5.068	4.641
Мушки	5.932	5.558	5.208	4.866	4.513
Свега	12.413	11.532	10.722	9.934	9.154
Индекс са базом у 1981. г.		92,90	86,38	80,03	73,75

НОВИ САД — град

Општа стопа фертилитета по петогодиштима пројекције

54; 54; 53; 53.

Пол	1981.	1986.	1991.	1996.	2001.
Женски	89.419	95.079	101.012	106.707	112.127
Мушки	80.601	86.634	92.717	98.439	103.869
Свега	170.020	181.713	193.729	205.146	215.996
Индекс са базом у 1981. г.	106,88	113,94	120,66		127,04

Прогнозе, које су рађене на основу пажљиве анализе одређујућих фактора, говоре о врло спором расту становништва Покрајине, који проистиче из лаганог опадања опште стопе фертилитета и стагнирања миграционог салда. Знатно смањење инвестиција и оријентација на боље коришћење постојећих капацитета, повећање броја незапослених у Војводини (1981. године регистровано их је 82.338) уз преко 65.500 на раду у иностранству, искључују повећање миграционог салда преко границе којом се карактерисао период између 1971. и 1981. године. Цене земљишта и квадратног метра стамбене површине затварају врата и онима који су се раније усељавали не рачунајући на запослење у социјалистичком сектору привреде.

Врло скромне промене настаће само у унутрашњој прерасподели становништва, са максимумом имиграције у град Нови Сад, који ће, заједно са природним прираштајем, до краја века имати око 46.000 становника више него 1981. г., што представља близу 58% укупног пораста становника у градској заједници општина Нови Сад, у истом временском периоду.

DEMOGRAPHIC TRENDS IN THE SAP OF VOIVODINA AND THE REGION OF NOVI SAD UNTIL THE BEGINNING OF THE 21st CENTURY

by

Dr Nebojša Carić

Summary

First the author explains the hypothesis on the mortality rate, fertility rate and migrations of the population for the period from 1981 to 2001, and then makes an analytical projection of the sex-age structure of the population of Voivodina in three variants — with assumptions of low, average and high fertility. According to them in 2001 there will be 2047000, 2055000 or 20600000 inhabitants in Voivodina.

The author has especially analysed the forecast of the number of fertile women whose number is expected to decrease by 5% until 2001 and the forecast of the quota of workforce which will decrease by 2,7%.

Besides that, the author has presented the results of the forecast of the sex-age structure of the population for 18 municipalities that belong to the Town Community of Municipalities of Novi Sad. The results for the town of Novi Sad itself as a separate unit have also been presented. Twelve of these municipalities represent a zone and migrations from the whole Province are directed towards it. They will have an increase in the population. There will be a decrease in the population in six municipalities of the Novi Sad region.

Прогнозе, које су рађене на основу сагледане динамике одређених фактора, говоре о врло скромном расту становништва Покрајине, који проистиче из лагано опадајуће опште стопе фертилитета и стагнирајућег миграционог салда. Знатно смањење инвестиција и оријентација на боље коришћење постојећих капацитета, повећање броја незапослених у Војводини (1981. године регистровано их је 82.338) уз преко 65.500 на раду у иностранству, искључују повећање миграционог салда преко граница којом се карактерисао период између 1971. и 1981. године. Цене земљишта и квадратног метра стамбене површине затварају врата и онима који су се раније усељавали не рачунајући на запослење у социјалистичком сектору привреде.

Врло скромно природно кретање само у потпуности неутралише дејство миграционог салда, са максимумом имиграције у граду Новом Саду, који ће, захваљујући и природном прираштају, до краја века имати око 45.000 становника више него 1981. г., што представља око 58% укупног пораста становника у градској заједници општина Нови Сад у истом временском периоду.

DEMOGRAPHIC TRENDS IN THE SAP OF VOIVODINA AND THE REGION OF NOVI SAD UNTIL THE BEGINNING OF THE 21st CENTURY

by

Dr Nebojša Carić

Summary

First the author explains the hypothesis on the mortality rate, fertility rate and migrations of the population for the period from 1981 to 2001, and then makes an analytical projection of the sex-age structure of the population of Voivodina in three variants — with assumptions of low, average and high fertility. According to them in 2001 there will be 2042000, 2051000 or 2060000 inhabitants in Voivodina.

The author has especially analysed the forecast of the number of fertile women whose number is expected to decrease by 5% until 2001 and the forecast of the quota of workforce which will decrease by 2,7%.

UDK 728.3 (497.113.17)

Мр Антун Рудински

ПАНОНСКА КУЋА ПОЈАВНИ ОБЛИЦИ У СЕВЕРНОЈ БАЧКОЈ[1]

САЖЕТАК: Најзаступљенији облик стамбене куће на територији северне Бачке је *Традиционална панонска кућа троделне основе.* Богатством својих појавних облика, ова кућа представља драгоцено градитељско наслеђе које још није систематски истражено нити документовано. Праћењем њеног развоја утврђено је да је ова кућа функционално и обликовно већ потпуно дефинисана у XVIII веку те да јој је континуирани развој завршен крајем треће деценије XX века. Током свог вековног развоја ова *типска* кућа није изменила своје основне карактеристике.

Иако наизглед идентична на овом, па и далеко ширем подручју пространства Панониje, ова традиционална кућа има своје варијанте изведбе у зависности од низа утицајних фактора, од којих су најзначајнији — микроклиматски, етнички и социјални. Испитивање међузависности карактеристичних појавних облика и наведених утицајних фактора условило је успостављање територијалних зона на подручју северне Бачке — *подунавске, потиске* и *централне.*

Упоредним евидентирањем истог типа куће у Барањи и северном Банату, установљено је да *традиционална панонска кућа троделне основе* северне Бачке има своје регионалне специфичности.

КЉУЧНЕ РЕЧИ:

Северна Бачка — територија између Дунава и Тисе у ширини појаса од 30-так км паралелно са државном границом. Јужна граница испитиваног подручја није везана за административну поделу по општинама, нити за географско тумачење.

Панонска кућа — традиционална стамбена кућа троделне основе, која се развија у дубину парцеле у односу на уличну фронт. По правилу се градила са слепим зидом на међи према суседу и неповољним климатским утицајима, док је према улици увек оријентисана само забатним зидом.

Подунавска зона — подручје између леве обале Дунава и југозападног обода Телечке висоравни.

---

[1] Под истим насловом аутор овог текста поднео је реферат на Саветовању о заштити споменика народног градитељства одржаном 27—30. IX 1983. у Титовом Ужицу, *Зборник радова са Саветовања,* Друштво конзерватора Србије, Београд 1984, 66.

Незнатно допуњен, овај текст објављен је у мађарском часопису *Müemlékvédelem,* XXVIII évf., Budapest 1984, 2 szám, стр. 73. У резимеу истог редакција је уместо термина *Панонска кућа* употребила термин *Сеоска кућа,* што потпуно мења смисао залагања аутора за увођење јединствене терминологије за исти тип куће имајући у виду пространство Панониje и у њој све модалитете традиционалне куће троделне основе. Након објављивања аутор је дошао до нових сазнања које је и унео у садашњи текст.

Потиска зона — подручје између десне обале Тисе и источног обода Телечке висоравни.

Централна зона — централни део Телечке висоравни, подручје између подунавске и потиске зоне.

Земуница... — стамбени објект полуукопан у земљу са двосливним кровом, карактеристичан за лесна подручја.

Забат... — троугани завршетак таванског простора, обликом прати нагиб кровних равни двосливног крова. Може бити третиран као настатак зида, тада кров од њега започиње, или пак као испуна, у ком случају су кровне равни препуштене изван равни фасаде.

Сунчани забат — забат изведен на дашчаној подлози на коју су наковане дашчице у декоративном слогу са заступљеним симболичким елементом „зрака сунца".

Кућа без трема — традиционална стамбена кућа троделне основе са наткривеним простором — тремом („ганг", „амбетуш"). Кровна конструкција подухваћена је зиданим с почетка, а касније дрвеним стубовима или ступцима.

Подоцак... — средишњи простор у кући троделне основе, у коме је огњиште са отвореним димњаком. У овом простору припремала се храна и ложило у пећи које су биле у собама. Једини улаз у објект био је у овој просторији, а из ње се улазило у собе.

Швапска кућа... — назив очуван у народу за одређени тип куће чија се основа формира у облику обрнутог слова „L", карактеристична посебно за подунавску зону.

Субурбија... — периферни део насеља, неовисно да ли је реч о градском или сеоском насељу.

Субурбија...

— периферни део насеља, неовисно да ли је реч о градском или сеоском насељу.

Војводина, подручје укрштања разних културних и етничких струјања током минулих векова, дала је и своје специфичне облике градитељства. У релативно кратком временском интервалу пређен је пут до традиционалне *панонске куће*[2] тројне или троделне основе, до савремене *типске стамбене куће,* данас тако доминантне у новој индивидуалној стамбеној изградњи. Међутим, како се прашњави колски путеви замењују асфалтним, тако се и традиционална *панонска кућа,* примерена клими и крајолику, замењује универзалном стамбеном кућом, отуђеном од свих примарних параметара градитељства на овом и не само на овом подручју. Њени данашњи градитељи, не познајући њене традиције, заборавивши на примарне параметре грађења, стварају под утицајем разних „школа архитектуре" — облике отуђене клими, физичкогеографским особинама микролокације, крајолику и стварним потребама становања. Али — као и увек, та Војводина остала је пуна супротности. Изван домета гравитацијских центара одише и надаље миром равнице, само њој својственим — као и некад.

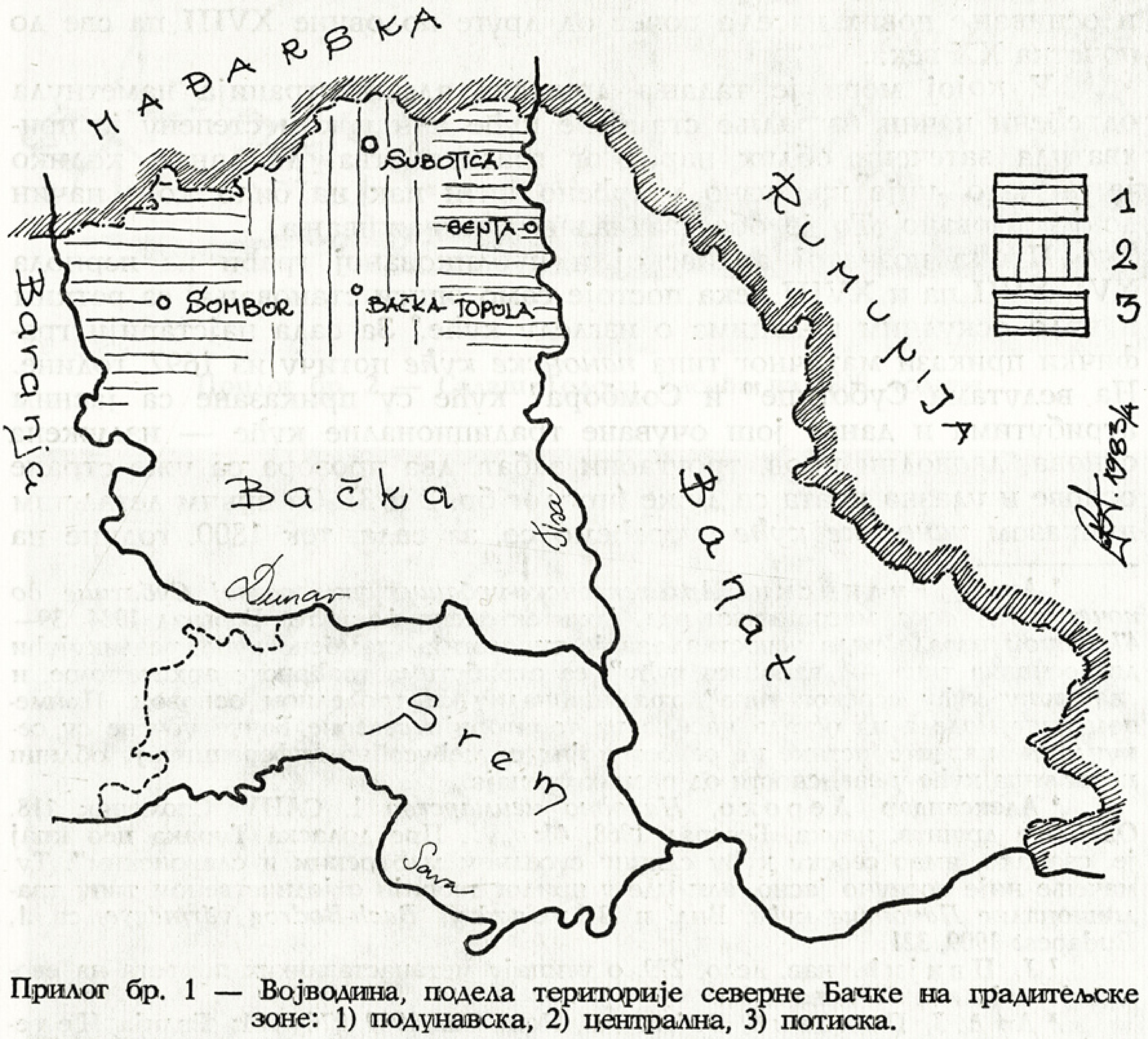
Приказана грађа односи се на испитивање развојне линије *традиоционалне* стамбене куће овог дела Панонија, као и успостављање веза између природних и створених услова манифестованих на њеним

---

[2] Јован Цвијић, *Балканско полуострво,* Завод за изд. уџб. СРС, Београд 1966, 277 и 301. Цвијић први уводи термин *панонска кућа,* међутим, у одељку о панонском типу, стр. 539—562, описом саме куће се не бави.

појавним облицима. Ова, *традиционална панонска кућа* чини основну архитектонску јединицу — градитељски облик села и суburбије града. Салаши овде нису третирани с обзиром на то да они својом појавом, организацијом парцеле и распоредом свих објеката на њој припадају посебној проблематици изучавања градитељског наслеђа.[3]

Подробна истраживања *панонске куће* започета су не тако давно на територији северне Бачке.[4] Већ на самом почетку систематског истраживања уочено је богатство варијантних облика ове куће троделне основе — као матичног облика, а у зависности од њене локације на испитиваној територији. На основу уочених секундарних карактеристика могуће је било сврстати појавне облике ове куће у три територијалне зоне — *подунавску, централну* и *потиску* (прилог бр. 1). Сваку од ових зона карактерише њој својствен тип,

Прилог бр. 1 — Војводина, подела територије северне Бачке на градитељске зоне: 1) подунавска, 2) централна, 3) потиска.

---

[3] Бела Дуранци, *Бурђински салаши*, Зборник радова са Саветовања о заштити народног градитељства, Титово Ужице, друштво конзерватора Србије, Београд, 1984, 63.

[4] Истраживања су обављена у периоду 1980—85. године на територијама општина: Суботица, Сомбор, Апатин, Оџаци, Бачка Топола, Ада—Мол, Сента и Кањижа.

међутим, с обзиром на релативно малу територију обухваћену истраживањем, могућа је и појава истог или сродног типа у различитим зонама (примера ради, зидани забат карактеристичан за одређену фазу *панонске куће* сусреће се у свим зонама).

1. НАСТАНАК И ФОРМИРАЊЕ МАТИЧНОГ ТИПА[5]

О настанку и формирању основе *панонске куће* до сада је релативно мало писано, а још мање документовано.[6] У сваком случају, два пресудна момента су утицала на њено формирање. То су — сталне колонизације ових крајева уназад четири стотине година живљем различитог порекла и састава,[7] те спровођење мера и наредби аустријске односно аустро-угарске власти везаних за уређење насеља и оснивање нових насеља почев од друге половине XVIII па све до почетка XX века.

У којој мери је тадања државна администрација наметнула одређени начин изградње стамбене куће или у ком степену је прихватила затечени облик народног градитељства, до данас, колико је познато, није прецизно утврђено нити пак на било који начин документовано. То је обавеза даљњег истраживања.

Према познатој архивској и публикованој грађи из периода XVI, XVII па и XVIII века постоје само описи становања[8] са ретким и врло оскудним подацима о изгледу куће.[9] За сада најстарији графички прикази матичног типа *панонске куће* потичу из 1697. године. На ведутама Суботице[10] и Сомбора[11] куће су приказане са јасним атрибутима и данас још очуване традиционалне куће — издужена основа, двоводни кров, троугаони забат, два прозора са уже стране основе и улазна врата са дуже (прилог бр. 2 и 3). Са првим детаљним приказом *панонске куће* сусрећемо се, за сада, тек 1800. године на

---

[5] Антун Рудински, *Архитектонско-урбанистички развој Суботице до почетка XX века*, магистарски рад, Архитектонски факултет Београд 1984, 39—47. Током израде рада успостављена је типологија стамбене куће, разликујући два основна типа — „варошку кућу", са атрибутима грађанске архитектуре, и „варошку кућу сеоског типа", традиционалну са троделном основом. Применом овог модела на остала насеља на територији северне Бачке уочене су секундарне карактеристике на основу којих се међусобно диференцирају облици истог типа куће у зависности од разних утицаја.

[6] Александар Дероко, *Народно неимарство* 1. САНУ. Споменик 118, Одељење друштв. наука, Београд 1968, 41: „... Пре доласка Турака цео крај је, свакако, имао сеоску кућу сличну суседним мађарским и славонским". Тумачење није потпуно јасно, али иде у прилог теорији о јединственом типу традиционалне *Панонске куће*. Вид. и Boroszky, *Bach-Bodrog vármegye*, св. 1, Budapest 1909, 321.

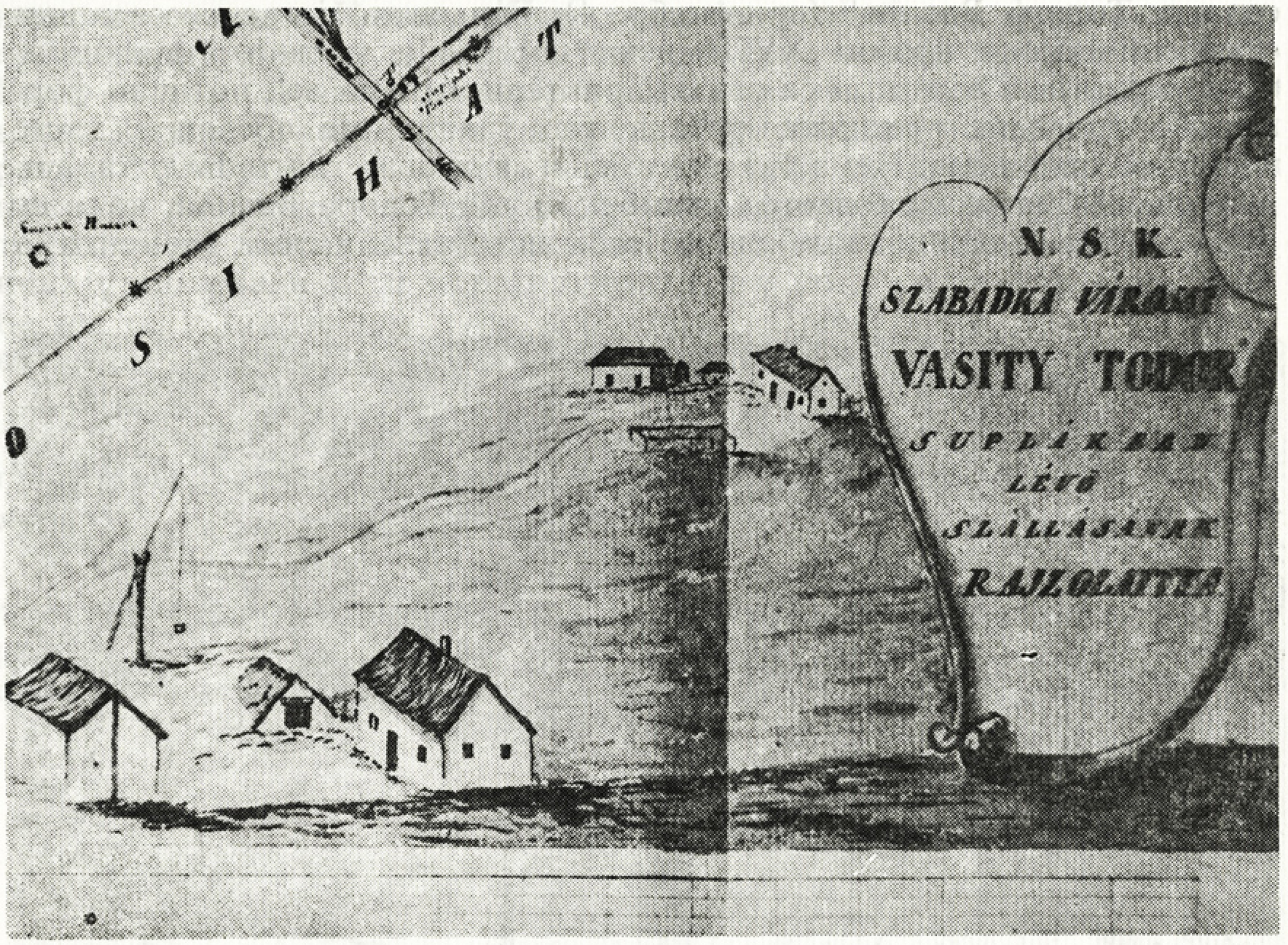
[7] Ј. Цвијић, нав. дело, 279, о утицају метанастазичких покрета на еволуцију појединих типова кућа.

[8] Др Д. Ј. Поповић, *Војводина*, Нови Сад 1939. 276—281; Евлија Челебија, *Путопис, одломци о југословенским земљама*. „В. Маслеша", Сарајево 1973, 538, ретко даје опис изгледа куће иако их бројчано обично помиње.

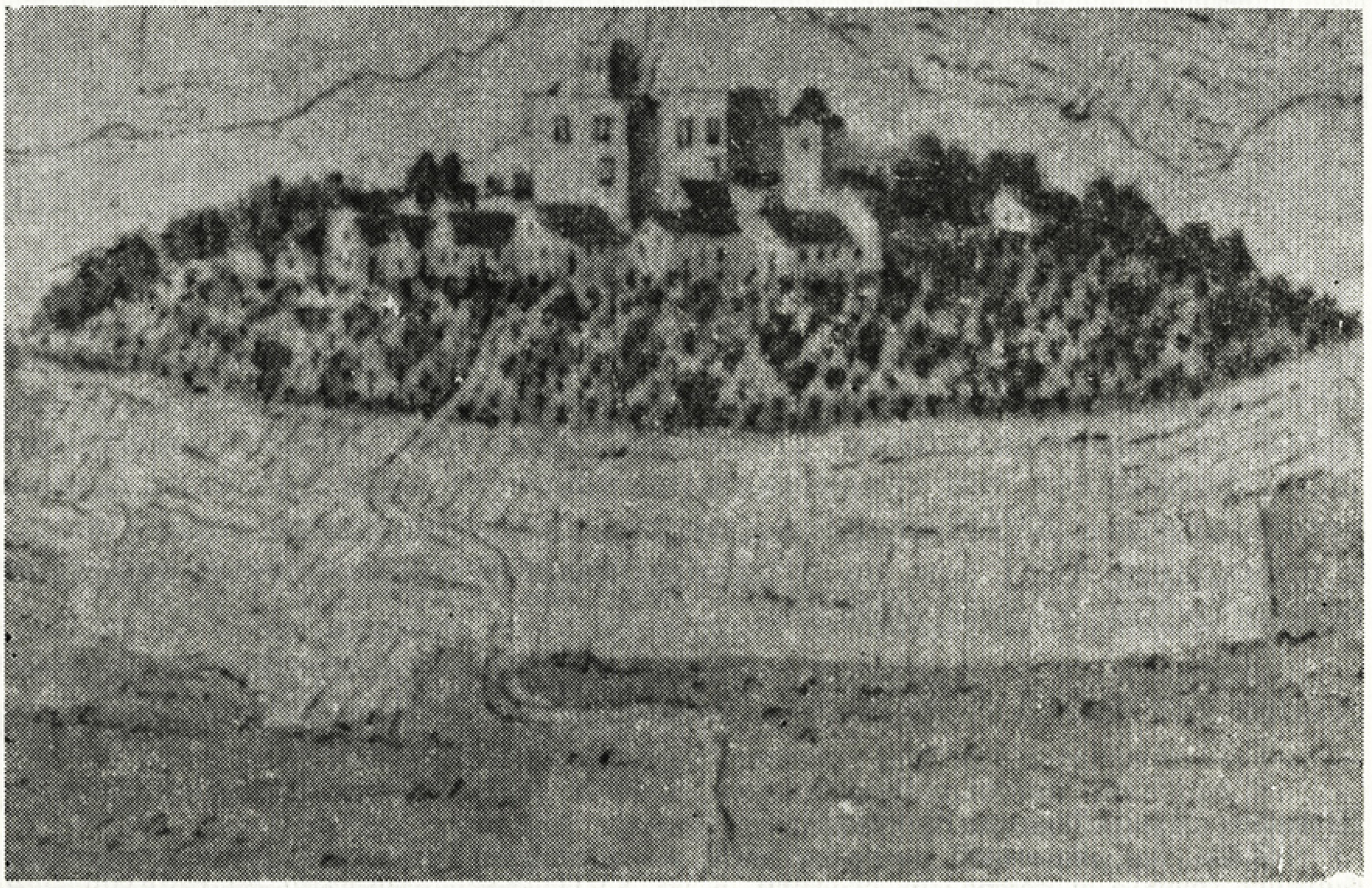
[9] Iványi, Istvan, *Szabadka története* 2, Szabadka 1892, 631.

[10] Историјски архив Суботице, копија из Збирке карата Ратног архива у Бечу, сиг: 3.3.2.0. и Mađar Laslo. *Szabadka legrégibb látképe*, рукопис.

[11] Сомбор, 1697 — F. N. de Sparr, Беч, Војна архива, фотографија из Међуопштинског завода за заштиту сп. култ. Суботица.

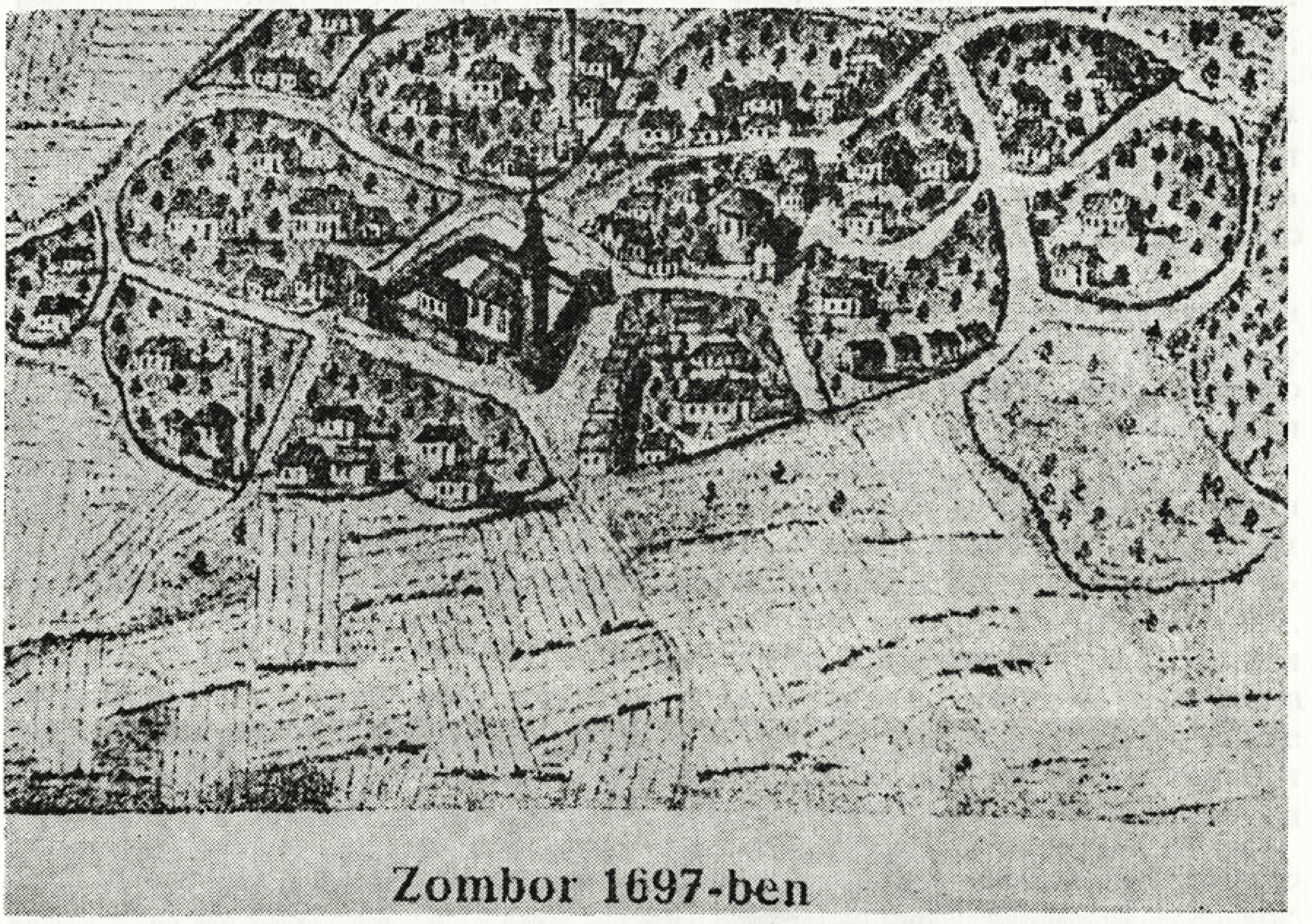

Прилог бр. 2 — Салаш Тодора Васића из 1800. године

Прилог бр. 3 — Ведута Суботице из 1697. године

салашу Тодора Васића[12] (прилог бр. 4). Евидентно је да се салашки стамбени објект крајем XVIII века појављује у својој функцији, конструкцији и естетици са свим карактеристикама већ потпуно формиране троделне *панонске куће* и као такав даје обележје друге половине овог века. Нема разлога сумњи да се овај тип куће у тадашњим насељима разликовао од стамбене куће Тодора Васића, када су још и данас салашки стамбени објекти истоветни у свим елементима

Прилог бр. 4 — Ведута Сомбора из 1697. године

градитељства (по типу, материјалу, стилским карактеристикама и др.) Није спорна ни изразита сличност приказаних кућа на ведутама два града са овим салашким стамбеним објектом. Према изнесеном, јасно формирани тип традиционалне *панонске куће* троделне основе припада целом XVIII веку,[13] а датирање њеног настанка сеже дубоко у претходни, XVII век, па и раније, када је могла бити и дводелне основе (облик и данас очуван!).

Занимљива је упоредна анализа земунице и њене функционалне основе као могућег праоблика *панонске куће*. Према приказу зему-

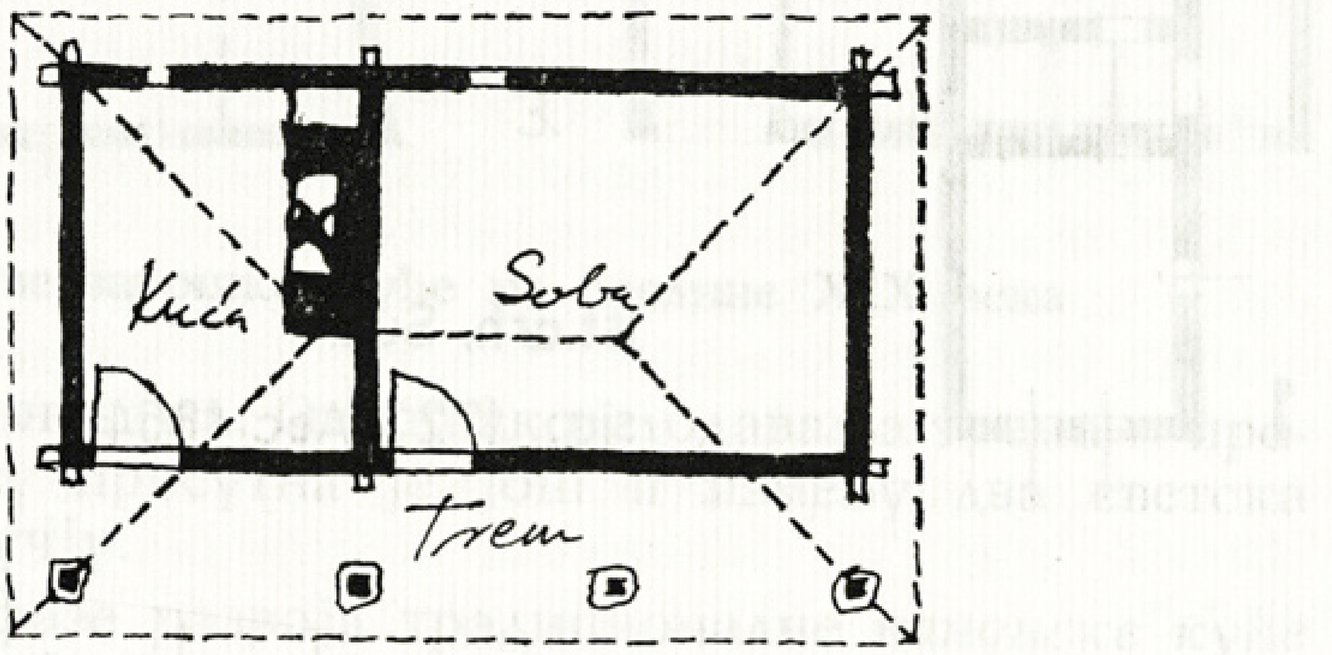

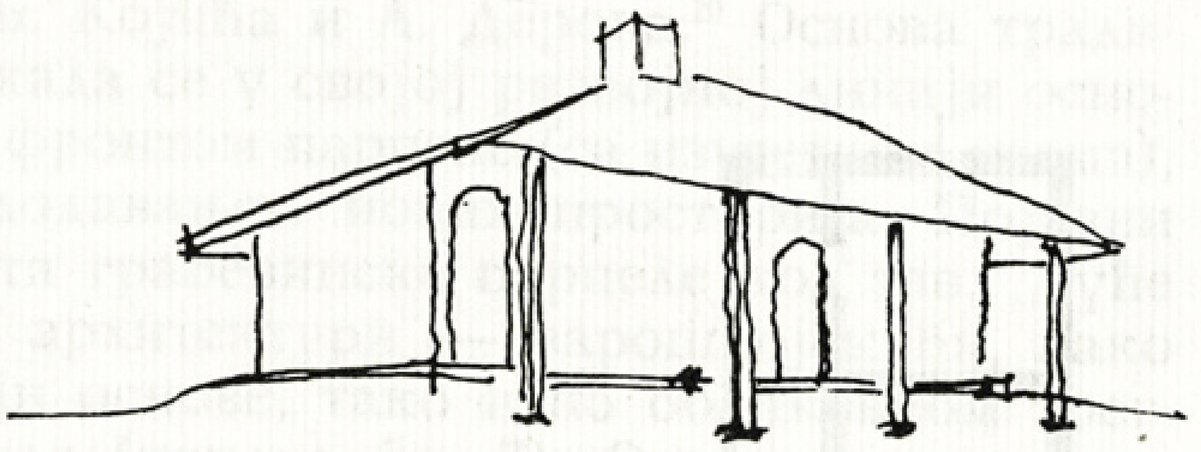
[12] Државни архив у Будимпешти, S 11 № 1291/1800 год. план парцелације, Шупљак, салаш Тодора Васића.

[13] Од градитељског наслеђа XVII века остали су само делимични остаци бивших утврда и сакрални објекти, а из XVIII века сачувани су појединачни објекти грађанске архитектуре, првенствено административни.

нице из околине Кикинде,[14] уочљива је истоветност функционалне организације основе са варијантом дводелне основе *панонске куће.*[15] Ваља истаћи да на овим земуницама има „подоцака" са димњаком изван кровне равни, као и на другим земуницама познатим из литературе.[16] Међутим, на ведути Суботице куће су приказане без димњака, а по једној наредби за улепшавање града из 1782. године тражи се од власника кућа да због честих пожара све оне куће које немају димањака исти морају изградити у року од годину дана, или ће им се у противном кућа порушити.[17] Према томе, врло је вероватно да најстарији облик *панонске куће* није поседовао димњак изнад кровне равни. Земунице су могле имати свој посебан развојни пут, који се у одређеном тренутку развоја преклопио са каснијим планским (пројектантским) формирањем традиционалне *панонске куће.*[18]

Питање развоја *панонске куће* по тумачењу проф. Б. Којића је дискутабилно.[19] Нису у потпуности прихватљиве дате временске фазе развоја основе као ни сам праоблик куће. Сличност са тзв. *косовском приземљушом* (прилог бр. 5) није спорна, али се функционална

Прилог бр. 5 — Косовска приземљуша, по Б. Којићу

[14] Лазар и Љиљана Ердељан, *Примери најстаријих настамби из околине Кикинде,* Грађа за проучавање сп. култ. 8—9, 377.

[15] Др Д. Ј. Поповић, нав. дело, 277, гравура из XVII века. Положај димњака на крову одговара положају кухиње са отвореним огњиштем у организацији дводелне куће.

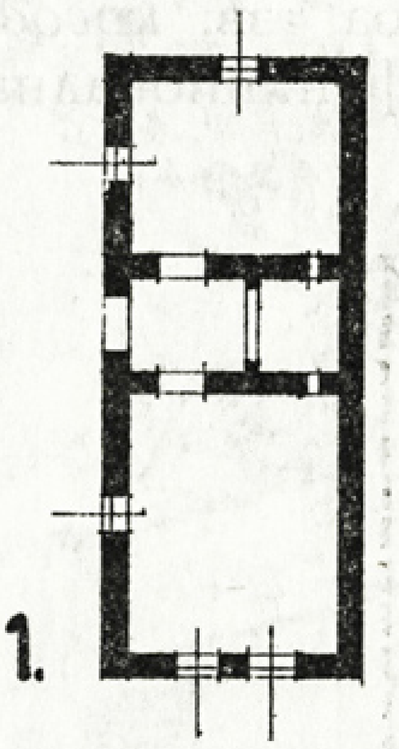
[16] Dam László, *Grubenwohnungen in der Grossen Ungarischen Tiefen,* Ethnographica et folkloristica carpatica, бр. 2, стр. 7.
Ј. Цвијић, нав. дело, 283, само их помиње, али их не описује.

[17] I. Iványi, нав. дело, 634.

[18] На ову одвојену развојну линију утицали су вероватно физичко-географске особине локалног подручја на пространству Панонније, а свакако и миграциона кретања становништва.

[19] Б. Којић, *Сеоска архитектура и руризам,* Грађ. књ., Београд 1973, 47.

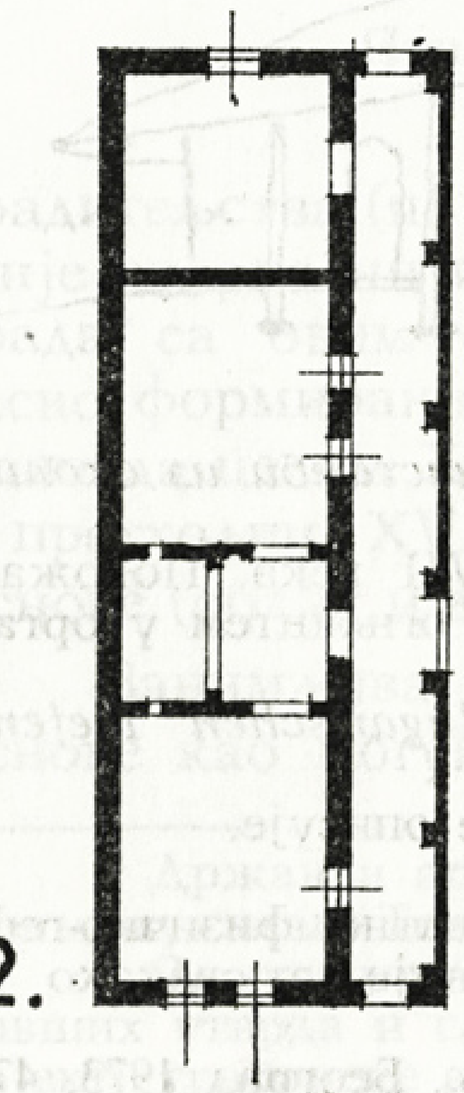
организација основе објекта и облик крова битно разликују од истог типа објекта дводелне основе какав још данас срећемо на овом подручју северне Бачке као „малу кућу" или „летњу кухињу". Наиме, код панонског облика дводелне куће, па и троделне, улаз у собу је по правилу изнутра — из простора „подоцака" или „куће", а не споља са трема као код косовске приземљуше. Надаље, за *панонску кућу* типичан је и непроменљив облик крова — који је увек двоводан, а никако четвороводан. Исто тако, по питању развојне линије формирања типа традиционалне *панонске куће,* поуздано се може устврдити да је она формирана као троделна већ у XVIII веку са свим својим атрибутима, а да су средином XIX века већ постојала два типа — кућа без трема, као основни тип, и кућа са тремом (прилог бр. 6). У другој половини XIX века, а посебно на прекретници векова, трем је доживео и модификације — затварањем предњег, задњег или оба дела, те претварањем трема тако у затворени

1.

Ist.arh. Sub.

sig: 1723/Aec 1854

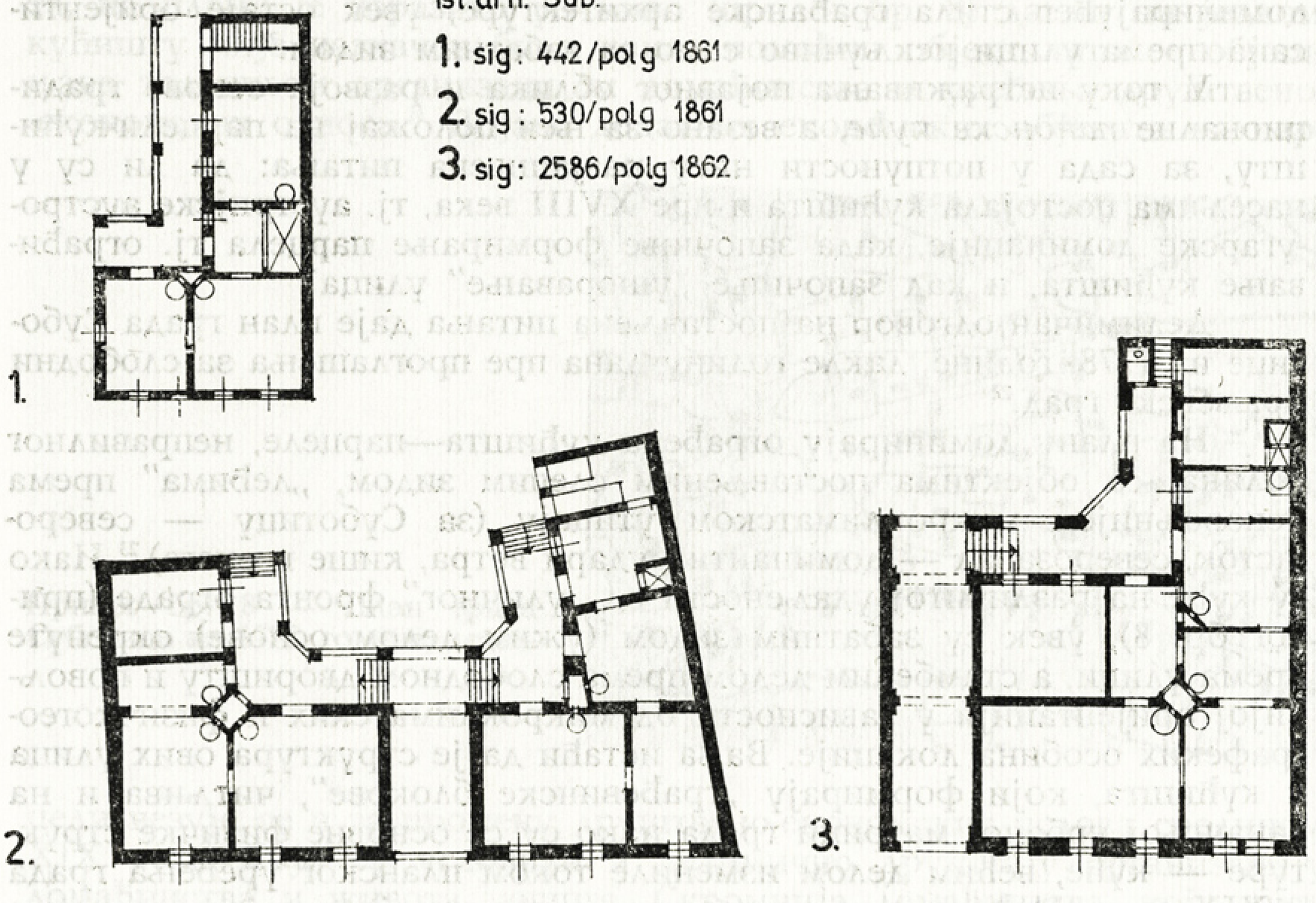

2.

Ist.arh. Sub.

sig: 1695/Aec 1853

Прилог бр. 6 — Пројекти традиционалне куће из средине XIX века

Прилог бр. 7 — Основе варошке куће из средине XIX века

функционални простор становања. Ова пракса додавања трема и просторија у његовом склопу присутна је још и између два светска рата на испитиваном подручју.

О питању последње фазе развоја традиционалне *панонске куће* нису прихватљиве тезе проф. Б. Којића и А. Дерока.[20] Основа традиционалне *панонске куће* — никада се у својој развојној линији основе није проширивала уличним фронтом парцеле (са изузетком трема), већ само у дубину парцеле, додавањем нових просторија. Појавни облик изградње уличног фронта грађевинске парцеле код тзв. „куће на лакат" припада грађанској архитектури — варошкој кући, како по функционалној организацији основе, тако и по обликовном третману прочеља — уличне фасаде (прилог бр. 7). Отворено огњиште које се у диспозицији основе варошке куће појављује на истом месту као и код традиционалне *панонске куће* наслеђе је из XVIII века — начина живота и ложења, припреме хране и загревања. Исто се није променило ни током XIX века. Кућа овог типа — „на лакат", које се сусрећу по селима и градовима овог истраживаног подручја, дакле, припадају другом типу архитектуре стамбене куће — грађанској архитектури, тако пројектоване или настале као последица „поварошења" традиционалне куће! Традиционална *панон-*

---

[20] Б. Којић, исто; А. Дероко, нав. дело, 42 „последњи степен развоја . . . итд."

ска кућа чак и када поприми на уличној фасади стилска обележја доминирајућег стила грађанске архитектуре, увек остаје оријентисана према улици искључиво само са забатним зидом.[21]

У току истраживања појавног облика и развоја основе традиционалне *панонске куће,* а везано за њен положај на парцели-кућишту, за сада у потпуности нису разјашњена питања: да ли су у насељима постојала кућишта и пре XVIII века, тј. аустријске аустро-угарске доминације, када започиње формирање парцела тј. ограђивање кућишта, и кад започиње „уширавање" улица?

Делимичан одговор на постављена питања даје план града Суботице из 1778. године, дакле годину дана пре проглашења за слободни краљевски град.[22]

На плану доминирају ограђена кућишта—парцеле, неправилног облика, са објектима постављеним слепим зидом, „леђима" према неповољнијем микроклиматском утицају (за Суботицу — северо-исток, северозапад — доминантни удари ветра, кише и снега).[23] Иако су куће на различитој удаљености од „уличног" фронта ограде (прилог бр. 8), увек су забатним зидом (ужим делом основе) окренуте према улици, а стамбеним делом према слободном дворишту и повољнијој оријентацији у зависности од микроклиматских и физичкогеографских особина локације. Ваља истаћи да је структура ових улица и кућишта, који формирају „грађевинске блокове", читљива и на данашњој урбаној матрици града иако су се основне физичке структуре — куће, већим делом измениле током планског уређења града у XIX веку. Међутим, на истом плану уочљива је и појава десетине кућа без свог кућишта (ако се изузму суваче), што наводи на закључак да куће нису одувек у насељима имале кућишта, о чему сведоче и обе поменуте ведуте два града, већ су кућишта везана за спровођење наредби о уређењу насеља од стране Аустро-Угарске Монархије. Ни на једној од поменутих ведута нису евидентиране ограђене парцеле!

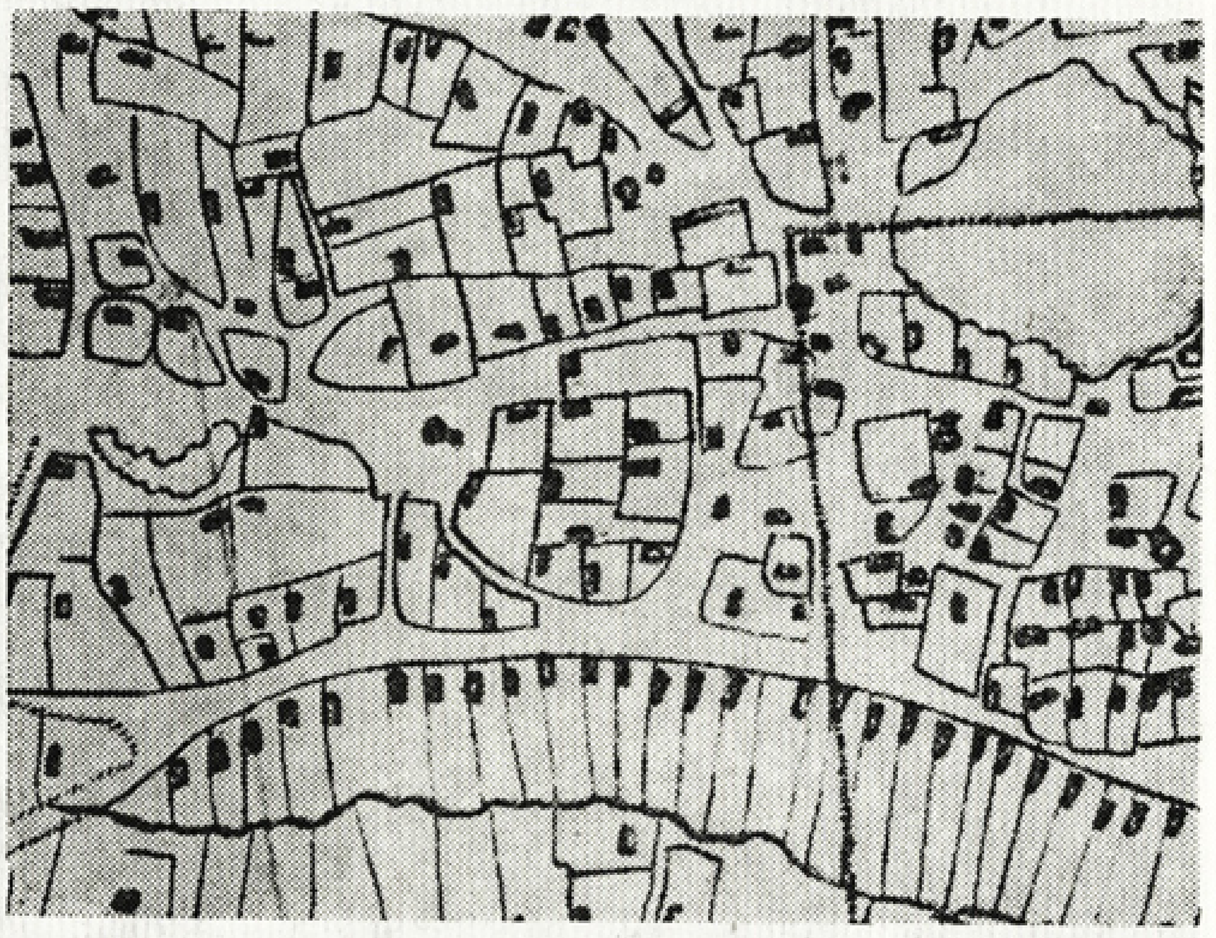
---

[21] Овакви примери *традиционалне панонске куће* са обележјима закаснелог барока, класицизма, еклектике и сецесије сусрећу се у субурбији градова, централним деловима села, па неки пут и на салашким кућама које се налазе у близини важне саобраћајнице. Ваља истаћи да је на прекретници векова било помодно и „поварошење" основе *традиционалне панонске куће.* Узроци ове појаве били су различити, а најчешће је то била промена економског статуса домаћинства. Додавањем једне или више соба, уличи тракт је променио своју функцију и изглед. Ова адаптација вршена је по узору на „варошку кућу" — грађанску архитектуру, а самим поступком преправке традиционална кућа губи примарна обележја *панонске куће* те се сврстава у други тип — грађанску архитектуру. Управо ово „поварошење" третирано је од разних аутора као последња фаза еволуције *традиционалне панонске куће* (види белешка 16), што није прихватљиво. Еволуција традиционалне куће завршава се пуно касније, носећи и даље све своје примарне градитељске атрибуте и стварајући облике функционално прилагођене већ од давнина начину живота пољопривредног домаћинства овог поднебља.

[22] А. Рудински, *Три рукописне карте из друге половине XVIII века,* Руковет бр. 2, Суботица 1984, 178. Ова карта, по датуму, сачињена је годину дана пре него што је Суботица стекла статус слободног краљевског града. На плану је приказано око 2.100 кућа. Овако детаљан приказ једног насеља на испитиваној територији из истог периода за сада није познат.

[23] Ово искуство већина данашњих планера насеља — градова и њихових делова, као и села, не препознаје.

Што се тиче саме унутрашње организације парцеле или кућишта, на плану је изразито уочљиво (прилог бр. 8) да ни на једном кућишту није назначен било какав помоћни објекат, што се објашњава тадашњом организацијом домаћинства и уређења друштвено-економских односа.[24] Појава додатних економских објеката на пар-

Прилог бр. 8 — План града Суботице из 1778. године, детаљ

цели везује се и за промену друштвено-економских услова средином XIX века, који су условили и делимично другачију организацију домаћинства и живота уопште. Скромнија домаћинства, која нису имала двојна станишта — салаш и кућу у граду, била су тада принуђена да плодове земље складиште и на својој парцели у насељу. И данас се сусрећу објекти у све три зоне на којима се јасно очитује да су и грађени као самостојећи (пример бр. 9, 10, 11, 12 и 13), а касније је парцела и уграђивана. Ова појава уградње парцеле по дубини са економским објектима припада крају XIX и почетком XX века.

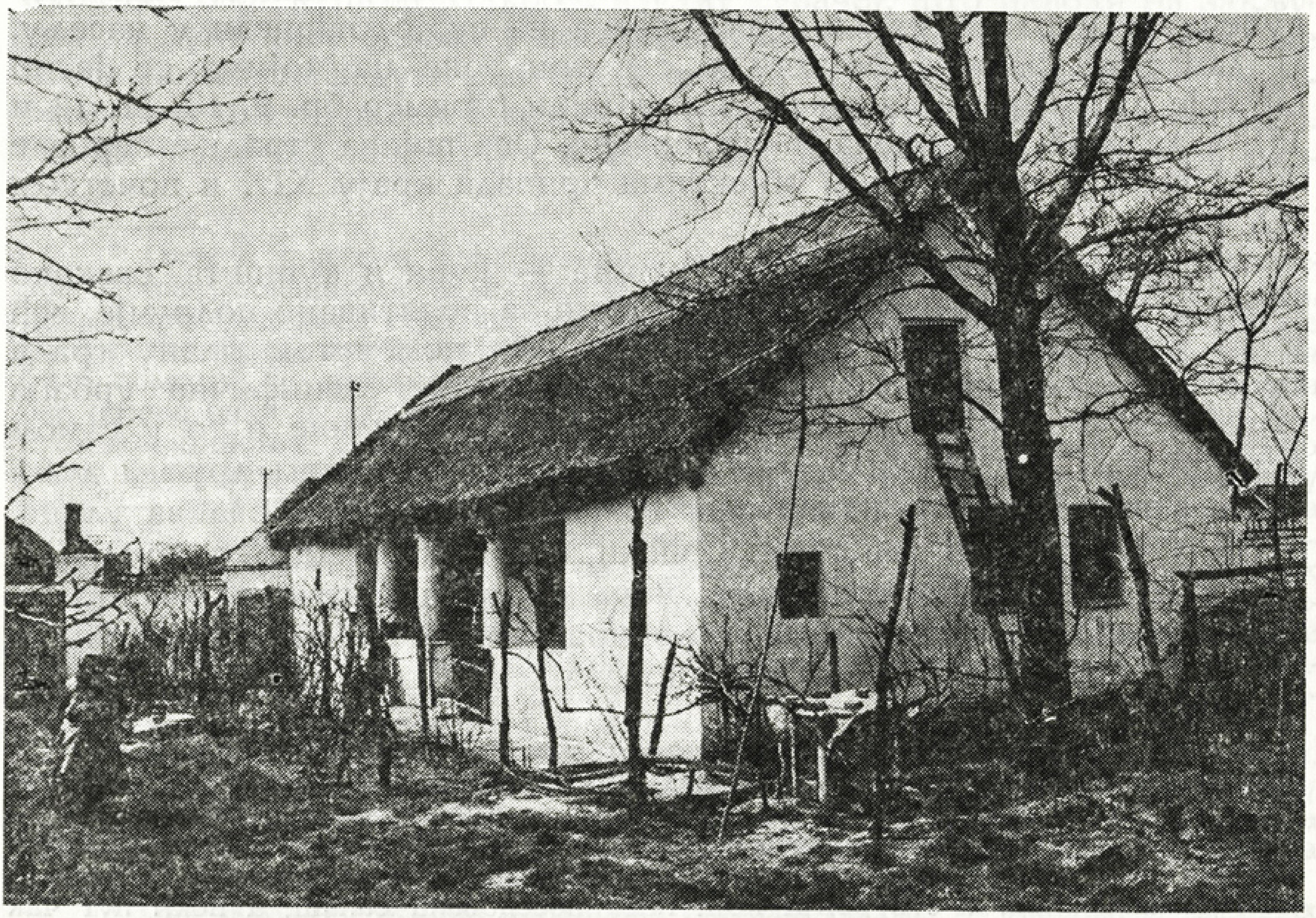
Питање појаве „ушорених" улица — кућа и кућишта, свакако је једно од најинтересантнијих, не само за испитивано подручје, већ и за Војводину, па и целу панонију. На поменутом плану града Суботице (прилог бр. 8- упадљиво се истиче специфична урбана структура — *ушореног потеза,* низа кућа дуж улице и то у самом историјском језгру града, али местимично и његовим другим деловима. Својом дужином на плану се упадљиво истиче оваква улица, за коју је сачуван топоним „Српски шор" (а за цело подручје — „Српски крај"). Сличност овог шора са урбанистичког аспекта — формирања кућишта-парцеле и лоцирања куће на њој, неспорна је са нешто каснијим планским ушторавањем насеља. Како се зна да

---

[24] Бранко Перунчић, *Постанак и развитак баштина на подручју Суботице од 1686. године,* Београд, САНУ, Посебна издања, књига 306, Одељење друштв. наука, књ. 28, 1958. За Суботицу су била карактеристична двојна станишта. Исто домаћинство имало је салаш и кућу у граду. Ова појава није особена само за Суботицу, већ и за остала градска насеља у регији. Али било је и домаћинстава у субурбији која нису поседовала салаш, а неки пут чак ни земљу („њиву") ван насеља.

Прилог бр. 9 — Кућа у Мартоношу — дворишни изглед

Прилог бр. 10 — Кућа у субурбији Суботице — дворишни изглед

Прилог бр. 11 — Кућа у Чонопљи — дворишни изглед

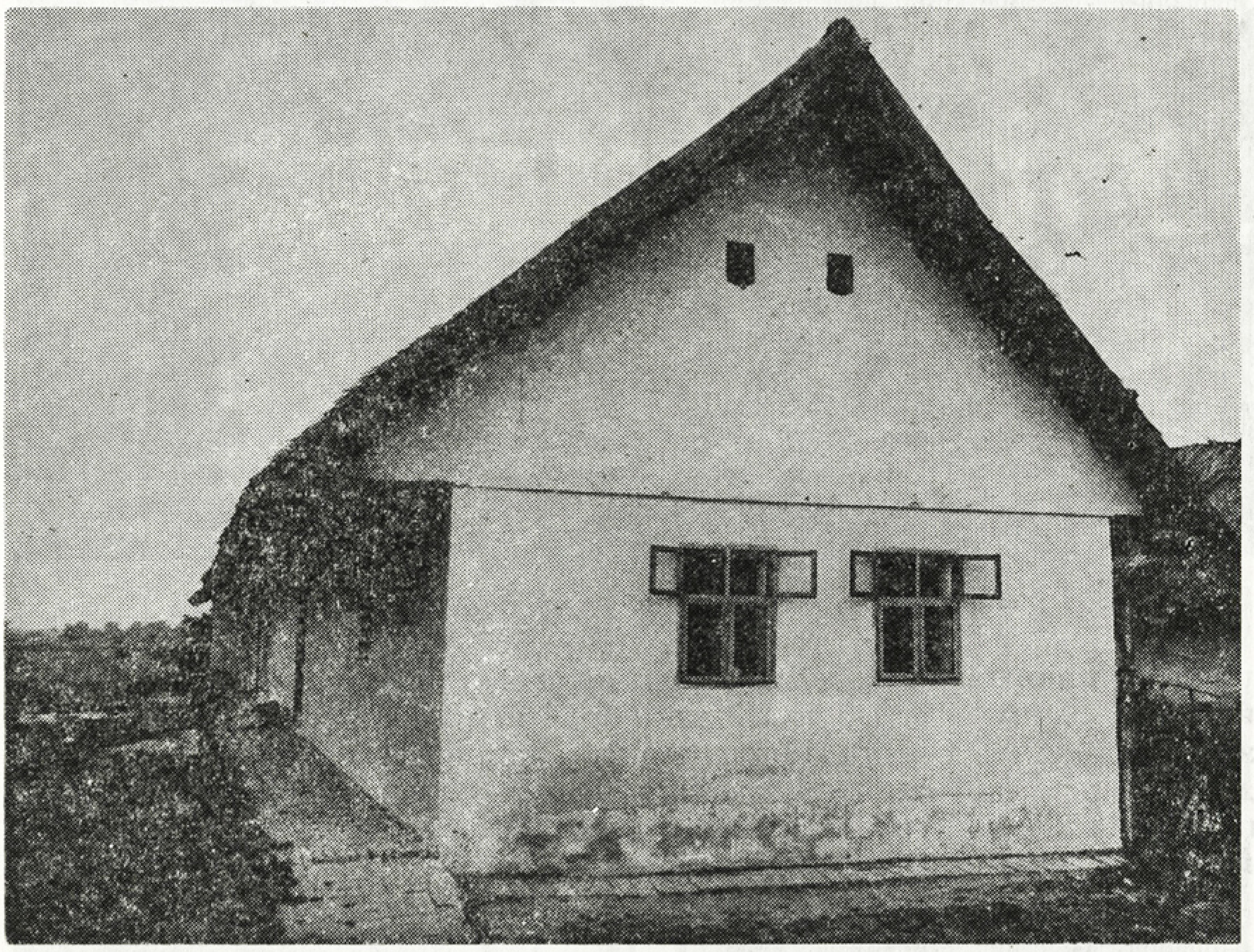
планско ушторавање насеља и формирање нових колонистичких села припада самом почетку XIX века (на овом подручју), основано је закључити да су се тадашњи планери користили провереним методама за њих затеченог — *традиционалног народног градитељства.* У потврду овој констатацији иде и ведута Сомбора, на којој се јасно истиче истоветна урбана структура.

2. ТИПОЛОГИЈА ОБЈЕКАТА И ЗАЈЕДНИЧКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ

Основни параметри за лоцирање стамбеног објекта на парцели били су микроклиматски предуслови, али исто тако и физичкогеографски предуслови, о којима се водило рачуна приликом зацрта-

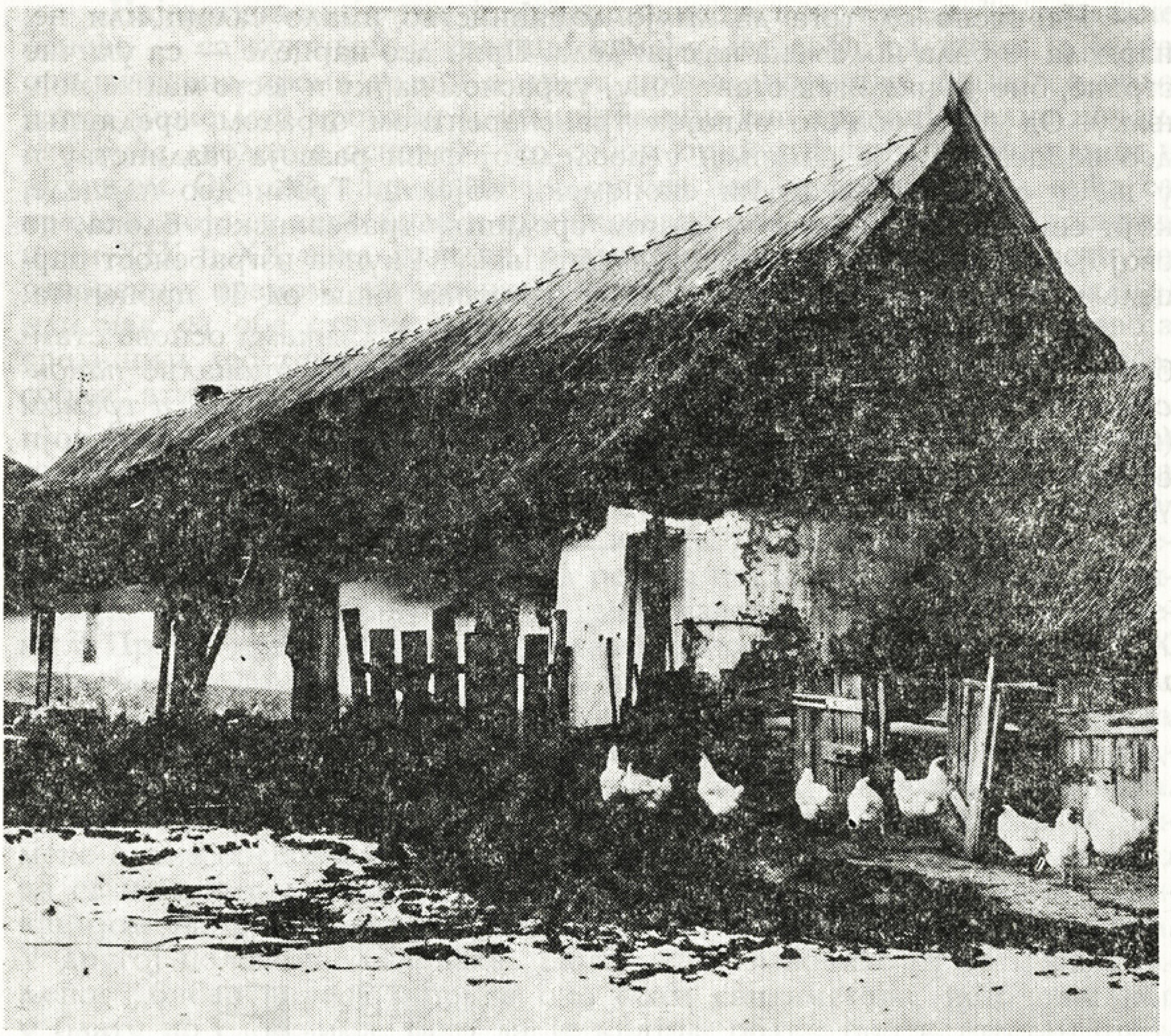
вања грађевинског блока и регулације целог насеља. Слепи зид по правилу се постављао на међу према суседу, тако да објект буде отворен према дворишту и оријентацијом животних функција према сунцу. Код угаоних парцела објект се тако постављао да задовољи повољнију оријентацију. Овакав приступ планирању и уређењу насеља спроводи се од почетка XIX века, планском регулацијом постојећих, као и изградњом нових насеља.

На тај начин издужена основа (прилог бр. 14) пружала се у дубину парцеле, ослобађајући преостали део уличног фронта за колски улаз и двориште. Колски улаз најчешће је био одвојен од стамбеног, мада може бити и заједнички.[25] Код типа традиционалне *панонске куће* са тремом — „гангом" или „амбетушом", по правилу је стамбени улаз одвојен од колског и са њим започиње и трем. Са уличне стране налазио се забатни зид реће са једним, најчешће са два или три прозора (ако је трем са уличне стране био президан). Испред дворишне стране куће увек се налази украсна башта са виновом лозом или неком пузавицом која је лети штитила стамбене просторије од прејаког сунца.

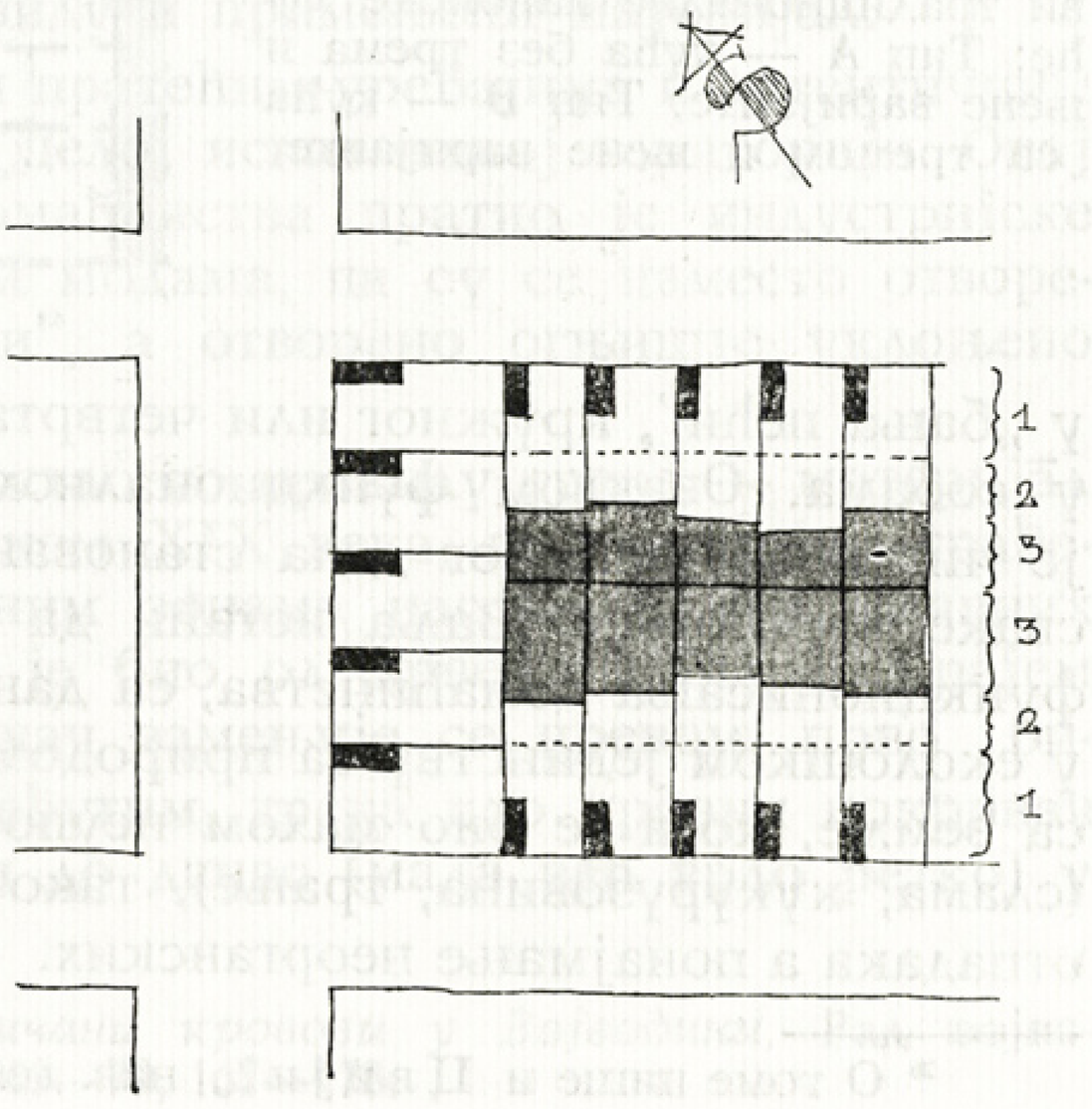

Прилог бр. 12 — Кућа у Моноштору — дворишни изглед

[25] Ист. арх. Суботице, 12-А-52/1820, Скултети. Грађевинским правилником 1820. године за Суботицу је прописано да се улична капија мора отварати према дворишту, а не према улици. Примена ове одредбе у то време сигурно није била изузетак само за Суботицу.

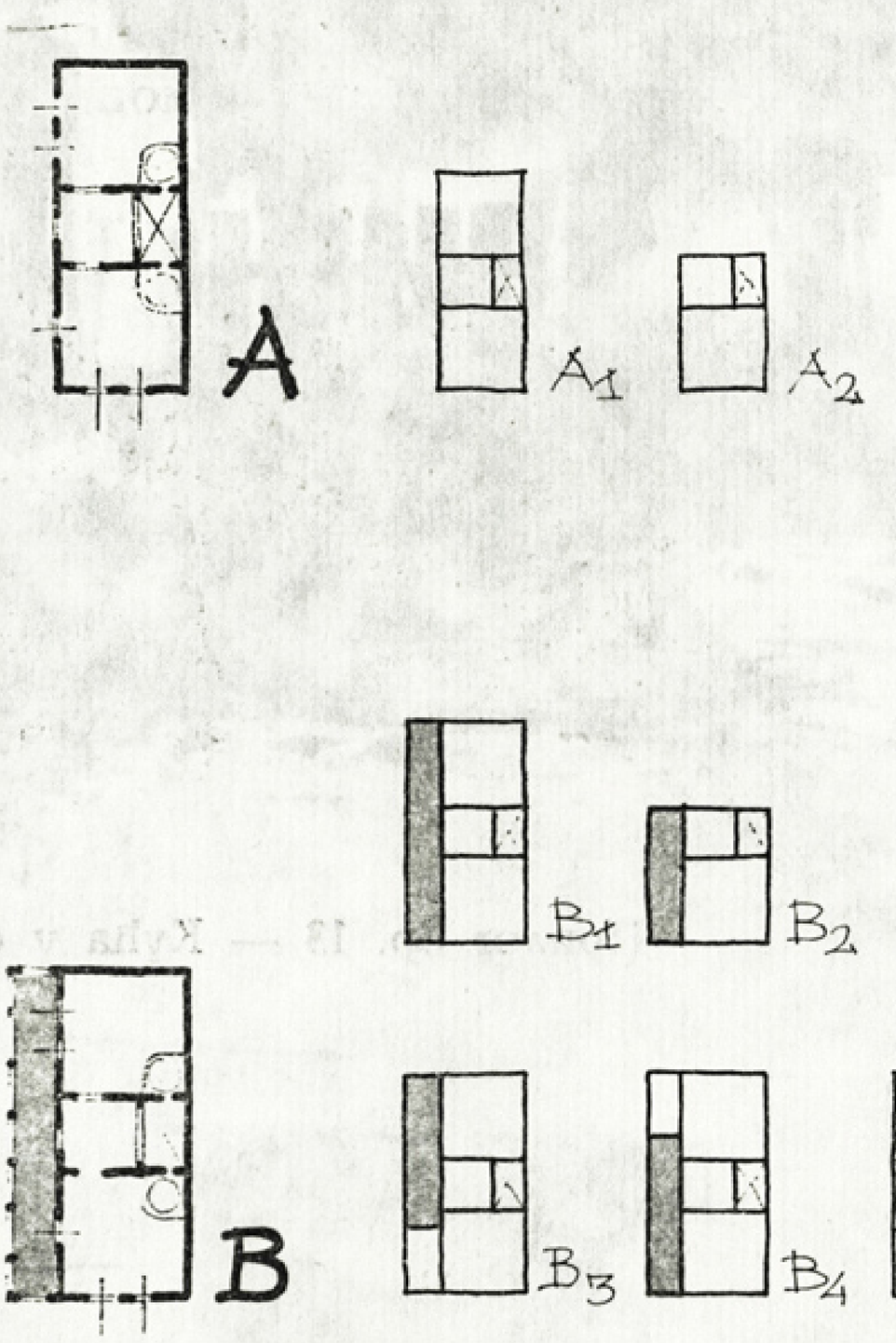
Прилог бр. 13 — Кућа у селу Вардарац

Прилог бр. 14 — Шематски приказ парцелације карактеристичног праћевинског блока: 1) стамбени део парцеле, 2) економски део парцеле, 3) башта, повртњак

Неовисно од тога да ли је домаћинство имало салаш или не, парцела је била подељена на три дела. Први део парцеле — са уличне стране, био је намењен становању, украсном парку и често малом воћњаку. Од њега обично одвојен транспарентном оградом, средишњи део парцеле био је намењен у последњој фази развоја газдинству и у њему су били смештени економски објекти. Трећи део парцеле, који се заправо налазио у самом средишту грађевинског блока, по својој функцији био је намењен повртњаку. Укупна изграђеност парцеле у завршној фази развоја није износила више од 30 процената.

На испитиваном подручју, према карактеристикама основе стамбеног објекта, разликују се два основна типа традиционалне *панонске куће*. То су *кућа без трема*, као старији облик, и *кућа са тремом* (прилог бр. 15). У средини је кухиња са „подоцаком", простор који се још зове и „кућа",[26] у коме се припремала храна, кувало и ложило

Прилог бр. 15 — Основни типови традиционалне панонске куће: Тип А — кућа без трема и њене варијанте; Тип В — кућа са тремом и њене варијанте

у „бања пећи", кружног или четвртастог облика, које су се налазиле у собама. Оваквом функционалном организацијом основе одвојен је чисти од нечистог дела становања, као и појединачно загревање сваке просторије. Ваља истаћи да је овакав принцип организације функционисања домаћинства, са данашњег аспекта посматран, живео у еколошком јединству са природом — остатак производа добивених са земље, који је био махом неупотребљив, користио се за ложење (слама, кукурузовина, грање), тако да није било заправо никаквих отпадака а понајмање неорганских.

---

[26] О томе пише и Цвијић, нав. дело, 279.

Најзаступљенији тип је традиционална *панонска кућа* троделне основе — са кухињом у средини између две собе, од којих је једна оријентисана према улици а друга према дворишту. Данас се врло ретко може још пронаћи и једноставнији тип традиционалне *панонске куће* дводелне основе — са собом оријентисаном према улици и кухињом. Оба ова типа извођена су без или са тремом. Код кућа са тремом, које су тако биле и пројектоване или им је трем на прекретници XIX и XX века дозидан, разликују се подтипови — са потпуно отвореним тремом, затвореним са једне стране (предње или задње) или пак са обе стране (прилог бр. 15). У последњој фази развоја средишњи део трема се и застакљује чинећи тако неку врсту предсобља, атипичног за ову традиционалну архитектуру.

Основни грађевински материјал, тзв. „жута земља", био је махом заступљен у свим успостављеним зонама, а техника зидања зидова била је такође јединствена. Зидови традиционалне куће изводили су се по правилу од „набијаче" или „набоја", а ређе од ћерпича — непечене цигле, а изузетно ретко од печене цигле. На испитиваној територији није познат ни један пример изведен у бондручном систему.[27] Према грађевинским прописима успостављеним почетком XIX века, била је обавеза градитеља да примене печену циглу у темељним зидовима до висине од 0,8 до 1,0 метар од околног земљишта. Печена цигла мора се применити из противпожарних разлога и при изградњи полуобличастог свода и димњака изнад отвореног огњишта. „Бања пећи" су се изводиле од „бубаља" — уврнутих свежњева јечмене сламе облепљених блатом и конусно слаганих у слојевима тако да се на крају добијао заобљени купасти облик, са обавезном апликацијом на врху, посебно обликованом декоративно за сваку пећ. У другој половини XIX века „бања пећи" изводиле су се и од ломљеног „бибер" црепа ширине око осам сантиметара, исто слаганог у блату по слојевима, тако да је крајњи облик био истоветан претходном. Ређе се сусрећу ове пећи сачињене од печене цигле, код којих су могући и четвртасти облици квадратног пресека основе, што је и разумљиво имајући у виду и примењени материјал.

Простор „подоцака" са свим пратећим уређајима и аутентичним изгледом до сада није познат на целој испитиваној територији. Овај витални део функционисања домаћинства пратио је индустријске промене и платио цех пролазним модама, па су се наместо отвореног огњишта појавили „шпорети", а отворено огњиште уклоњено и „подоцак" зазидан.

Кровни покривач био је и остао по правилу трска — материјал којим обилује Панонија.[28] Почетком XIX века, под утицајем грађевинских правилника, у централним зонама насеља и дуж главних путева кровни покривач махом је био од дрвене шиндре. Крајем XIX века дрвени кровни покривач замењује се црепом, прво „бибер", а касније и жлебастим. Међутим, трска као кровни покривач задржала се на овом подручју и до данас (мада већ врло ретко) у

---

[27] Б. Којић, нав. дело, 48.

[28] Вера Милутиновић, *Тричани кровови у Војводини*, Рад војвођанских музеја бр. 18—19, Нови Сад 1969—70, 167—173.

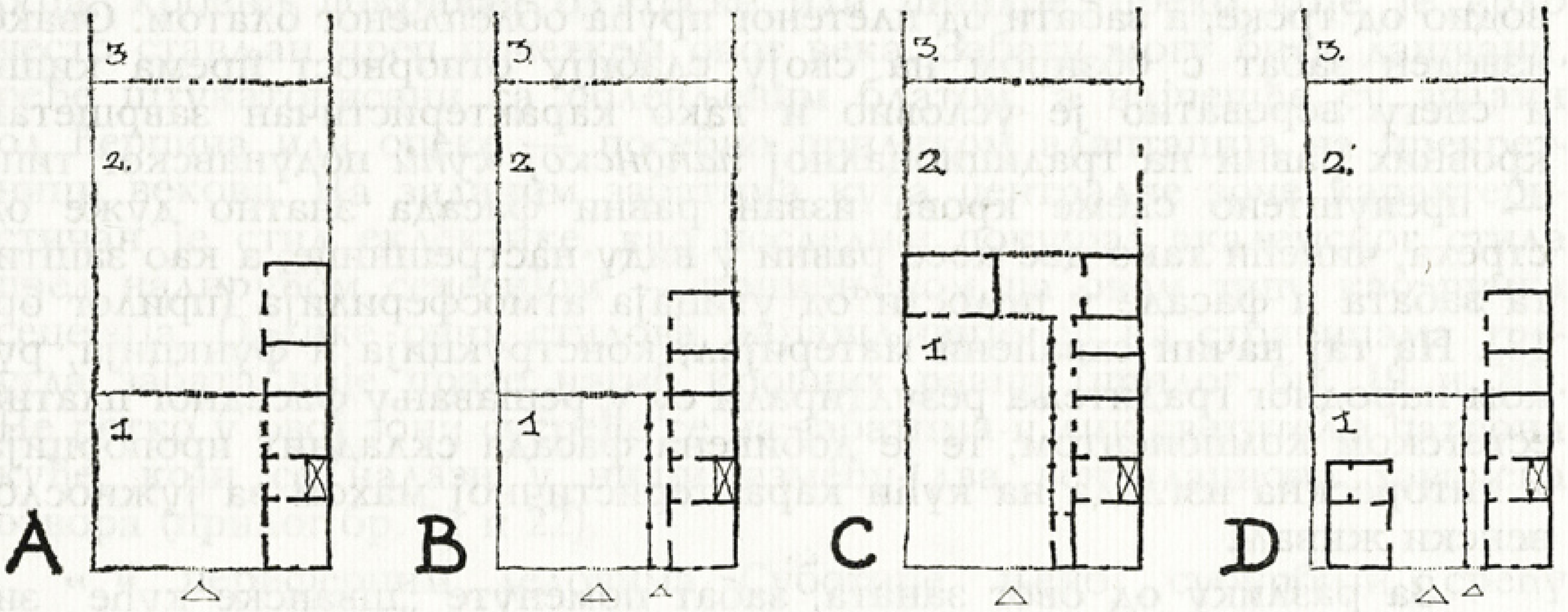
субурбији насеља, вероватно захваљујући и својим изолационим својствима примереним оштром клими ове зоне.

Троугаони завршетак који затвара таванski простор — *забат*, у ствари је најимплицитнији елемент традиционалне панонске архитектуре у целости па и на овом подручју. Овај грађевни елемент, који је своје градитеље инспирисао у решавању како конструктивних тако и обликовних елемената, изводио се на више начина — као дашчани, од исплетеног прућа облепљеног блатом, од трске радијално сложене и облепљене блатом, али и зидан од непечене или печене цигле. Управо је овај елемент — *забат*, најбитније обележје на основу којег је и било могуће успоставити зоне и извршити груписање појавних облика традиционалне *панонске куће*, а на испитиваној територији северне Бачке. Овај троугао између двеју косих равни и фасада — био је у конструктивном погледу специфичан захват, који је у свакој од успостављених зона разрешаван на себи својствен начин, примарно у зависности од физичкогеографских предуслова микролокација, а самим тим и примењених локалних грађевинских материјала. Истовремено, захваљујући његовом облику и наглашеном положају на уличној фасади, те доброј сагледивости са свих прилазних страна објекту из улице — забатни троугао народни градитељ је искористио за истицање и личних обележја власника куће — домаћина, било у естетском (боја, облик), било у етничком или пак неком другом виду (иницијали, година градње, адаптације или слично). На њему, забату, могу се исто тако пратити и утицаји доминантних еклектичких стилова присутних у одређеном тренутку у грађанској архитектури варошке куће. Ова појава није својствена само појединим зонама, већ је евидентна и унутар исте зоне, па и насеља, или само његовог дела.

3. ПОДУНАВСКА ЗОНА

Као последица планског развоја насеља под руководством војних и цивилних власти и њихових инжењера, присутна је и у овој зони карактеристична организација парцеле — својствена овом и не само овом делу Војводине, па и Панониje — узани улични фронт парцеле у односу на њену дубину пружања у унутрашњост грађевинског блока. Најчешћи облик лоцирања куће на парцели је већ описан, као и организација основе стамбене куће. Као специфичан појавни облик традиционалне *панонске куће* у овој зони је карактеристична функционална организација основе стамбеног објекта већег дела некадашње немачке етничке групације. Ова кућа сачувала је назив „швапска кућа" (прилог бр. 16ц). Основа куће је формирана у облику обрнутог слова „L", тако да је објектом потпуно одвојен стамбени део од економског дела парцеле (прилог бр. 17). Основа овог појавног облика тако је организована да формира „атријумско двориште", предњег дела парцеле, а све функције — стамбене и економске, смештене су под истим кровом. С тим у вези ваља успоставити узрочно-последичну везу између организације домаћинства и двојних станишта. Тако атар Кљајићева не карактеришу салаши, за разлику од

атара насеља Светозар Милетић, које је основао словенски живаљ из Суботице,[29] а у којем преовладава карактеристична *панонска кућа* троделне основе. Стамбени део парцеле „швапске куће" је уређен, поплочан циглом са ограђеним вртом и воћњаком.[30]

Прилог бр. 16 — Развијени облици куће и организација парцеле
A — кућа без трема
B — кућа са тремом
C — кућа формирана у облику обрнутог слова „L"
D — кућа са тремом и „мала кућа",
1) стамбени део, 2) економски део и 3) башта.

Прилог бр. 17 — Бездан, „швапска кућа" из друге половине XIX века, адаптирана фасада 1908. године

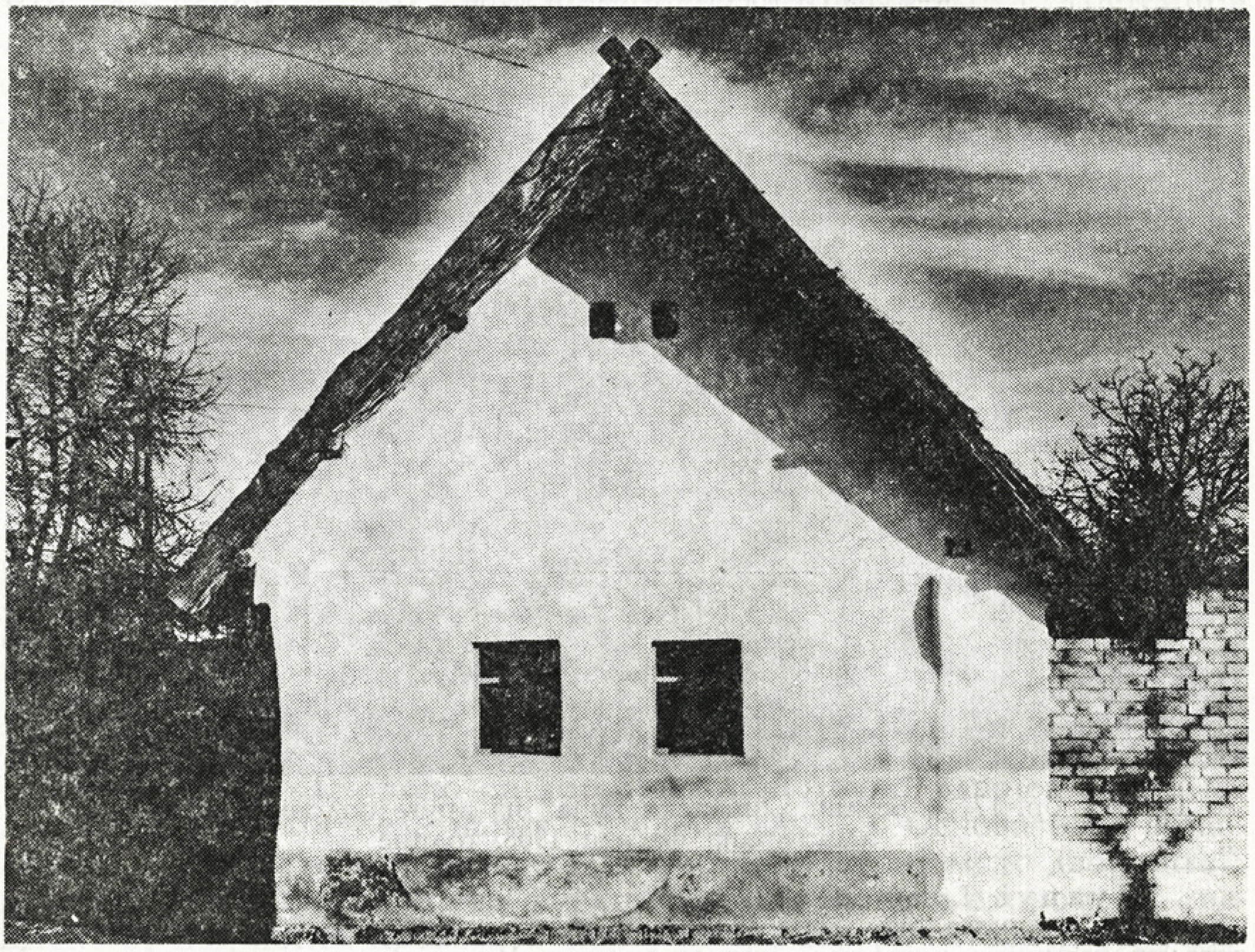
---

[29] I v a n y i, I. нав. дело, књ. 1, 181.

[30] Испитивања овог типа у смислу анализе функције основе куће, као и осталих функција живљења, још су у току. Интересантно је поменути да је исти облик куће, често настао у фазама, везан и за мађарску етничку групацију (прилог бр. 24), као што је случај у селу Вардарац у јужној Барањи.

У примени локалних грађевинских материјала могуће је успоставити корелацију између физичкогеографских предуслова и начина изградње објеката. Мочварни терени уз обални појас Дунава обиловали су, а и данас обилују трском и врбацима па су трска и врбово пруће обилато коришћени у градитељству. Кровни покривач се изводио од трске, а забати од плетеног прућа облепљеног блатом. Овако изведен забат с обзиром на своју слабију отпорност према киши и снегу вероватно је условио и тако карактеристичан завршетак кровних равни на традиционалној *панонској кући* подунавског типа — препуштено слеме крова изван равни фасада знатно дуже од стреха, чинећи тако две косе равни у виду настрешнице, а као заштита забата и фасаде у целости од утицаја атмосферилија (прилог бр. 18). На тај начин схваћени материјал, конструкција и функција, руком народног градитеља резултирали су у решавању фасадног платна естетском компонентом, те је добивена фасада складних пропорција и питорескна изгледа на кући карактеристичној махом за јужнословенски живаљ.

За разлику од овог заната, забат поменуте „швапске куће" зидан је од опеке или ћерпича, а у свом стилском изразу опонаша варошку архитектуру. Готово по правилу заступљен је стил закаснелог барока. Кровни покривач ових кућа је од „бибер" црепа.

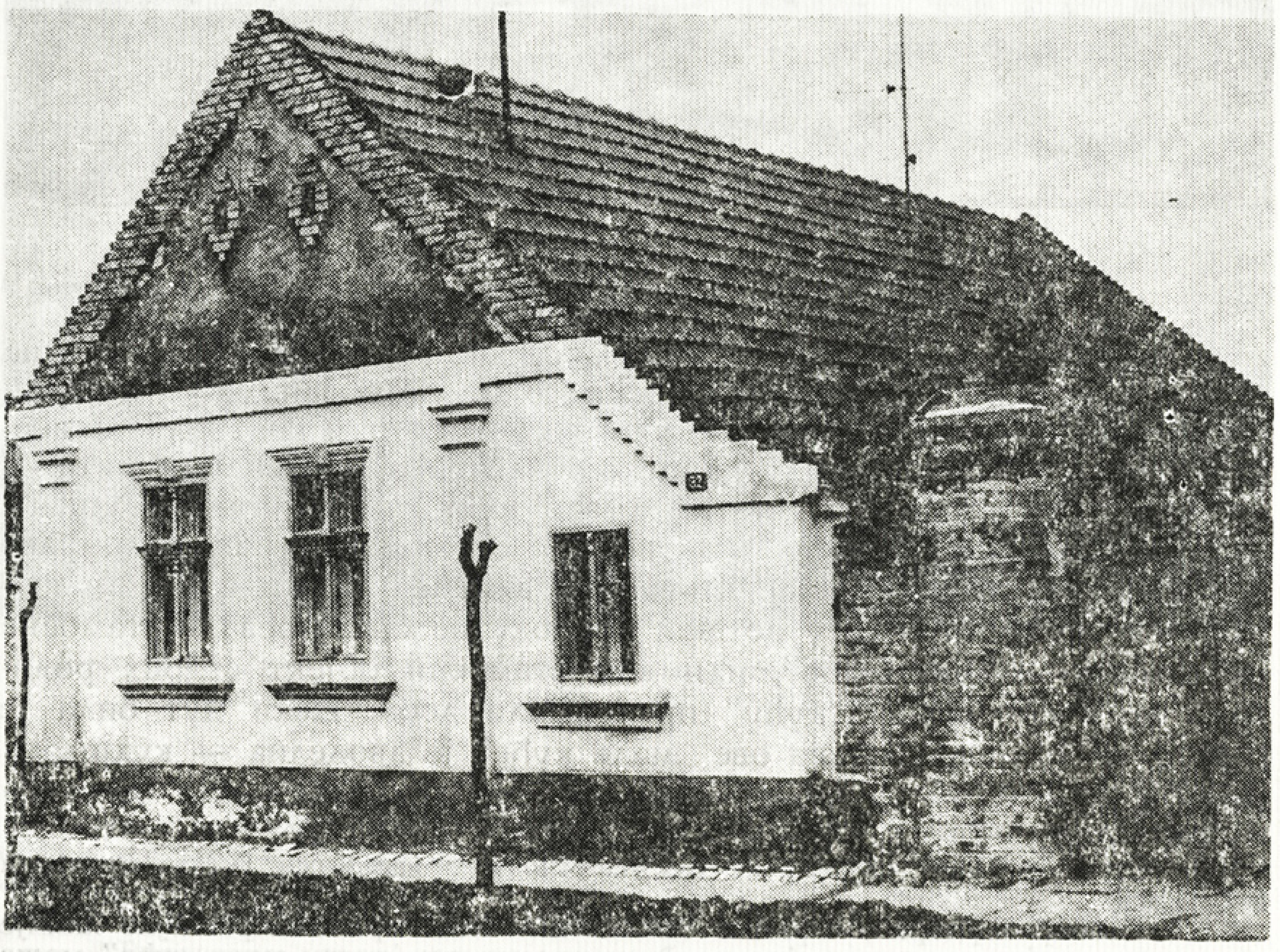

Прилог бр. 18 — Бачки Моноштор, карактеристичан објекат субурбије у подунавској зони

4. ЦЕНТРАЛНА ЗОНА

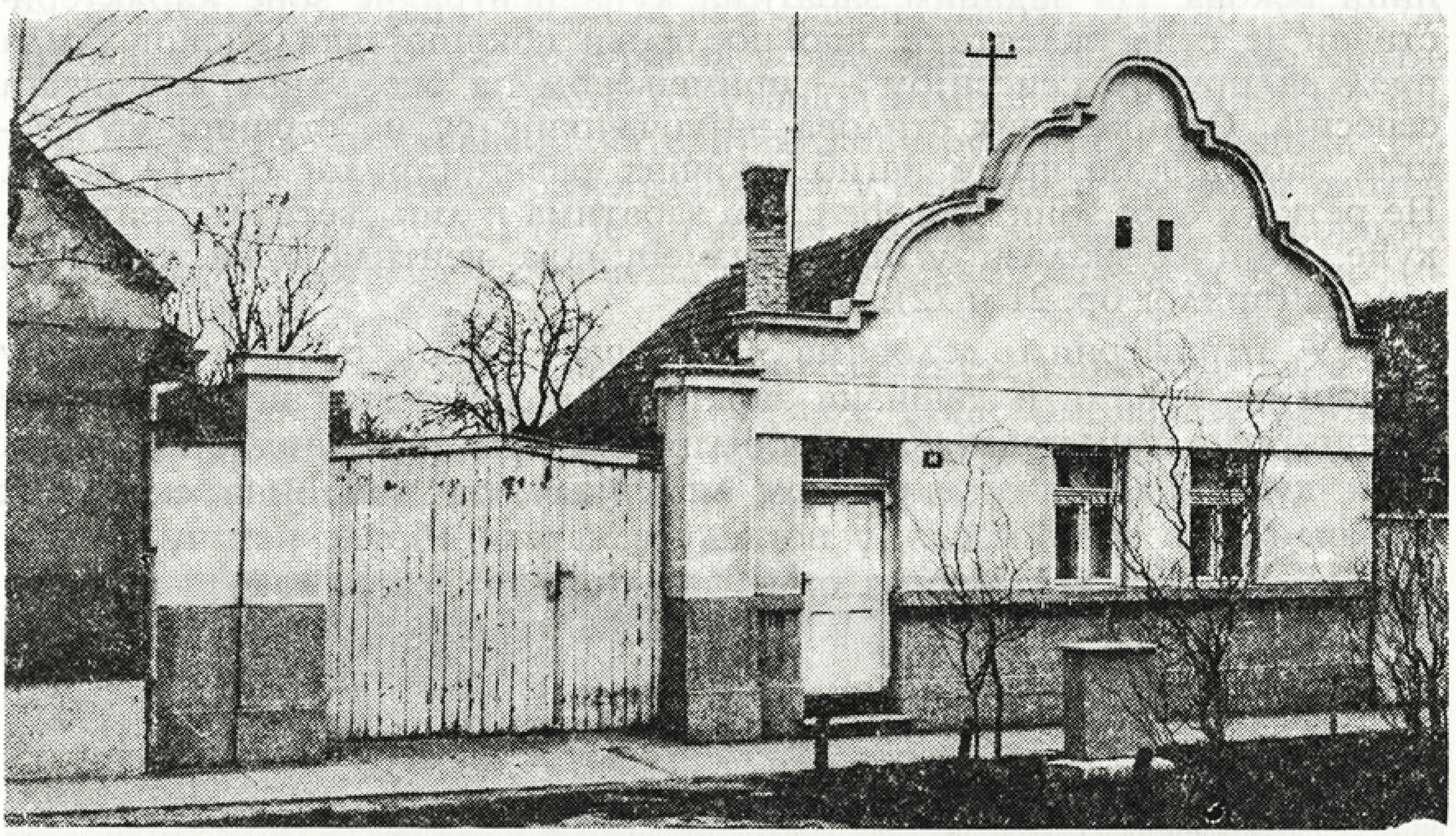
Организација парцеле — њена функционална подељеност као и размештај објеката на њој истоветни су већ изнесеним карактеристикама традиционалне *панонске куће*. Зидови су по правилу од набоја, кровни покривач од трске или шиндре, преко које је врло често стављан цреп почетком овог века. Забати могу бити дашчани, ређе штукаторисани са облепљеним блатом, а најчешће су зидани од ћерпича или опеке — посебно приликом адаптација на прекретници векова. На зиданим забатима кућа централне зоне карактеристичан је стил еклектике, као последњи покушај академског стила пред надирућом сецесијом — примењеном на овом типу као пучка сецесија. Одлике ових стилова најуочљивије су на страницама троугла забата које прате нагиб кровних равни (прилог бр. 19 и 20). Не ретко у овој зони сусреће се на забатима и лик светитеља патрона куће, који се налази у ниши између два вентилациона таванска отвора (прилог бр. 21 и 22).

У периферним деловима Суботице, њеној субурбији, срећу се још на кућама и дашчани забати, који су сведочанство етничке и социјалне сегрегације из прошлих времена првотних становника ових кућа. Рађени у скромном материјалу, за домаћина скромних финансијских могућности, у погледу занатске обраде истичу се сво-

Прилог бр. 19 — Суботица, карактеристичан зидани забат са елементима класицизма у субурбији

јом декоративношћу постигнутом уз пуно љубави и осећаја за орнамент у целини и детаљу (прилог бр. 23). Како је ова зона смештена између подунавске и потиске, а присутне су биле локалне миграције становништва на испитиваном подручју — свака етничка групација носила је собом и свој, себи својствен градитељски осећај манифестован обликом, материјалом и бојом. Из тих разлога у овој зони сусрећемо и подунавски (прилог бр.24) и потиски тип (прилог бр. 25) традиционалне *панонске куће.*[31]

Прилог бр. 20 — Суботица, варијанта пучке сецесије почетком овог века у субурбији

Међутим, поред типичног и бројчано најзаступљенијег типа основе традиционалне куће, сусреће се и један занимљив појавни облик градитељства у додирној зони подунавског и централног типа. У предњем, стамбеном делу парцеле а наспрам стамбеног објекта — „велике куће", јавља се и тзв. „мала кућа" или „летња кухиња". Овај појавни облик везује се за немачку етничку групацију (прилог бр. 26). По усменом предању, ова „мала кућа" служила је или као летња кухиња, како се у летњем периоду не би загревале стамбене просторије „велике куће", или као стамбени објект старих родитеља који су „велику кућу" препуштали деци. Неки пут била је и кућа за послугу. Основа ове „мале куће" је дводелна — кухиња и соба.[32]

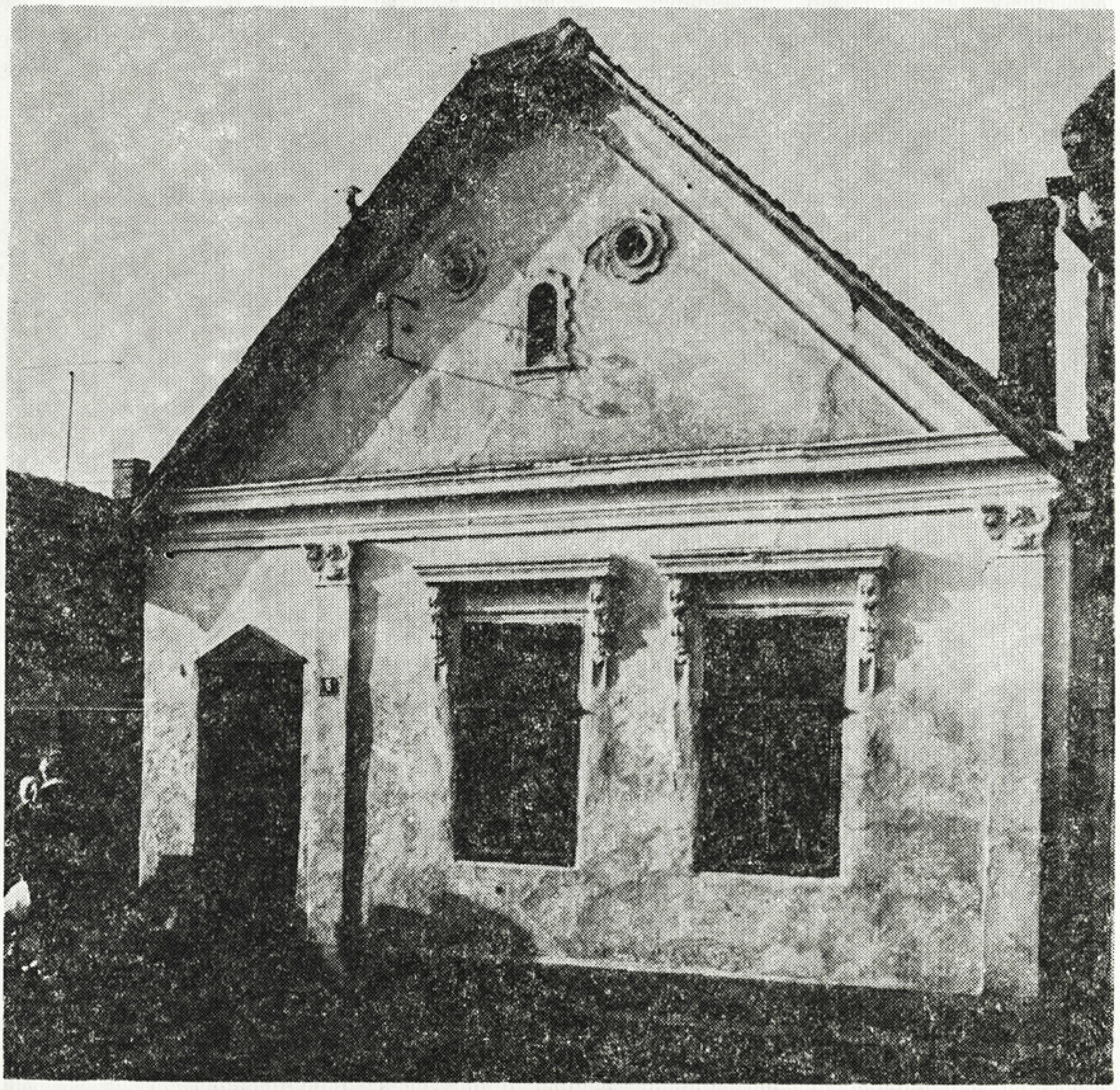
---

[31] Сунчани забат сусреће се местимично и у насељима Горња Рогатица и Телечка.

[32] У селу Вардарац, изузетно занимљивом због праћења развојне линије и компаративних анализа појединих типова, уочено је да „мала кућа" може бити присутна и код у фазама насталог типа обрнутог слова „L". У Улици Лајоша Кошута бр. 9 „мала кућа", изграђена 1879. године, померена је од ре-

5. ПОТИСКА ЗОНА

Парцела је у зависности од дубине грађевинског блока функционално подељена на два или три дела. Просечна величина парцеле, па и саме стамбене куће, нешто је мања него исти елементи у подунавској зони.[33] Како по облику парцеле, тако и по карактеристичној

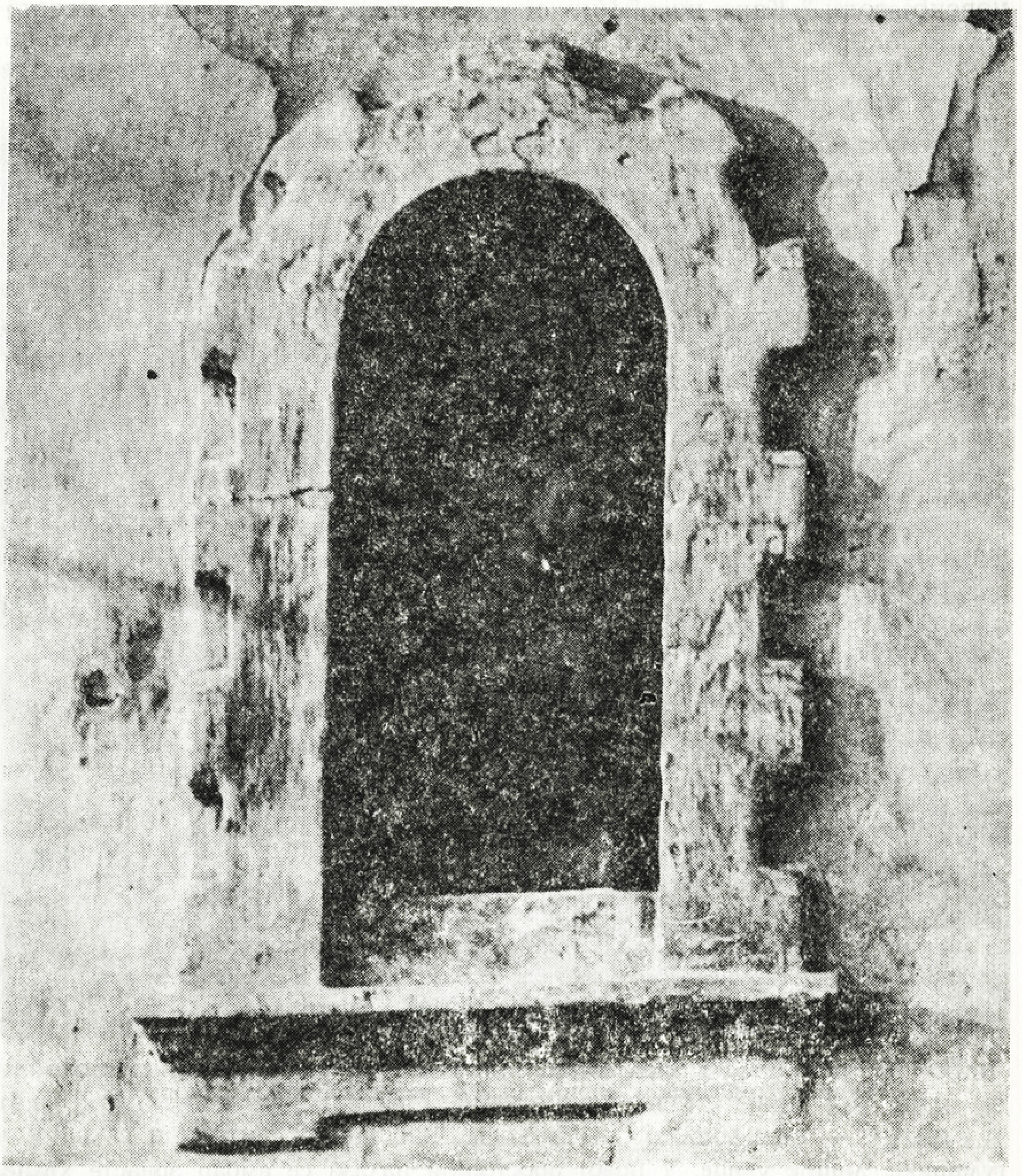
Прилог бр. 21 — Суботица, фасада у стилу еклектике на ободу центра са карактеристичном нишом између вентилационих отвора

пулационе линије улице. У првој просторији налази се амбар зрнасте хране, чија врата се налазе наспрам улаза у велику кућу. У другој просторији је остава са улазом у подрум, у трећој летња кухиња, а поред ње простор за смештај кола. Из настрешнице испред „мале куће" испуштен је под углом дрвени левак квадратног пресека за испуст зрнасте хране са тавана.

[33] Вероватно узрок све појаве треба тражити у историјским одредницама формирања насеља у овим зонама и њиховој планској урбанизацији током прве половине XIX века. Насеља уз главне водотоке, Тису и Дунав, старија

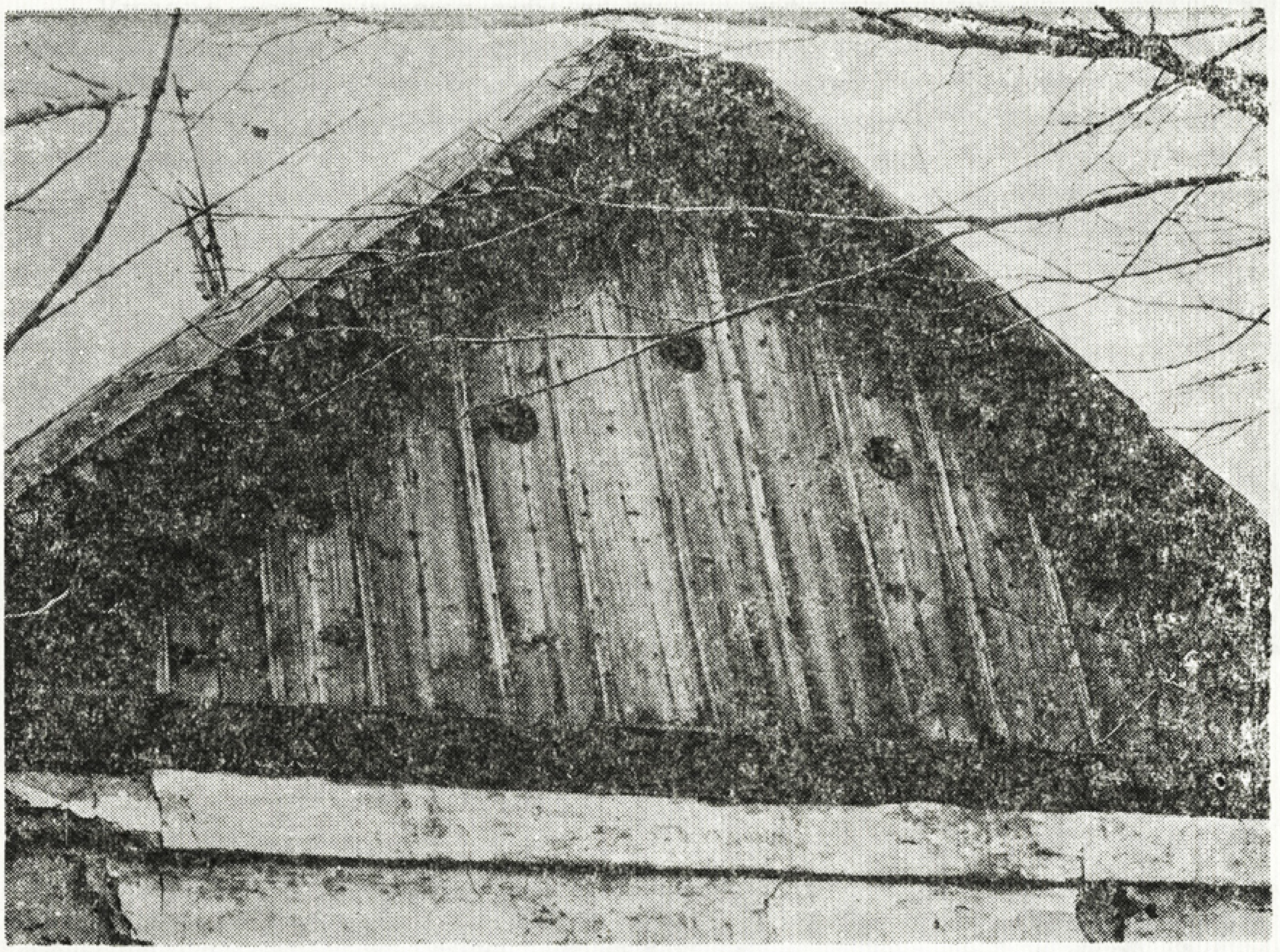
основи традиционалне куће, те примени грађевинског материјала, куће потиске зоне битно се не разликују од описане традиционалне *панонске куће* троделне основе.

Забати у овој зони могу бити дашчани или зидани.

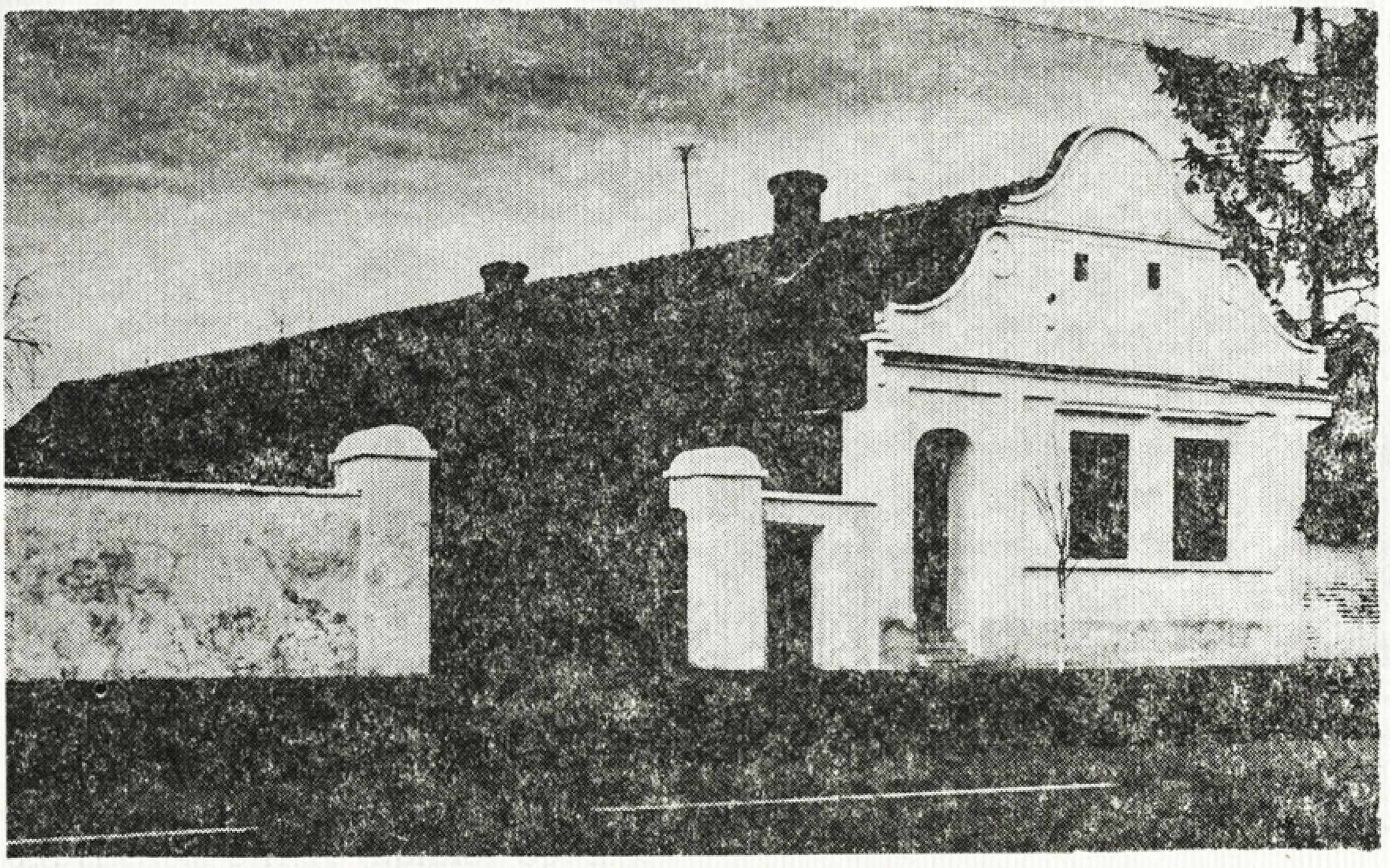

Прилог бр. 22 — Патрон куће, св. Флоријан

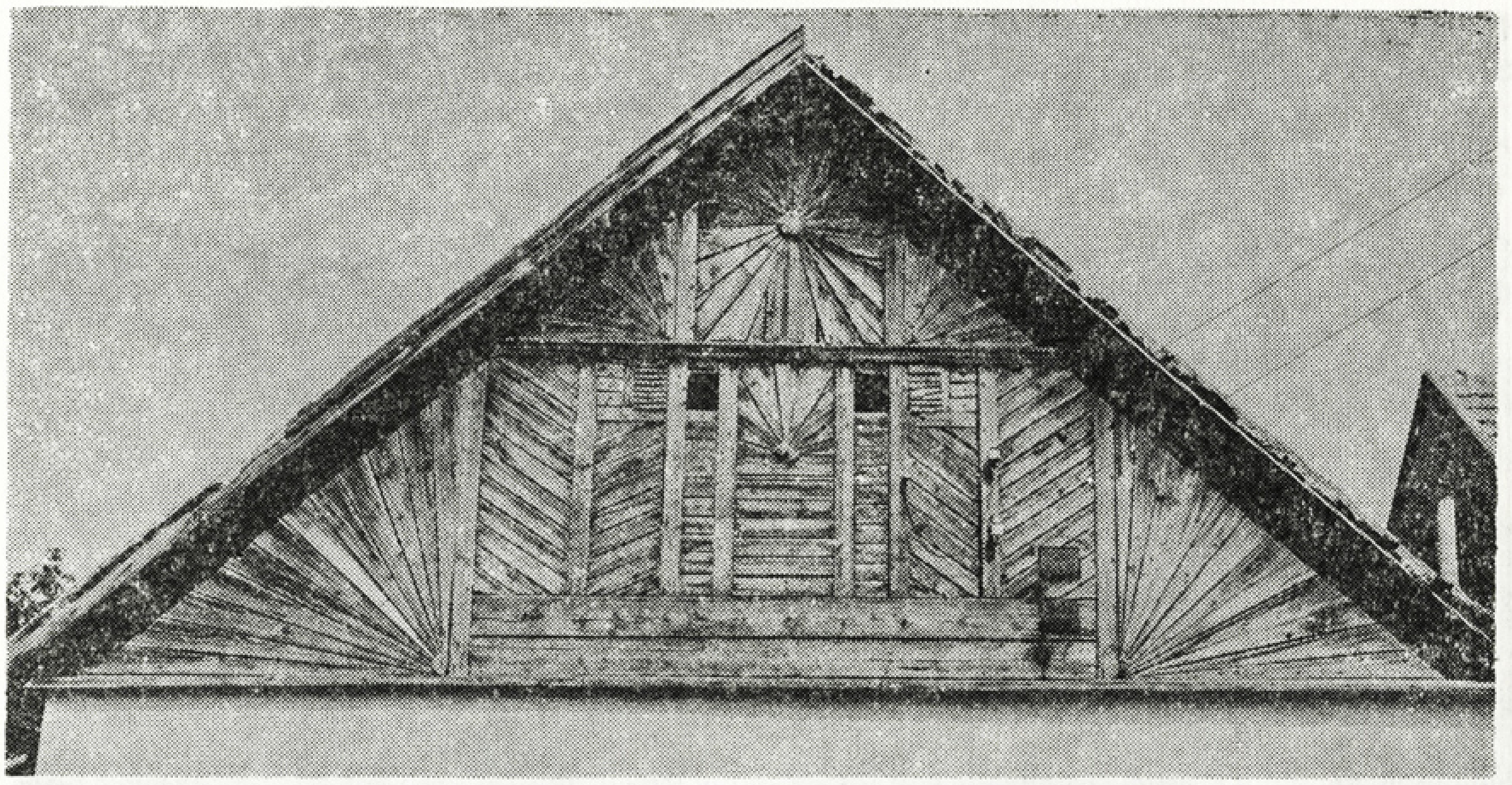
су по добу настанка и у њиховом данашњем облику јасно се диференцирају у урбаној морфологији на органски настало „језгро" и планску „субурбију", што није случај са касније насталим колонизаторским насељима на прекретници XVIII у XIX век, која у целости у својој урбаној морфологији одишу шематским ортогонализмом.

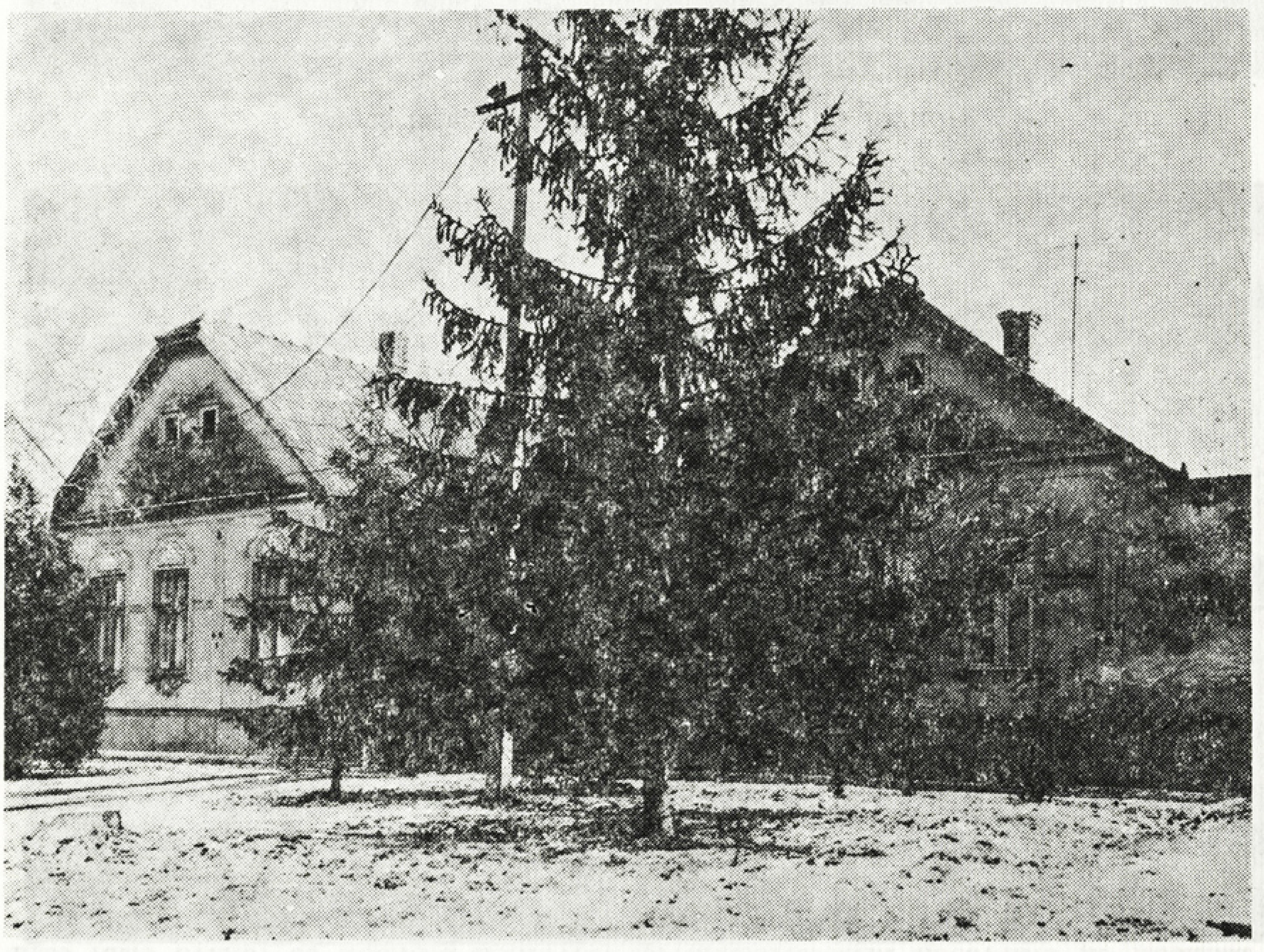
Прилог бр. 23 — Суботица, дашчани забат

Прилог бр. 24 — Кљајићево, закаснели барок на кући без трема са настрешницом

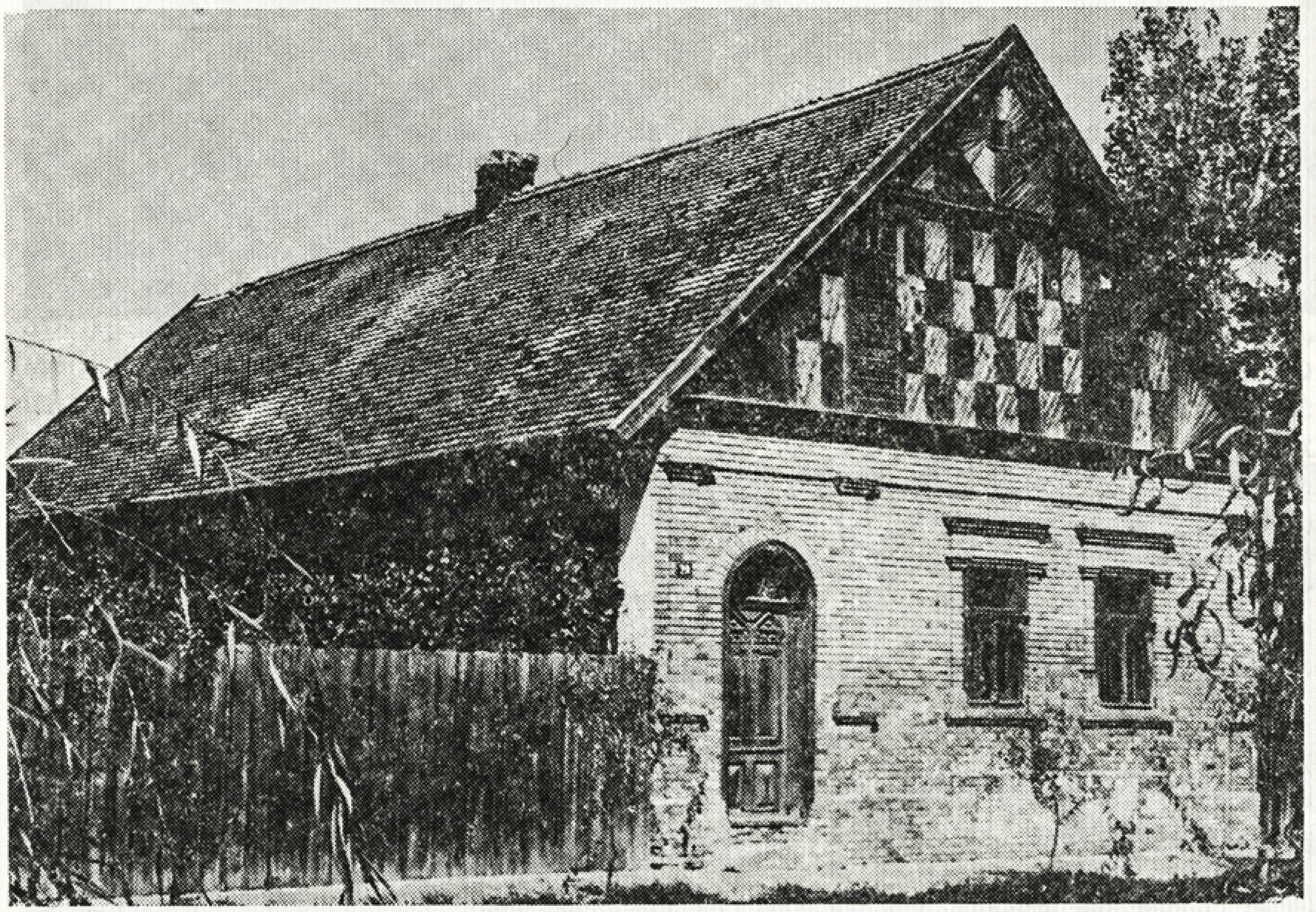

Прилог бр. 25 — Бачка Топола, сунчани забат

Прилог бр. 26 — Бајмок, варијанта тзв. „шварпске куће" из централне зоне, са карактеристичном „малом кућом"

Управо ови дашчани забати су специфичност ове зоне, издвајајући је од осталих. За разлику од дашчаних забата централне зоне, површина потиских дашчаних забата најчешће је издељена на геометријска поља, попуњена накованим дашчицама у различитом слогу („рибље кости", хоризонталним, имитацији опеке и др.), али увек је на њима присутан мотив „зрака сунца", те отуда и назив „сунчани забати". Овај је мотив по правилу смештен испод самог слемена, а често и у преостала два угла у троуглу забата, чинећи тако специфичну и питорескну геометрију ове површине (прилог бр. 27 и 28). Није редак случај, посебно ако је и задњи (дворишни) забат видљив из суседне улице, да су оба забата овако раскошно обрађена. Забати са мотивом „зрака сунца", данас видни, настали су током XIX века и носе у себи митско-религијску симболику поздрава сунцу.[34] Као

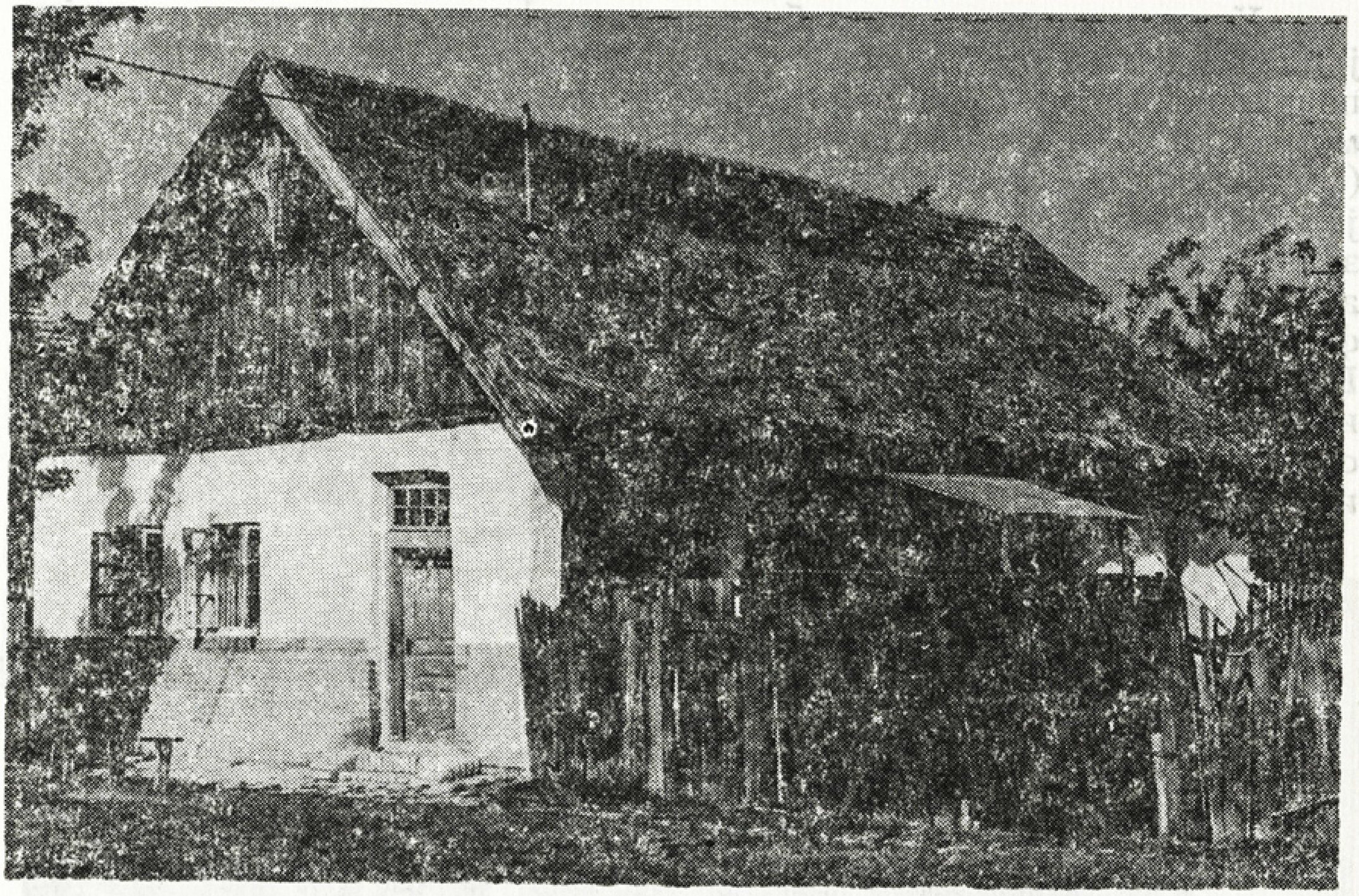
Прилог бр. 27 — Сента, сунчани забат. Део фасаде у опеци изведен приликом адаптације почетком XX века

појавни облик овај забат је карактеристичан за доњи ток Тисе и везује се за мађарску етничку групацију. Да је то тако, потврђује и појава ових забата у централној зони, као нпр. у насељима Бачка Топола и Чантавир.

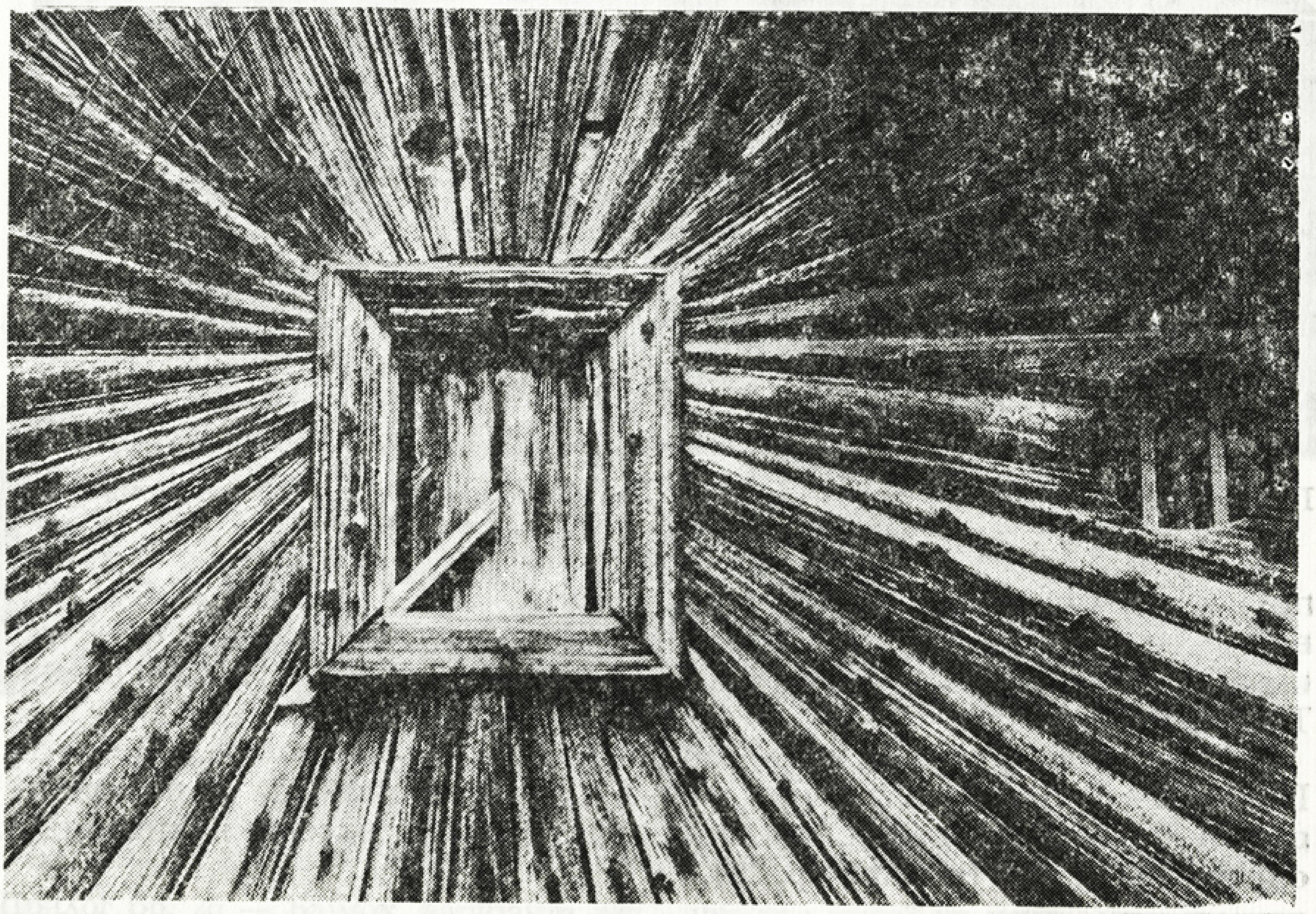
У занатској обради карактерише их префињеност израде детаља. Поред профилације завршног фриза кровних равни, па и профилисаних рубова накованих дашчица, чак су се и ексери накивали у одређеном ритму (прилог бр. 29).

---

[34] Bosnyák Sándor, *Napsugaras ormok,* Müvészet, 1978, бр. 2.

Прилог бр. 28 — Мартонош, сунчани забат на објекту из друге половине XIX века

Прилог бр. 29 — Чантавир, детаљ извођења

Највероватније да су у овој зони дрвени, дашчани забати били увек најдоминантнији због обиља дрвета. Зидани забати потиске зоне не чине специфичност своје регије, а настали су махом крајем XIX века или као замена већ дотрајалих дашчаних забата почетком овог века.

Ваља напоменути да постоје основане претпоставке да су сунчани забати били и бојени, међутим, ова претпоставка није доказана на испитиваном подручју с обзиром на утицај атмосферилија.

6. ЗАКЉУЦИ

На основу приказаног о традиционалној *панонској кући,* те њених појавних облика на територији северне Бачке, дошло се до одређених констатација, које тек даљњим истраживањем и документовањем могу бити у потпуности и потврђене.

Пре свега, није спорно да графички прикази традиционалне *панонске куће* сежу у XVIII век, када је већ она формирана као карактеристичан тип. Описи становања и изгледа куће из тог периода употпуњују предоцбу о њој, али су ипак релативно оскудни, поготово у смислу праћења њеног дотадашњег развоја. Доказивања путем аналогија у недостатку старије документације тим више су оправдана, међутим, овај део Панониje од XIV века на овамо био и остао интензивна размеђа културних утицаја које су собом носиле разне етничке групације у својим миграционим кретањима. Која од њих је утемељила праоснову *традиционалне панонске куће* тешко је за сада устврдити. Но, јасно је да је ова кућа карактеристичан тип само за Панонију и као такав формиран већ и у XVII веку. Имајући у виду функционалну организацију основе и примене локалних грађевинских материјала, намеће се закључак да је ова кућа дело пре свега народних градитеља. Од краја XVIII века, планским колонизацијама и уређењем насеља — традиционална кућа постаје прописани и пројектовани тип од стране војних и цивилних инжењера,[35] примењиван у планирању постојећих и изградњи нових насеља. Од почетка XIX века она је, дакле, двозначна градитељска творевина — пројектована од стране народног градитеља (функција, положај, облик . . .), а у свим својим фазама задржала је особености народног градитељства, његовог односа према природи, материјалу, облику, конструкцији, естетици и боји. Отуда и проистиче њено данас још уочљиво јединство разноликости.[36]

---

[35] О томе који ниво развоја је *традиционална панонска кућа* достигла на прекретници векова сведочи и читава серија штампаних типских пројеката на самом крају XIX века у Суботици. На овим идентичним и умноженим пројектима куће троделне основе, са потписима разних архитектонских радионица, по жељи инвеститора мењале су се димензије просторија, додавале се нове а у зависности од положаја објекта на парцели (ушорени или угаони) и положај прозорских отвора.

[36] На основу теренских запажања уочено је да је троделна основа стамбене куће јединствена, неовисно од успостављене зоне, за разлику од забата. Овај конструктивно-обликовни градитељски елеменат управо је и иницирао и доказао оправданост успостављања зона у складу са наведеним утицајним

Током XIX века ова кућа развила се у два основна типа, али никада није изменила своје основне карактеристике традиционалне троделне куће.

Етнички састав становништва и друштвено-економска и социјална сегрегација битно су утицали, поред природних услова, на формирање карактеристичних подтипова ове куће у појединим успостављеним зонама. Ове уочљиве дистинкције везане су и за локацију куће у насељу. Субурбију сваког насеља по правилу карактерише скромнија архитектоника традициоалне куће, за разлику од центра насеља и главних путних праваца у њему.

Занимљиво је да кућа и кућиште на испитиваном подручју северне Бачке задржавају јединствену организациону шему функционалне поделе грађевинске парцеле, за разлику од нпр. подунавског дела Барање, у којем поменути елементи више гравитирају Подравини. У селима Вардарац, Луг, Суза, поред заступљеног истог матичног типа традиционалне *панонске куће* (прилог бр. 30 и 31) и свих модалитета њеног типа, не ретко се сусрећу и друкчија организација парцеле — слична по типу подравским насељима. Тако се у предњем, стамбеном делу парцеле појављује крајем прошлог века код неких типова — чардак или пак амбар, искључиво економски објект, а на простору који је у северној Бачкој резервисан искључиво за воћњак-башту или ређе „малу кућу". Овим упоредним истраживањем на подручју јужне Барање, као и осталим деловима Панонније, а на основу литературе[37] (прилог бр. 32), учињен је покушај успостављања корелације са појавним облицима израженим на испитиваном подручју.

На основу свега изнешеног — традиционална *панонска кућа* троделне основе остаје по свим својим атрибутима градитељства *само панонска,* са свим својим модалитетима у зависности од наведених утицаја на широком пространству ове усталасане и непрегледне равнице. И то, како по функционалном решењу основе, тако и по примењеним материјалима. Сличан начин живљења условио је и сличну организацију основе.

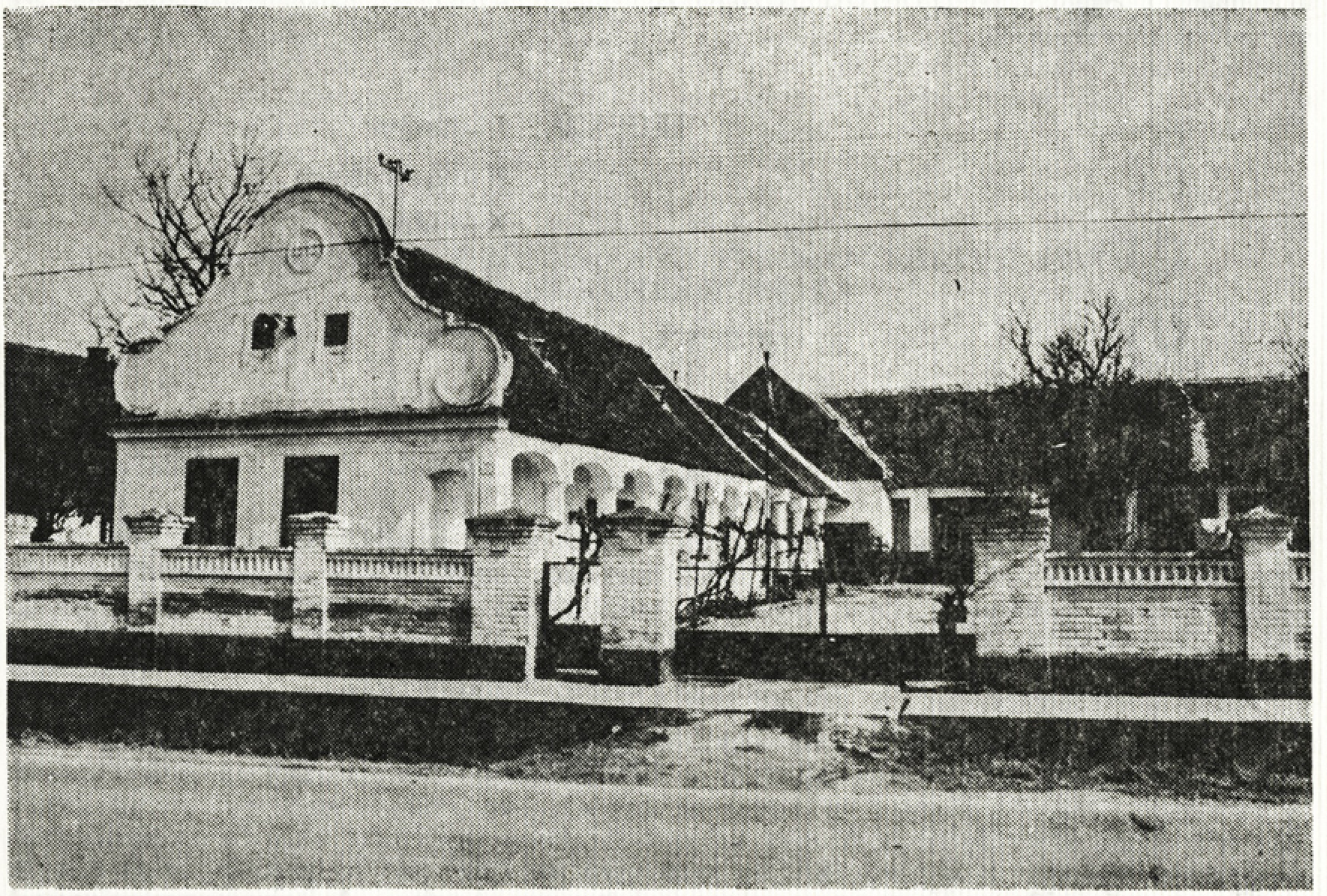
Надаље, термин „рурална архитектура", тако често коришћен у стручној литератури и конверзацији, а за подручје северне Бачке, Бачке у целости па и Војводине, није адекватно примењен и не даје јасну дистинкцију облика градитељства на овој територији. Описана традиционална *панонска кућа* троделне основе једнако је присутна

факторима. На њему се манифестују најизражајније природни, етнички, естетски и обичајни утицаји и то до те мере да се у неким зонама на истој стамбеној кући (под истим двосливним кровом) појављују забати од различитог материјала — улични, репрезентативни, од ћерпича и „стилски" обликован, а дворишни је од исплетеног прућа или трске облепљених блатом. Да је ово запажање могуће уопштити за шире подручје, а у смислу залагања за јединствени термин *ПАНОНСКА КУЋА,* потврђују и следећа дела или написи: Harkai Imre, *Temerin népi építészete,* Forum, Novi Sad 1983; група аутора, *Стари Ченејски салаши,* Ченеј 1984; Gazda Anikó, *Múzmlékvédelem,* нав. дело, 127, *Csongrád mégye településsi jellemzöi.*

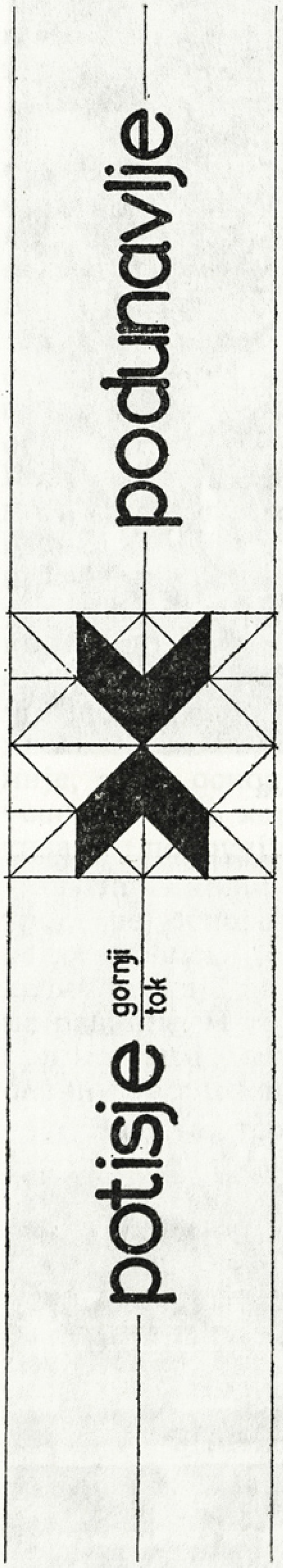
[37] Gilyén N., Mendele F., Tóth J., *A felsö-tiszavidék népi építészete,* Budapest 1981; Szenti Tibor, *A tanya,* Budapest 1979; Sisa Bela, *Békés megye müemlékei,* Békescsaba 1981, II kötet, стр. 227.

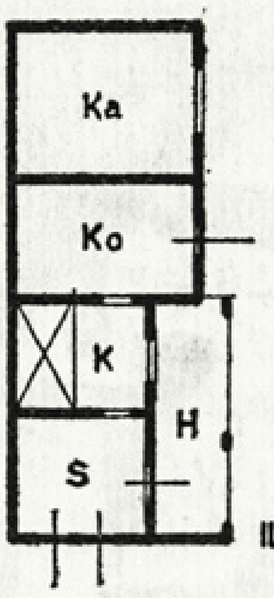
Прилог бр. 30 — Вардарац, кућа без трема

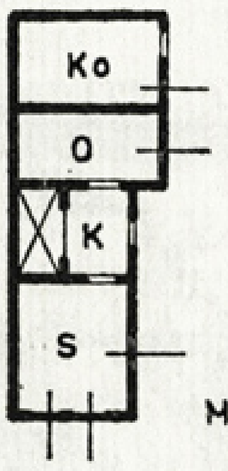
Прилог бр. 31 — Вардарац, кућа са тремом

LEGENDA: H - hodnik
K - kuhinja
O - ostava, špajz
Ko - komora
Ka - kaćaran

ILOK, M. GUBCA 19

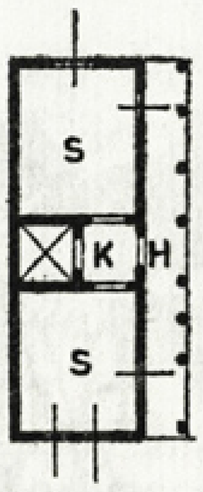

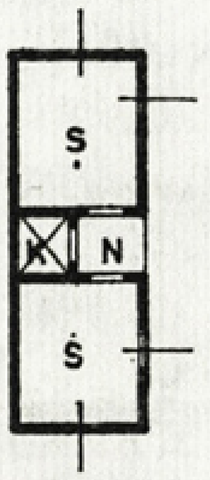
MIKUŠEVCI, A. ŠENOE 10

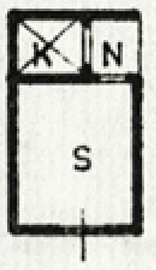
R 1:400

podaci : Reg. zavod za zašt. sp. kulture - Osijek
teren opštine Vukovar

LEGENDA: H - hodnik
N - nastrešnica
K - kuhinja
S - soba

R≈ 1:400

podaci : Gilyén Mendele Tóth,
A felső tiszavidék népi épitészete,
Budapest, 1981

Прилог бр. 32 — Упоредни приказ куће доњег тока Дунава и горњег тока Тисе

на селу, у граду, и то посебно у његовој субурбији, али и као самостојећи објекат у пространству равнице — салаш! Тако она има своја три појавна облика — салашки, сеоски и градски. Дакле — она је напросто *панонска* и никако не може бити „руралнa"?!

Мора се подвући да су у руралној архитектури присутни и објекти карактеристични за грађанску архитектуру, прилагођени у својој пропорцији селу, а сусрећу се у центрима села и дуж главних путева који пролазе њима. Рећи случај је и адаптација традиционалне *панонске куће* у тзв. „кућу на лакат", а по угледу на ову „рурално-урбану архитектуру" или „рурално наслеђе", али оваква интервенција на традиционалној *панонској кући* не може ни под којим условима да се сврста у њену развојну линију. Овакав поступак адаптације може да се окарактерише само као помодно преобликовање куће, појава присутна у свим периодима грдаитељства, па и данас!

Традиционална *панонска кућа* троделне основе завршила је своју развојну линију у првој половин XX века. Иако у суштини „типска", никада није у потпуности идентична једна другој — нити у шору, нити у насељу, а понајмање на овом малом просторном делу Панониje. Везана за локалитет на коме је изникла, свака у себи носи свој индивидуализам, особеност њеног градитеља — етничку, економску, социјалну и психолошку.

Сведоци смо данас убрзаног процеса нестајања овог богатог и разноликог градитељског наслеђа, које има своју континуирану линију развоја још од XVII века. *Традиционална панонска кућа* у стручној литератури недовољно је обрађена а недостаје и топографија њених појавних облика на територији Војводине, па и Панониje у целости.

THE PANNONIAN HOUSE AND ITS MANIFESTED FORMS IN NORTHERN BAČKA

by

Antun Rudinski, M. Sc.

Summary

The Pannonian House is a term which was probably first used by Jovan Cvijić. However, its development and manifested forms have not been investigated enough and its typology and topography have not been organized. This traditional Pannonian house with its three-parted base so typical of Voivodina, and especially of Northern Bačka, has received too little attention in the written literature, especially if we have in mind the wealth of its manifested forms.

According to the oldest reliable sources this house dates from the 18th century and at that time it already had a definite shape and a distinct facade. There are indications that it was present in the 17th century as well. The line of development of this traditional house can be traced continuously until the end of the third decade of the 20th century and in that period it did not change its typical characteristics — the location of the object on a site and the organization of the base in such a way that only the gabled wall faces the street.

The line of development of the traditional house should be viewed separately from the earth-cabine which is not typical of the whole of Pannonia because of physical and geographical conditions.

In time two distinct types of the Pannonian house evolved-a house without a porch with more or less overhanging eaves and a house with a porch at the beginning of the 19th century. The latter underwent a number of functional, constructional and aesthetical changes but it never abandoned the basic characteristics of a Pannonian house with a three-parted base. The location of a house on a site and the organization of a site have been determined by natural conditions — microclimatic and the conditions of the soil as well as by the mode of life and economic conditions. Secondary differences that can be found in the areas along the Danube, along the Tisa or in the central area as well as within the settlements are associated with the ethnic and social composition of the inhabitants. One of the basic, easily recognizable elements of all the above-mentioned influences is the gable, which has a prominent position on the street facade and as such was an object of different treatments as regards the construction and shaping.

Parallel investigations in other parts of Pannonia have confirmed the conclusions that the Pannonian house has common characteristics as well as specific forms in the region of Northern Bačka.

ПРИКАЗИ И БЕЛЕШКЕ

ЗА КУЛТУРНУ ИСТОРИЈУ ВОЈВОДИНЕ

Поводом прве књиге Историје Матице српске Живана Милисавца

Већ је више пута с разлогом речено да у српској историографији културној историји Војводине до данас није посвећивана довољна пажња, иако је опште позната чињеница да је модерна српска култура настала на тлу Војводине, у оквиру некадашње Хабсбуршке Монархије. *Историја Срба у Војводини* Алексе Ивића обухвата само раздобље до оснивања Потиско-поморишке границе (1703), када управо тек почиње да се изграђује модерна српска култура. Широко планирану монографију *Војводина*, у издању Историјског друштва у Новом Саду, од које је изашла само прва књига (1939), прекинуо је други светски рат. Тротомна монографија *Срби у Војводини* Душана Ј. Поповића допрла је само до Благовештенског сабора (1861) и ту се прекида. У овим монографијама политичкој историји српског народа у Војводини посвећена је далеко већа пажња него културној.

О српским средњим и стручним школама и о просветним и културним установама на тлу Војводине постоје раније објављене монографије о гимназијама у Сремским Карловцима и Новом Саду и о Учитељској школи у Сомбору, затим о Матици српској и о Српском народном позоришту. Оснивање Матице српске дало је подстицаја оснивању Друштва српске словесности у Београду (1842) и Матице хрватске у Загребу (1842).

О дугогодишњој делатности и улози Матице српске у историјском развоју српске културе говоре две раније монографије, од којих је прва написана и објављена још поводом стогодишњице од њеног оснивања (1826—1926), а друга поводом стогодишњице њеног пресељења из Пеште у Нови Сад (1826—1964). Прва монографија представља колективни рад већега броја писаца, Матичиних сарадника, који су обрадили њену делатност по темама и струкама, у посебним чланцима. Друга монографија представља кратак, синтетичан преглед Матичине активности у означеном раздобљу; аутор јој је Живан Милисавац, дугогодишњи секретар и садашњи председник Матичин, писац низа запажених студија и расправа из српске и југословенске књижевне и културне историје. Обе ове монографије представљале су корисне нацрте и предрадње за будућу велику *Историју Матице српске*, која ће бити израђена на широј научној основи, као резултат дугогодишњих архивских истраживања и историјских изучавања изворне грађе. Прослава стопедесетогодишњице Матичиног оснивања и рада дала је снажнога подстрека да се приступи коначној реализацији овога замашног научног потхвата, који премаша снагу и могућности једнога човека. Имајући у виду ове околности, Управни одбор Матице српске — на основу критичке анализе постојећег стања ствари — прихватио је предлог о припремању и издавању једне такве велике научне синтезе, *Историје Матице српске*. Према том плану, то дело замишљено је у три тома: први том обухватиће раздобље од оснивања Матице српске у Пешти до њеног пресељења у Нови Сад (1826—1864); други том приказаће Матичину делатност од пресељења до распада Аустро-Угарске (1864—1918); трећи том обухватиће Матичин рад у старој, монархистичкој и у новој, социјалистичкој Југославији (1918—1976).

Први том *Историја Матице српске*, чији је аутор Живан Милисављ, лежи пред нама и пружа увид у сложени процес припремања и настајања овога дела, који је захтевао изузетне напоре и велике предрадње, дугогодишња истраживања не само у југословенским него и у страним историјским архивима, библиотекама, институтима и музејима. Иако је Милисављ имао сарадника који су му помагали у његовим истраживањима, ипак је највећи терет пао на њега. Најтежи проблем лежао је у недостатку писаних извора: за прве године Матичиног рада нису вођени записници на седницама, нису чувана ни акта, ни многа друга документа. У свом предговору Милисављ је споменуо и овај карактеристичан детаљ: „Да није било полемике између Ј. Миловука и Ј. Хаџића око тога коме припада заслуга за оснивање Матице српске, тешко да бисмо данас имали јасну слику и о самом чину оснивања". Из ове књиге даје се сагледати да је Матица „већ у то време заузела централно место у токовима српске културе" и да се њено оснивање и настајање не може посматрати изоловано, ван тих живих токова, него само у жижи културних и друштвених кретања тога доба.

Милисављ је, ради јаснијег и потпунијег праћења и сагледавања историјског развоја, поделио своја излагања у три периода. Први период обухвата време од оснивања Матице српске до забране њеног рада (1826—1835). У уводу бачен је један ретроспективан поглед на културно-политичке прилике Срба у Хабсбуршкој Монархији пре покретања *Летописа* и оснивања Матице. Ту је дат критички осврт на културну баштину XVIII века, посебно на покушај митрополита Стефана Стратимировића да око себе, у својој резиденцији у Сремским Карловцима, формира књижевни круг, у коме би он био средишна личност. Према Милисављевој тачној оцени, овај Стратимировићев „карловачки књижевни круг је од великог значаја као први покушај окупљања интелектуалних снага на решавању питања која је пред српско грађанство у време његовог настајања постављало питања од прворазредне важности за његов даљи раст и успон, покушавајући истовремено да за нека од њих нађе и савремена решења". Расправљајући о покушају стварања српског културног центра у Бечу, Милисављ се посебно задржао на подухвату двојице српских студената, Димитрија Давидовића и Димитрија Фрушића, који су „схватили потребу времена" и у Бечу покренули *Новине сербске из царствујушчега града Виене* (1813): „Иако су покренуте као политички лист и као такав имају велики значај за српску публицистику, *Новине сербске* су од веома велике важности и за српску књижевност у време када се она тек рађала".

Пре Георгија Магарашевића покушао је да у српску јавност убаци идеју о оснивању српског књижевног друштва и о покретању књижевног часописа песник Лукијан Мушицки, архимандрит фрушкогорског манастира Шишатовца. Као што Стратимировић није успео да помоћу свога маленог књижевног кружока од Карловаца изгради културни центар, тако то није пошло за руком ни Мушицком, јер су фрушкогорски манастири испуњавали још мање услова за остварење тако амбициозних планова него „Српски Сион", како су представници високе црквене хијерархије називали Карловце. Његови планови да у свом манастиру оснује Содружество за подпомагање књижевне дјејателности и да покрене часопис, прво под скромним насловом *Шишатовачки вјестник*, а затим под амбициозним насловом *Србски вјестник*, нису се могли остварити, јер за то нису постојали услови. Али замисли о оснивању српског књижевног друштва и покретању часописа обузимале су и даље књижевнике и научнике.

Планови који се нису могли остварити ни у Бечу, ни у Карловцима, ни у манастиру Шишатовцу, почели су се реализовати у Новом Саду, који 1747. постаје слободни краљевски град и излази на културну позорницу као „нов, веома жив и жилав културни центар, незаобилазан у свима будућим културним настојањима и подухватима". Ту се 1810. оснива Српска гимназија, прва у Угарској, из које потичу нове иницијативе са реалнијим перспективама. Већ 1823. млади директор Новосадске гимназије Павле Јосиф Шафарик пише да се „без часописа ништа неће моћи постићи". Истога мишљења био је и Георгије Магарашевић, млади и перспективни професор исте гимназије. Милисављ с разлогом констатује: „Све су то били знаци да пробуђено грађанство настоји да нађе погодан израз за своја стремљења на националном и културном плану".

Иако о Шафарику и Магарашевићу постоји већ читава мала литература, Милисавац је пошао још корак даље, проучавао и проверавао не само оно што су они сами писали о себи и својим напорима, него и главну литературу о њима, делимично допунио њена излагања, а местимице и исправио неке њене одвећ смеле претпоставке. Тако, на пример, полемишући са Шафариком, Милисавац је узео у одбрану Магарашевића од неких његових неправедних оцена: „Био је Магарашевић и амбициозан и вредан, толико вредан да му је Вук замерао да је брзоплет. Стога Шафарик никако није био у праву када га је у писмима својим чешким пријатељима називао ленштином. Магарашевић је био и веома енергичан и истрајан — остварењу својих планова приступио је решен да их изведе до краја". Да је ово Милисавчево мишљење тачно најбоље показују вишегодишњи напори самога Магарашевића око проналажења сарадника и издавача планираног часописа. Већ 18. јуна 1823. он је послао Јовану Хаџић-Светићу у Беч *Објављеније* о покретању часописа с молбом да га тамо даде штампати. Из тога документа се сазнаје да ће се часопис звати *Сербска летопис,* да ће излазити сваке године и да ће у њему „бити по већој части такови предмети назначени и описани, који се целог Славенског, а особито нашег Сербског народа тичу, и који су за сваког родољубца от толико веће ползе и важности, колико су му познатији и милији".

У том тренутку најтежи је проблем био наћи издавача. После дугог трагања и распитивања Магарашевић га је нашао у новосадском књижару и књиговесцу Константину Каулицију, који је наследио већ познату и добро уходану радњу свога оца Дамјана Каулиција. Прва свеска *Летописа* штампана је у штампарији Краљевског пештанског всеучилишта и изишла је почетком октобра 1824. као *Летописи* за годину 1825. У *Предсловију* прве свеске Магарашевић је овим речима одредио идејну оријентацију и правац часописа:

„Све што се год Славенског народа от Адријатског до Леденог, и од Балтиског до Црног мора вообште, а особито што се нас Србаља тиче и то у књижевном призренију; све је то предмет *Сербске Летописи;* а њен карактер нека овај буде: никог не увредити, но свима што више ползе принети".

Критички анализирајући и оцењујући не само ово Магарашевићево *Предсловије,* него упоредно и истовремено и садржину, правац и основну линију *Летописа,* Милисавац је овако формулисао свој суд:

„Тиме је за дуги низ година утврђена словенска линија *Летописа* и његова оријентација на неговању културне узајамности словенских народа. Часопис је, по замисли његовог оснивача, имао да буде мост између српског народа и српске културе, с једне, и осталих словенских народа и њихових култура, с друге стране (...) На унутрашњем плану Магарашевић је желео да од *Летописа* начини мост између разних струја у културном животу српског грађанства у Угарској, струја које су се све више поларизовале око питања језика и правописа. И сам опредељен за народни језик и упрошћенији правопис, он је ипак сматрао да суштина проблема не лежи у томе. Доситејевац по своме дубоком уверењу, он је културну револуцију српског народа видео у одбацивању старих и прихватању нових и модернијих схватања у свим видовима народног живота; у напуштању средњовековно-црквене и усвајању модерне рационалистичке филозофије; у одбацивању туторства Цркве над српским народом и у стварању национално свесног народног бића".

Милисавац је изнео занимљиве појединости о одјецима прве свеске *Летописа* код нас и на страни. С једне стране, митрополит Стратимировић је оштро пребацио Магарашевићу што је на уводном месту донео календар не са црквеним него са народним именима светаца и што су му се поткрале некоје — са становишта Цркве — „крупне погрешке"; затим, због изостављања јерова и најзад „што је цео правац часописа био обојен новим, прогресивним настојањима, супротним тадашњим званичним схватањима клера. С друге стране — иако „код Срба није било могућности да се о *Летопису* јавно пише" — Магарашевић је ипак заобилазним начином „дошао до сазнања да је он примљен радо и радосно код већине иначе малобројне читалачке публике". У страној јавности појава *Летописа* дочекана је повољно, о чему сведоче позитивни одзиви у прашком часопису *Čehoslav,* мађарском часопису *Iris,* руском листу *Московскиј телеграф,* итд.

Магарашевићев *Летопис* доносио је поред чланака и књижевних прилога,

оригиналних и преведених, у свакој свесци оцене, приказе и белешке. Милисавац о њима с разлогом даје овај свој афирмативан суд:

„И када је стављао критичке примедбе, Магарашевић је то чинио с мером и у већини случајева потпуно оправдано, тако да није давао повода оштријим реаговањима, поготову не нападима на часопис који је био тек у повоју. Он је не само декларативно него и стварно нудио странице *Летописа* српским списатељима, а својим *Смесицама* је посведочавао да је то озбиљан, жив и актуелан часопис, српској култури у томе часу неопходан"

Већ после треће свеске Магарашевићев *Летопис* дошао је у тешку финансијску кризу: „Каулиција, коме новаца никад није било доста и који је очекивао материјални добитак од издавања часописа, није ни желео ни могао да покрива губитке". Часопис је привремено морао да прекине излажење и да потражи новога издавача и боље услове.

Милисавац је посветио посебну пажњу Пешти као културном центру Срба у Угарској, где се почетком XIX века успешно развијала економски снажна грађанска класа, нарочито многобројни српски трговци, који су имали интересовања и разумевања и за подизање културног нивоа српског народа. Међу њима се нарочито истицао млади и агилни пештански књижар Јосиф Миловук, који је не само прикупљао претплатнике („пренумеранте") на нове српске књиге, него их је и сам почео издавати. Иако није био богат, он је имао великих амбиција и заинтересовао се чак и за даљу судбину *Летописа*, који је требало обновити. Већ 1825. Јован Хаџић писао је из Пеште Магарашевићу: „Зато сам ја овде нашао једнога, да се тога издавања *Летописа* прими". Међутим, Миловук је убрзо увидео да за такав смели подухват није довољна само добра воља једнога човека, него да су неопходно потребна и знатна материјална средства, па је заинтересовао још неколико српских пештанских трговаца и позаво их у „ортаклук". Њима се придружио и један интелектуалац, Јован Хаџић, доктор права, адвокат и књижевник, који је међу њих убацио идеју да се оснује посебно књижевно друштво, које ће преузети *Летопис* и издавати као свој орган. Његова иницијатива је прихваћена. Од њега потиче и предлог да се друштво назове Матица српска и њему је поверен задатак да састави први статут.

Иако је о предрадњама које су претходиле Матичином оснивању, као и о самом процесу оснивања, већ писано у ранијим монографијама, Милисавац је отишао крупан корак даље и пронашао, обрадио и критички изложио читав низ нових, важних и карактеристичних појединости, које делимице допуњују, а местимице бацају нову светлост на овај значајан догађај у културној историји Војводине, и шире.

Одмах у почетку Матичиног рада дошло је до тешких сукоба између првог председника, Хаџића, и првог секретара, Миловука. Обојица врло амбициозни и самосвојни, они се нису слагали у једном од битних питања тога времена: у питању језика и правописа. Милисавац овако објашњава узроке њиховог сукоба: „Миловук је био велики поштовалац Вуков и присталица његове правописне реформе; Хаџић, у почетку тако исто Вуков одани следбеник, у ово време се почео од њега удаљавати у питањима правописа (...) Миловук је желео да се за уредника *Летописа* постави Вук као најпознатији и најпозванији књижевник у оно време; Хаџић је сматрао да се Магарашевићу као оснивачу уредништво не може и не сме одузимати". Последица овога сукоба била је да се Миловук повукао из Матичине управе, а Магарашевић је остао уредник *Летописа*.

Милисавац је оштро уочио разлике, које су постепено постајале све изразитије, између Хаџића и Магарашевића. Док је први био истовремено и адвокат, и директор Новосадске српске гимназије, и председник Матице српске, и све више потпадао под утицај бачког епископа Гедеона Петровића и митрополита Стратимировића — дотле је други као уредник *Летописа* све чешће наилазио не само на неразумевање него и на отворене сметње од стране црквене хијерархије. Милисавац је јасно сагледао да је Хаџић постепено мењао и свој идејни лик: „са истакнутог левог крила српске грађанске класе он се све више померао удесно". Међутим, Магарашевић је и даље остао на прогресивним доситејевским позицијама. На основу критичке анализе важнијих текстова објављених у *Летопису* у овом раздобљу, Милисавац је овако формулисао свој суд: „Магарашевић је у једном од најсиромашнијих књижевних периода

успео да оснује, одржи и развије један књижевни, управо књижевно-историјски часопис скоро изнад својих могућности. Он би га свакако развио још више да га смрт није прекинула када је био у пуном стваралачком замаху".

После Магарашевићеве смрти, под уредништвом Јована Хаџића, који је формално још стајао на словенским позицијама, *Летопис* постепено скреће са својих ранијих изразито словенских позиција. Милисавац је тачно запазио да се ово постепено скретање врши под утицајем Вуковог покрета:

„Борба Вука и његових присталица за народни језик и нови правопис поткопавала је и идеју свесловенског културног јединства и у први план истицала националну културу. Овај националистички утицај осетио се скоро у истој мери и код Вукових противника, јер је борба за подизање националне свести била основно обележје српске културне револуције, без обзира на разлике у питањима језичко-правописним".

Хаџића је у уредништву *Летописа* привремено и прелазно заменио пештански јеромонах Павле Стаматовић, који је „по својим схватањима и политичким погледима припадао конзервативном, десном крилу грађанске класе". Стаматовићев *Летопис* у поређењу са Хаџићевим налазио се на још нижем нивоу, као што је Хаџићев представљао назадак према Магарашевићевом.

После Хаџићевог одласка у Матици су наступиле крупне промене. Иако је за новог председника изабран један пештански трговац, Михаило Јовановић, који није играо улогу ни у културном, ни у политичком животу Срба у Угарској, водећа личност у Матици постаје Теодор Павловић, пештански адвокат и публициста, дугогодишњи уредник *Летописа* (1832—1841). Иако је о њему већ доста писано (између осталога постоји и обимна докторска дисертација Марка Малетина), Милисавац је уочио и разрадио и неке компоненте у његовом идејно-политичком лику, које ранији истраживачи нису довољно осветлили: с једне стране, утицај истакнутог мађарског политичког теоретичара и реформатора грофа Иштвана Сечењија; с друге стране, утицај великог словачког славенофила Јана Колара. Повлачећи паралелу између славофилства Магарашевића, Хаџића и Стаматовића и Павловићевог словенофилства, Милисавац је указао да су међу њима постојале велике разлике:

„Славенско и русофилско осећање његових претходника било је старог кова. Иако су и код њих била, у мањој или већој мери, присутна савремена схватања о словенској узајамности, ипак су код њих, нарочито код прве двојице, била још увек знатно присутна наслеђена схватања о Русији као покровитељици истоверне браће под турском влашћу. Павловићево славенофилство је израсло из културног покрета словенских народа у Аустрији који су почели водити борбу за своју културну и политичку емансипацију.

Упоредно и истовремено Милисавац је упозорио на још једну битну разлику између Павловића и његових претходника: „док су они снажним везама били везани за класику и стари систем образовања и мишљења, а одсјаји европске националне романтике једва се код њих наслућивали, он је сав запливао у романтичарске идеје, нарочито у својим зрелијим годинама". Дубоко незадовољан чињеницом да је српско племство у Угарској потпуно незаинтересовано за Матицу, Павловић је покушао да га заинтересује: „Од тога би корист била двојака: Матица би стекла снажну материјалну основу за развијање и разграњавање својих делатности, с једне, а српско племство би било заинтересовано за проблеме свога народа, с друге стране". Павловић је у томе успео: многи српски племићи, велепоседници, богати трговци и имућни грађани из редова српске буржоазије уписали су се за Матичине чланове, а неки и за добротворе. Међу овима налазио се и Сава Текелија, „један од најбогатијих и најугледнијих Срба у Угарској", коме је Павловић посветио посебну свеску *Летописа*. Имајући све то у виду, Милисавац је с разлогом констатовао: „Тиме је материјална основа Матице постављена на далеко чвршћу основу, што је омогућило не само лакше остваривање до тада постављених задатака, него и планирање далекосежнијих подухвата".

Док је *Летопис* под ранијим уредницима био више научни часопис, који је полагао нарочиту пажњу чланцима, оценама, приказима и белешкама („смесицама") из историје и културе јужнословенских и осталих словенских народа — дотле Павловићев *Летопис* постепено постаје све више књижев-

ни часопис са „свођењем у националне оквире", о чему сведочи, између осталога, и мото за трећу свеску узет из песме Лукијана Мушицког са карактеристичним стихом „от Пеште даж' до Черне Горе..." И сам стихотворац, Павловић је објављивао у свакој свесци већином слабе песме тадашњих српских песника, затим многобројне народне песме и препеве и преводе из страних литература, грчке, римске, немачке, руске и других. Посебну пажњу посвећивао је Павловић објављивању биографија знаменитих личности, већином истакнутих Срба. Осим тога, доносио је и приповетке, оригиналне и преведене, већином мање вредности, моралистичког садржаја, са обавезним „наравоученијем". Рубрика *Смесице* у Павловићевом *Летопису* била је и садржајно и стилски на нижем нивоу од исте рубрике у Магарашевићевом *Летопису*.

За време Павловићевог уређивања *Летописа* дошло је до отвореног сукоба између Матице, с једне стране, и Вука, с друге. Критички анализирајући токове овога сукоба, Милисавац је ушао у суштину проблема:

„Оно што Магарашевић никако није желео, а што су Хаџић и Стаматовић настојали да избегну — бар када је у питању *Летопис* — то је Павловић учинио својом отвореношћу и несмотреношћу (...) У питањима у којима се најмање разумевао — а то су језик и правопис — он је и Матицу и *Летопис* директно супротставио Вуковим схватањима и настојањима, отворивши тако један непотребан фронт, супротан његовим настојањима да око Матице српске окупи све оне српске родољубе који могу допринети да она постане српски национални и културни центар".

Милисавац је с правом истакао да ово Павловићево све отвореније супротстављање Вуковим настојањима није било ни у интересу Матичиног угледа и утицаја, ни у прилог даљег успешног развоја савремене српске културе. Говорећи о тадашњим Матичиним почасним члановима, Милисавац је оштро уочио и констатовао чињеницу да су се међу њима налазили и људи „који са књижевношћу нису имали никакве или скоро никакве везе", него да су бирани само зато што се „Матица надала да ће их подстаћи да своје присуство у овоме друштву оправдају и искупе већим новчаним прилозима или завештањима". Међутим, „оваквим избором Матица није оправдала основну сврху увођења ове категорије чланства, јер док су међу овим почасним члановима забележена имена која су у књижевности једва оставила некакав траг, или су чак остала скоро анонимна за каснија поколења, велики број писаца онога времена остао је и даље ван Матице". Међу овима налазио се и Вук Караџић: „И нема ни трага о томе да се о његовом избору размишљало и разговарало. Матица је зазирала од моћне Вукове личности, јер је била сигурна да би његово присуство и његово учешће у Матици пореметило већ утврђени поредак у њој и променило правац којим је ишла од свога оснивања". Међу почасним члановима нису се налазили ни Матичин оснивач Јован Хаџић, ни Јован Стерија Поповић, ни Сима Милутиновић Сарајлија, ни Милован Видаковић, ни многи други.

Милисавац је с разлогом посветио пуну пажњу развоју сложених и међусобно испреплетених српско-хрватских односа у овом значајном историјском раздобљу. Ограничени простор овога осврта не допушта нам да детаљније улазимо у разматрање његове интерпретације ових међунационалних односа, него ћемо се укратко осврнути само на неке важније компоненте овог широко обухватног и сложеног комплекса.

Милисавац је истакао карактеристичну појединост да се Теодору Павловићу допала *Gramatika ilirskog jezika (Gramatik der illyrischen Sprache,* 1833) И. А. Брлића, али да му се није свиђало што ју је он назвао илирском, а не српском граматиком, јер не постоји илирски народ, с оваквим образложењем: „Жао нам је заиста, што се браћа наша, Сербљи закона римокатолическог Илирима, Славонцима, Дубровчанима и Бог зна како не називају, имена свога правог без икаквог узрока одрицајући се". Из овога се види да Павловић није стајао на јужнословенским позицијама, него да је Хрвате произвољно и неосновано називао — „Сербљима закона римокатолическог..." Очевидно, Павловић овде није алудирао на Србе католике, који ће се на политичкој арени у Далмацији појавити тек у другој половини XIX века, него на Хрвате, који се никада нису сматрали — „Сербљима закона римокатолическог..."

Милисавац је, указујући на његове противречности, споменуо да је Павловић преко *Летописа* поздрављао тежње Хрвата за културним јединством

са Србима, али да је одбацивао илирско име као заједничко за све Јужне Словене. Међутим, и после ове Павловићеве ограде од илирског имена, неки матичари су се и даље декларисали као Илири, као што то показује њихова молба Пештанском магистрату од 23. марта 1835. да се одобри даљи рад Матице српске на основу њених статута. У тој молби, коју Милисавац детаљно анализира, матичари се ограђују од набачене сумње да њихова културно-просветна делатност има политичке тенденције: „Долепотписани су далеко од било каквих политичких побуда, и једина њихова жеља је подизање илирског народа, пошто остали народи у томе срећно напредују ..." Најзад, после дугих претходних истрага у проверавању, цар Фердинанд I потписао је декрет Угарске дворске канцеларије од 10. новембра 1836. којим је потврђен Матичин статут и одобрен њен даљи рад.

У току 1837. године дошло је до покушаја сарадње илираца са Матицом. Један од истакнутих илираца из Хрватске, Вјекослав Бабукић, понудио је Матици своје дело *Pravopis srbski i osnova gramatike slavjanske narječja ilirskoga.* Међутим, Матица га је поверила на рецензију Јовану Хаџићу и епископу Евгенију Јовановићу, али су га обојица неповољно оценила и она га је одбила.

Пратећи из године у годину све ширу и разгранатију активност Теодора Павловића, Милисавац је указао да су „његове амбиције у то време постале огромне": 1832. постао је уредник *Летописа;* 1835. покренуо је *Сербски народни лист;* 1837. изабран је за секретара Матице; 1838. покренуо је *Сербске народне новине.* Испитујући мотиве који су подстакли Павловића на овако многоструку делатност истовремено и упоредно на неколико сектора, Милисавац долази до овог сазнања:

„Растрзан овим и оволиким друштвеним и публицистичким пословима, он је своју адвокатску канцеларију потпуно занемарио и запустио. На јавном пољу пак показао је невероватну енергију и упорност. Он је сву своју огромну енергију ставио у службу свога народа у време када је експанзија мађарског национализма ишла ка своме врхунцу (...) И Павловићева акција на окупљању око Матице српске горњег слоја српског друштва, његових „земљодржаца", високих чиновника и племића, ишла је за тим да и тај слој, до тада у великој мери „прилепљен" за мађарску аристократију, веже за свој народ и заинтересује га за његове виталне интересе".

Скоро у исто време када је Павловић код Срба у Угарској развио своју разгранату издавачку и публицистичку делатност, предузео је то у Хрватској млади Људевит Гај, који се за време својих студија у Пешти упознао са Јаном Коларом и од њега прихватио идеје о словенској узајамности. Павловић је исте године покренуо *Сербски народни лист,* када и Гај *Ilirske narodne novine.* Милисавац је указао на сродност између та два покрета:

„Као што је Вук код Срба, тако је и Гај код Хрвата започео реформу језика и правописа. Између хрватског и српског националног покрета било је много додирних тачака. И једни и други су тежили културном јединству, и једни и други су прихватали идеје опште словенске солидарности и узајамности, и једни и други су тражили ослонац у Русији и од ње очекивали, па и добијали, не само моралну него и материјалну помоћ".

У првој фази илирског покрета велики део српске јавности заузео је позитиван став према појави илиризма. Павловићев *Сербски народни лист* донео је већ 1835. неколико песама, у којима су отворено изражене симпатије према илирцима у Хрватској. Тако, на пример, Јован Пачић је стиховима поздравио појаву Гајеве *Danice ilirske.* Чак је и тадашњи млади калуђер фрушкогорског манастира Кувеждина Никанор Грујић, потоњи епископ пакрачки и противник илиризма, у песми *Младом Хорвату* клицао: „Срце ми скаче кад погледам на Те, младиј Хрвате!"

Као уредник *Летописа* Теодор Павловић је објавио неколико песама написаних у илирском духу, на које је Милисавац скренуо пажњу као нарочито карактеристичне. То су песме *Zvonelka o slogi* од непознатог „Славо-Мира, Илира из Међимурја", штампана упоредо латиницом и ћирилицом; затим Прешернова песма *Povodnji tož,* прво у оригиналу, латиницом, а затим у преводу ћирилицом; најзад македонска народна песма *Хеј, хубави Вардарко девојко,* с погрешном ознаком „бугарска народна песна". Необјашњиво је зашто је Павловић још 1837. бркао македонски и бугарски језик, иако је међу савременицима важио као познавалац словенских наро-

да и њихових језика. Критички анализирајући и коментаришући покушај Људевита Гаја да језике Јужних Словена означи као „илирски језик", Милисавац је овако поставио проблем:

„Представници младе грађанске класе и код Срба и код Хрвата били су убеђени да цела словенска етничка маса на Балкану чини један народ и да је тај народ подељен само религијом, дијалектима и писмом. Гај је, у жељи да не повреди ниједно „племе", изабрао као заједнички назив будуће јужнословенске националне заједнице илирско име, узето од аустријске државне администрације. То није било срећно решење, јер није имало ни етничку, ни историјску, па према томе ни научну подлогу".

До сукоба између Т. Павловића и илираца дошло је 1841. године, када је Петар Јовановић, доктор филозофије и професор Новосадске српске гимназије, који се декларисао као „Србин Илир из Бачке", покренуо алманах *Бачка вила,* са изразитим проилирским, јужнословенским програмом. П. Јовановић је све до 1840. сарађивао у Павловићевом *Сербском народном листу,* али је тада међу њима избио сукоб, који је имао тешких последица не само за њих лично, него и за даљи развој српско-хрватских односа.

Посебну пажњу посветио је Милисавац Сави Текелији. Иако су о Текелији пре њега већ други писали (Н. Радојчић, А. Ивић, В. Петровић, Д. Ј. Поповић, А. Форишковић), Милисавац је пошао корак даље и посебно се задржао на његовом раздобљу у историји Матице српске (1838—1842), чији је био председник и велики добротвор: „Најзначајнија Текелијина одлука, како за Матицу српску тако и за цео српски народ, пала је онога тренутка када је решио да оснује задужбину за школовање сиромашних српских ђака и студената". Милисавац је изнео нове податке о томе шта је све претходило оснивању Текелијанума, првог српског студентског дома, са седиштем у Пешти, у оквиру Матице српске: „Када је Заведеније почело да функционише, Текелија је био пресрећан. Као да се остварио његов животни сан". Његови планови ишли су и даље. Међу ове спадао је покушај да се у Текелијануму оснује српска штампарија, јер тадашње пештанске штампарије нису биле довољно снабдевене „илирско-српским словима". Процедура око добијања одобрења трајала је страховито дуго и Текелија, иако је уживао велики углед у Угарској, и поред свег заузимања није успео да издејствује тражену дозволу. Револуција 1848. године „прекинула је ово маратонско шетање аката од молилаца и угрожених пештанских штампара до Пештанског магистрата, Намесничког већа и Угарске дворске канцеларије, и обратно".

Друга Текелијина велика амбиција била је његов покушај да од Матице начини „високу просветну и научну институцију око које ће се скупити људи од пера и науке". Желео је да од Матице, која је до тада практично ипак била само фонд за издавање *Летописа* и других „полезних" књига, „начини праву академију". Започете су припреме које су имале да претходе остваривању ових далекосежних планова и приступило се изради нацрта новог Матичиног устава на ширим основама. Међутим, констатује Милисавац: „Два месеца пошто је овај нацрт прихваћен Текелија је умро. Са Текелијом истовремено је сахрањена и идеја о прерастању Матице у академију наука".

После повлачења Теодора Павловића, за новог уредника *Летописа* изабран је књижевник и историчар Јован Суботић. Милисавац је јасно уочио разлику између њега и оних који су дотле одређивали правац Матичине делатности:

„Иако је уживао пријатељство и материјалну потпору како Павловића тако и Текелије, Суботић се битно разликовао и од једног и од другог. Док је Текелија био представник племства у чијим је идејама било много од просвећеног апсолутизма XVIII века, а Павловић припадник оне генерације грађанства која је сазревала под окриљем свесловенске солидарности, Суботић је по свему припадао новијој генерацији српске грађанске класе, савременој и модерној, која се брзо ослобађала не само остатака менталитета феудалне епохе него и магловитих панславистичких идеја".

Док ранији уредници *Летописа* нису посвећивали довољну пажњу проналажењу и објављивању историјских извора, студија и расправа, Суботић је то учинио у највећој мери и Милисавац му је то признао овим речима: „Никада до тада *Летопис* није толико пажње посветио новијој српској историји". Као уредник *Летописа* Суботић је објавио читав низ важних историјских извора, у оригиналу или у

преводу, већином са својим коментарима; затим је сам написао и публиковао неколико важних историјских студија, расправа и критика, међу којима је нарочито запажена његова исцрпна и документована рецензија о *Повјесници српског народа* (у *Летопису*, 1853), на основу које је обележен као претеча Илариона Руварца; најзад, он је први открио и допринео афирмацији неколико нових српских историчара, којима је дао подстрека за даљи развој.

Расправљајући о Суботићу и његовој дугогодишњој успешној активности у Матици, Милисавац се осврнуо и на његове ставове према тада горућим питањима језика и правописа (о којима се у тадашњој запрејаној атмосфери дискутовало и полемисало са много нетрпељивости између два противничка табора) с овом оценом: „У Суботићевом *Летопису* се о језичким проблемима расправља мирно и хладнокрвно, са тежњом да се објективним научним разматрањем језичког феномена као таквог дође до суштинског познавања проблема".

Приказујући и оцењујући Суботићева настојања као уредника *Летописа*, Милисавац му је одао заслужено признање што је обновио и развио рубрику *Смесице*, у којој је било „разних занимљивих и корисних обавештења из књижевности и културе како српског тако и осталих словенских народа". На првом месту ту су праћене и оцењиване приноше у културном животу Јужних Словена: тако, на пример, појава Гајевог *Ilirskog rječnika*, покретање задарског књижевног часописа *Zora dalmatinska*, објављивање антологије И. А. Богојева *Болгарске народне песме и пословице*, затим о приновама у културном животу осталих словенских народа. Према Милисављевој оцени: „У почетку доста оскудне, *Смесице* су временом постајале све пуније и разноврсније и обухватале не само књижевност и језик, него и историју и народне обичаје".

У културној историји јужнословенских народа од посебног је значаја 1847. година, када су се појавила једно за другим дела Петра II Петровића (*Горски вијенац*), Франце Прешерна (*Poezije*), Бранка Радичевића (прва збирка *Песама*), Вука Караџића (превод *Новога завјета*) и Вуре Даничића (*Рат за српски језик и правопис*). Милисавац с правом констатује: „Ниједне године ни пре ни после није се појавило толико значајних дела у култури јутословенских народа, као те 1847. године. Та дела казују да је грађанска класа наших народа у оно време била већ потпуно национално свесна и политички зрела".

Бранкова позната сатирична песма *Пут*, у којој је подвргао оштрој критици носиоце културног и политичког живота у Војводини и Србији, и у којој није поштедео ни Матицу српску, изазвала је подвојеност у редовима тадашње српске омладине. Док је један део омладине дочекао ову песму с одушевљењем, други део је јавно протестовао: Светозар Милетић, у име српских студената из Братиславе, написао је и послао Теодору Павловићу *Ограду*, којом се оградио од Бранкове посвете српској омладини; Павловић је ову изјаву једва дочекао и одмах објавио у *Сербском народном листу* од 15. фебруара 1848. Цитирајући и коментаришући ову Милетићеву изјаву, Милисавац је о песми *Пут* и њеном аутору дао овакав негативан суд:

„Недовољно обавештен и млад (...) он је помешао и побркао многе ствари, па је у један кош стрпао и Хаџића и Павловића, и прошлост и садашњост. Младићки необуздан у целој збирци, он је без потребне критичности писао о појавама и људима које није добро ни познавао, па је отуда био често не само преоштар него и неправедан".

Карактеристична је појава да је Теодор Павловић у почетку четдесетосмашке револуције еволуирао од ранијих великосрпских схватања ка ширим и далекосежнијим југословенским позицијама: његове дотадашње *Сербске народне новине* освануле су под новим насловом — *Свеобште југославенске и сербске народне новине*.

Милисавац је — на основу сачуваних писаних и штампаних извора — приказао Матицу и главне матичаре у данима револуције, када је сва културна и издавачка активност била обустављена и када је дошло до српско-мађарског рата у Угарској. Тада су се сви истакнутији Срби уклонили из Пеште и Матица остала пуста:

„Док су једни отишли из Пеште да би се ставили на располагање Главном одбору у Карловцима, а други се разбежали и склонили испред олује, у Матици је као једини њен чувар остао актуар Субота Младеновић. Он је није напуштао ни за време бомбардовања Пеште и Будима, када су ови

градови били скоро сасвим опустели. Што је имовина Матице српске сачувана у време метежа и безвлашћа, заслуга припада искључиво Суботи Младеновићу".

Политичке прилике у Угарској уопште, а у Војводини посебице, биле су под Баховим апсолутизмом још много горе него под ранијим Метерниховим системом до 1848. Милисавац је дао тачну карактеристику правога стања ствари после угушења револуције и завођења Баховог германизаторског, полицијског и бирократско-централистичког режима: „Срби су као ‚награду' добили посебну територију, са седиштем у Темишвару, али та ‚Српска Војводина', како је добила име, нити је била етнички српска, нити су њоме управљали Срби. У управним службама у целој Аустријској Монархији, па и у Српској Војводини и Тамишком Банату, на вишим положајима били су искључиво Немци".

Под Баховим режимом Матица српска обновила је своју делатност, али под врло тешким условима, под будном контролом претерано ревносних владиних комесара, који су обавезно присуствовали не само Матичиним годишњим скупштинама, него и свима седницама Управног, Књижевног и Надзорног одбора. Од владе постављен комесар био је обавезан да после сваке седнице подноси Обласној команди извештај о свему ономе о чему се претресало. Сва Матичина акта морала су се редовно подносити истовремено на два језика: српском и немачком. Сви рукописи, прихваћени од уредништа за *Летопис*, морали су се пре штампања обавезно слати цензури на преглед и одобрење. Дешавало се често да су рукописи забрањивани или искасапљени од цензора, који је имао неограничена овлашћења од виших власти.

Под таквим неповољним условима уређивање *Летописа* било је скопчано с великим и несавладивим тешкоћама. То се даје јасно запазити ако се упореди Суботићев *Летопис* из времена Метерниховог система са Суботићевим *Летописом* из овога раздобља Баховог апсолутизма. Иако је и пре револуције *Летопис* обавезно морао ићи на цензуру, ова нова, баховска цензура била је још строжа и још ригорознија. Милисавац је тачно уочио све тешкоће које је уредник једног српског часописа у новим условима морао стално да савлађује и зато му је одао ово заслужено признање: „Суботић је био човек од пера. Он је пре револуције, а и првих година после ње, стајао у врховима српске књижевности и он је знао шта је литература и како треба да изгледа књижевни часопис, тим пре што га је — пре револуције — и сам уређивао и што га је био подигао на висину на којој до тада није био".

Као уредник *Летописа* Суботић је открио неколико нових талената, међу којима се налазио и млади Јован Јовановић Змај, „који ће нешто касније постати најомиљенији и најславнији српски песник..." Ове Змајеве прве песме — с разлогом истиче Милисавац — „наговештавале су нову појаву у постреволуционарној историји *Летописа*, који се почео отварати према новој и модернијој књижевности од оне која се у њему неговала пре револуције". Посматрајући и оцењујући Суботића као уредника *Летописа* из удаљене историјске дистанце, Милисавац је проницљиво сагледао његову појаву на раскрсници: „Налазећи се у међупростору између времена које је прошло и онога које је тек најављивало свој долазак, Суботић је сада желео да од *Летописа* начини спону између две епохе". Без сумње, он је у томе успео.

Летопис Јакова Игњатовића у поређењу са Суботићевим *Летописом* није представљао корак напред, него корак натраг. У чланку *О индиферентизму српске учене класе према српске књижевности* он је покушавао да одговорност за свој неуспех припише апатији тадашње српске интелигенције и тешким приликама. Према Милисавчевој тачној оцени: „*Летопис* је за све ово време све више постајао периферна, провинцијска публикација, за коју читалачка публика није показивала велико интересовање". Игњатовић је имао амбицију да постане Матичин секретар, али није наишао на подршку Матичине управе, са којом је имао неколико сукоба, зато је сам поднео оставку као уредник *Летописа*, па је чак повукао и два своја рукописа, која је почео у наставцима објављивати у *Летопису*. После његове оставке уредништо је преузео Субота Младеновић, Матичин стари службеник „без икаквих књижевних квалификација", привремено и прелазно.

Нова епоха у историји Матице српске и *Летописа* започиње избором Јована Борђевића за Матичиног секретара и уредника *Летописа* 19. децем-

бра 1857. Присталица Вуковог покрета од почетка, он је одмах после свога избора предузео далекосежне реформе у Матичиним културним настојањима. У својој програмској речи он је истакао да је главни задатак *Летописа* „подизање изображености народне свима могућим средствима". Најсложеније и најосетљивије питање које се тада пред њиме постављало било је и даље горуће питање језика и правописа, које је он овако поставио: „Задатак новијега нараштаја нашег треба да буде, да ово питање са поља досадашње религиозно-политичке дискусије опет на поље литерарно пренесе, да га озбиљно, ладнокрвно и самостално испита и претресе, и резултате испита својег мало по мало у живот уведе".

Супротстављајући се преосталим конзервативцима („старовољама") у Матици, Јован Борђевић је отворено писао да није право „да се *Летопис* као каква мумија само у свој стареж увије, па да се пре не крочи с места, докле га други не повуку". Расправљајући о унутрашњим сукобима у Матици о овим неуралгичним питањима, Милисавац је навео низ конкретних примера о овим размимоилажењима. Тако, у тексту *О слову х* Борђевић отворено признаје да је Вук „наш најбољи ауторитет у овим питањима", што је изазвало оштре протесте у редовима „старовоља". Још је карактеристичнији Борђевићев коментар поводом *Наредбе србскога Попечителъства просвете* од 31. маја 1858, у којој је укорен уредник *Србских новина* Милош Поповић (брат Буре Даничића), и наређено му „да се окане правца, који је предузео на кварење језика и правописа Србског . . ." Осврћући се на ову званичну *Наредбу*, Борђевић ју је коментарисао с пуно ироније:

„Попечителъство просвете вели, да се у *Србским Новинама* почео кварити србски језик. Смемо ли ми запитати, шта разумева Попечителъство просвете под непокваренim језиком писана? Је ли и у нашим народним песмама, којима се Европа диви, језик искварен, и очемо л' га и тамо исправљати?"

Борђевићев *Летопис* био је истовремено и књижевни и научни часопис, доносећи у подједнакој мери и литерарне прилоге и научне расправе, нарочито из славистике и историографије. Противници Вукових реформама замерили су Борђевићу што је објавио између осталога врло афирмативну оцену *Србске синтаксе* Буре Даничића, о којој је речено: „Не можемо задоста преценити и уважити труд г. Даничића, који нам је са овом новом огромном радњом осветлао образ пред ученим светом". Посматрајући и оцењујући из историјске перспективе Борђевићев *Летопис*, Милисавац му је одао ово високо и заслужено признање: „Оно што је у току 1858. тек само наговештавао, Борђевић је почео остваривати у 1859. години. Прва свеска за ту годину представља потпуни прелазак *Летописа* у руке младе генерације, политички сазреле и културно изграђене. Она је значила прекид са прошлошћу и улазак у нови период у историји српске књижевности".

Међутим, Борђевић није остао дуго секретар Матице и уредник *Летописа*. О његовом повлачењу постоје две верзије. По једној, он је отишао зато што га је Данило Медаковић позвао да од њега преузме уредништво *Српског дневника*, тадашњег водећег српског листа у Угарској. По другој верзији, разлог је сукоб са конзервативцима у самој Матици. У свом *Опроштају* он је то између редова наговестио: „Ја испрва нити сам желио, нити сам се надао, да ћу се овако брзо с *Летописом* растати". Међутим, Борђевић је нагло отишао из Матице и није довршио чак ни уређивање ове свеске *Летописа*. Не улазећи у конкретне појединости овога сукоба, Милисавац је само констатовао: „Није остала тајна да је из Матице отишао због препрека на које је наилазио у своме реформаторском раду".

Борђевићева линија није прекинута његовим одласком за уредника *Српског дневника*. За новог секретара Матице и уредника *Летописа* изабран је Антоније Хаџић, кога је раније сам Борђевић увео у Матицу и чији су радови у *Летопису* и другим часописима и листовима били запажени. У нашој историографији мишљења о А. Хаџићу су подељена и контроверзна. По једнима, А. Хаџић је опортуниста, који се знао снаћи у свакој ситуацији и умео вешто прилагодити датим приликама и постојећим могућностима. По другима, он је неуморни радник и одличан организатор, о чему сведочи његова успешна активност као дугогодишњег секретара и председника Матице и уредника *Летописа*, као председника Главног одбора Уједињене омладине српске и уредника *Младе Србадије*, као дугогодишњег редитеља, драматурга и управника Српског на-

родног позоришта у Новом Саду и уредника часописа *Позориште* итд.

Настављајући линију свога претходника Јована Ђорђевића, само са више еластицитета и прилагођавања датим условима и реалним могућностима, А. Хаџић је и даље уводио младе писце и нове снаге у *Летопис* и допринео њиховој афирмацији. Према Милисављевој објективној оцени: „Ако није учињено ништа на увођењу савременог правописа, на култивисању језика учињено је више него икада раније: језик је постајао све чистији и бољи, тако да је постигнута усаглашеност између књижевног стваралаштва, које је ишло ка своме зениту, и језичко-стилистичког израза, који је добијао савремене и модерне облике".

Исто тако, А. Хаџић је као уредник *Летописа* објављивао радове Илариона Руварца, оснивача нове, критичке школе у српској историографији, и његових ученика и следбеника, који су — као што је то тачно уочио и истакао Милисавац — „историјску науку извукли из пелена дилетантизма и поставили на научну основу".

Супротстављајући се неким ранијим историчарима, који су покушавали да неправедно потцене и омаловаже Хаџићеве дугогодишње напоре и постигнуте резултате у уређивању *Летописа,* Милисавац је — на основу свестране критичке анализе садржине оних годишта које је он уредио — дао овај свој образложени суд:

„Хаџићу су ишле на руку и опште друштвено-политичке прилике. У Аустрији је настајало једно ново доба за њене народе, па и за Србе. *Летопис* у ово време представља одраз тога новог доба, када је на површину избијала набујала национална енергија, када је дошло до наглог сазревања политичке свести и опште оријентације младе српске грађанске класе према демократским и слободољубивим идеалима европског грађанства. То време коначног раскида са прошлошћу и менталитетом феудалних времена огледа се веома јасно и у *Летопису* овога времена".

Милисавац је с разлогом посветио изузетно велику пажњу сложеном питању сеобе Матице српске из Пеште у Војводину. Ово је питање први пут покренуто врло рано, још пре четрдесетосмашке револуције, тамо још далеке 1842. године. Оно је у току даљег историјског развоја пролазило кроз разне фазе, наилазило је на велике сметње и тешкоће, све до коначног остварења 1864. У првој фази постојала су два предлога, која су се битно разликовала међу собом. По првом предлогу, који је потекао из околине патријарха Рајачића, Матицу је требало преселити у Сремске Карловце, с оваквим образложењем: 1) у Карловцима је седиште патријарха, док је у Новом Саду само седиште епископа; 2) Карловци имају потпуну гимназију, богословију и велику јавну библиотеку, док се у Новом Саду налази само непотпуна гимназија; 3) у Карловцима ће се отворити правни факултет, основати српска штампарија и покренути српске новине; 4) седиште патријарха треба се сматрати за „извор и гнездо Србства", јер тамо где је патријарх, тамо се „језик и литература српска боље развијају"; 5) председник Матице треба да буде патријарх — „природна глава цркве и народа". Међутим, по другом предлогу, за који се нарочито залагао бачки епископ Платон Атанацковић и већина матичара, Матицу треба преселити у Нови Сад, културни и политички центар српског народа у Угарској.

О том важном питању се решавало на Матичиној скупштини, која је одржана 21. августа 1853. Том приликом присутни чланови поделили су се у три групе: једни су били да Матица и даље остане у Пешти; други да се пресели у Карловце; трећи у Нови Сад. Из скупштинског записника се не види ко се изјашњавао за који од ова три предлога. Битно је то да је — после дуге дискусије — „скоро једногласно решено да се Матица сели у Нови Сад". Од ове одлуке па до њеног остварења прошла је цела деценија и Милисавац прати из године у годину кроз које је све перипетије ова одлука морала да пролази на дугом путу до њене коначне реализације. У свом извештају од 24. октобра 1854. привремени актуар саопштио је да Матица још „от високог Попечительства Просвете решеније очекује" на одлуку прошлогодишње скупштине о Матичиној сеоби у Нови Сад.

На основу својих архивских истраживања Милисавац је утврдио да је главне сметње добијању дозволе за Матичино пресељење упорно и доследно из године у годину чинио шеф аустријске полиције у Пешти Јохан Протман. Тако, на пример, у свом поверљивом акту од 26. јуна 1857. Протман подноси Намеснишшву конкретан предлог да се Матици забрани даљи рад, јер она „остаје на стази сепаратистичких

тежњи и настраних интереса" и у њој воде главну реч „такви елементи, који никако не допуштају да то друштво и даље постоји". Две године касније, у поверљивом извештају од 29. јула 1859. Протић понавља свој предлог и још додаје да су се политичке прилике у Угарској још више погоршале као „природна последица оних односаја који су настали у подунавским кнежевинама и последица оних превратних народних тежњи, које сполља добивају подстицаје и потпоре".

После пораза аустријских армија код Мађенте и Солфарина (1859) и пада Баховог апсолутистичког режима, за време Шмерлинговог провизоријума стега је у аустријским земљама и покрајинама постепено почела да попушта, и Матица је поново обновила акцију за добијање дозволе за пресељење, али се са доношењем коначне одлуке и даље одлагало. Матичино питање морало је да прође кроз све бирократске фазе решавања: прво кроз Угарску дворску канцеларију, затим кроз Министарство полиције и најзад кроз Државни савет Аустрије. Милисавац је детаљно пратио све ове перипетије, с посебним освртом на дупне, измене и „најнеопходније интервенције" у Матичином статуту, све до потписивања „највише одлуке" цара Фрање Јосифа, датиране у Лаксенбургу (код Беча) 6. јула 1863. На основу ове одлуке одобрено је „даље постојање и преношење седишта књижевног друштва Матица српска из Пеште у Нови Сад". Са пуно занимљивих појединости приказане су последња Матичина скупштина у Пешти, све претходне предрадње и припреме за сеобу, затим ток саме сеобе и смештање и прилагођавање у новим условима у Новом Саду. Једно значајно раздобље у историји Матице српске било је завршено.

У истом поглављу Милисавац је приказао и прву скупштину у Новом Саду, одржану 12. маја 1864. године: „Скупштина је добила карактер народне свечаности. Прво је у саборној цркви одржано богослужење и извршено освећење новог Матичиног обиталишта, а потом је Јован Хаџић поздравио владику Платона и захвалио му на родољубивом и племенитом дару, што је Матицу примио под кров свога дома". Захваљујући се на поздраву Платон је одговорио „да је он само оно чинио, што би и сваки прави родољубац народни на његовом месту урадио". У свом извештају Матичин секретар Антоније Хаџић бацио је један ретроспективан поглед на пређени пут, критички, без идеалистичког улепшавања, одао признање својим претходницима, и констатовао да Матица „са потврђивањем овог новог устава ступа у нову еру, нову периоду, нову постојбину".

У овој својој „новој постојбини" Матица је постепено губила свој ранији лик и добивала нову физиономију. Врши се смена генерација. Иако су на првој новосадској скупштини за председника и потпредседника изабрани Платон Атанацковић и Јован Хаџић, у нови Књижевни одбор улазе „главни поборници коренитих реформи у Матици", међу којима се нарочито истичу Светозар Милетић и Бура Даничић. У знак признања његових великих заслуга за Матицу, Атанацковић је остао председник до своје смрти, а Јован Хаџић се сам повукао из Матице, јер није могао да нађе заједнички језик са новим снагама, које су преузеле руководство у своје руке. Милисавац је тачно запазио: „Матица српска је већ тада постала културна основа будуће Уједињене омладине српске".

У завршном поглављу Милисавац је дао синтетичан преглед и објективну оцену Матичиних напора и остварења почевши од њеног оснивања па све до преласка у Нови Сад. Пратећи из године у годину њене развојне токове, са свима њеним дизањима и падањима, лутањима и траженима правога пута, Милисавац је сагледао све њене фазе и етапе, указао на све специфичности њеног настанка и развоја, и на крају својих излагања сажео одговарајуће закључке. Оцењујући из удаљене временске дистанце значајну улогу *Летописа* у историјском развоју српске културе, Милисавац је констатовао ове чињенице:

„Кроз *Летопис се* Матица укључила у национално-будилачки покрет који је почетком XIX века захватио словенске народе у Аустрији. Матичин часопис представљао је прозор на малој културној грађевини српског народа у европску и светску културу. Он није први открио свету вредности свога народа — то је учинио Вук преко српских народних песама — али је показао Европи и великим културним народима да на Балкану постоји један, истина мали, уз то расцепкан и поробљен народ, који осим што негује изванредну фолклорну уметност

настоји да се уклопи у опште европске културне токове".

Говорећи о просветним задужбинама, којима је Матица успешно руковала, Милисавац је одао посебно признање првом српском студентском дому:

„Из тих задужбина, у првом реду из Текелијанума, изашле су генерације српске грађанске интелигенције, школоване за духовне предводнике српског народа (...); из њих су излазили слободоумни интелектуалци задојени демократским и слободољубивим идејама, којима је било надахнуто савремено европско грађанство (...) Текелијанум је у време пред Матичину сеобу из Пеште био једно од главних упоришта и Вуковог реформистичког покрета".

У своме општем погледу на културну баштину пештанског периода Матичине делатности Милисавац је с признањем указао и на остале позитивне резултате њених дугогодишњих прегнућа и стремљења. Иако се развијала у врло неповољним условима Метерниховог и Баховог режима, Матица је већ у овој првој фази свога постојања постигла значајне резултате у својим напорима за културну и националну еманципацију српског народног бића у тадашњој Хабсбуршкој Монархији. Већ у томе првом раздобљу ударени су чврсти темељи: Библиотеци Матице српске, која ће „дуго времена бити једина национална библиотека Срба у Угарској", у којој ће се сачувати многи драгоцени уникати и раритети, и која је данас једна од највећих и најбогатијих библиотека у Југославији; затим Галерији Матице српске, без чијих слика се не даје ни замислити познавање и проучавање развоја српске сликарске уметности; најзад, Музеју Матице српске, који ће касније постати темељ данашњег Војвођанског музеја. Из Матичине средине, иницијативом Јована Борђевића, потекла је и „мисао о потреби оснивања Народног позоришта и других институција које улазе у склоп потпуног и целовитог националног бића". Овамо спада и покушај тадашњег Матичиног председника Платона Атанацковића да се у Новом Саду оснује правна академија, први факултет код Срба.

У овој књизи Милисавац је успео да прикаже и оцени и друге токове у развоју српске културе, поред Матице и ван Матице, њихова међусобна укрштања и сукобљавања у целом том сложеном комплексу разних идејних, културних и друштвено-политичких струјања и тенденција. Милисавчева је научна заслуга утолико већа, јер се ради о једном временском раздобљу које у нашој историографији још није довољно проучено и које је још делимично прекривено маглом карактеристичном за пороћајне епохе и код других, развијенијих култура.

Милисавац је с разлогом уочио и истакао да је — и поред тадашњих тешких политичких прилика — пример Матице српске представљао путоказ и сигнал осталим словенским народима у аустријским земљама и покрајинама за успостављање међунационалне сарадње на културном пољу и за организовање заједничке борбе против националног угњетавања:

„По непосредном узору на њу почеле су да ничу матице и код других словенских народа у Аустрији (...) Матице су биле нека врста неформалних и незваничних огрна покрета словенских народа у борби за културну еманципацију и политичке слободе..."

Ова прва књига *Историје Матице српске* представља животно дело Живана Милисавца и драгоцен допринос науци. Више још, она значи камен темељац за будућу културну историју Војводине као значајан саставни део велике историје српске културе. Било би само за пожелети да и друга и трећа књига овог капиталног дела, које припремају Милисавчеви најближи сарадници у Матици, буду на истој научној висини као ова прва књига. Када буду изашле и остале две књиге — а било би пожељно да се оне појаве што скорије — све три књиге заједно представљаће једну велику органску синтезу о историјском развоју српске културе не само у Војводини него и шире, у јужнословенским просторима.

Др Коста Милутиновић

Мила Босић, БОЖИЋНИ ОБИЧАЈИ СРБА У ВОЈВОДИНИ, ИРО „Вук Караџић", Београд 1985. год., стр. 207

Књига Миле Босић *Божићни обичаји Срба у Војводини* представља вредан допринос етнолошкој литератури који је прошле године обогатио иначе скромну издавачку продукцију етнолошких дела. Штампана је као заједнички подухват ИРО „Вук Караџић", Етнографског музеја у Београду и Војвођанског музеја у Новом Саду, а обухвата укупно 207 страна не рачунајући две странице са осам фотографија.

Позната је чињеница да је прошлост (а могло би се рећи и садашњост) Војводине етнолошки недовољно испитана, а поготово недостају дела која синтетички и целовито захватају одређене проблеме.. Богат стваралачки опус Миле Босић допуњен је још једним вредним прилогом, чини ми се најзначајнијим до сада, који остаје у домену њених ранијих интересовања. Многобројни раније објављени радови овог аутора концентрисани су око неколико тематских целина: обичајни живот Срба (посебно посмртни обичаји), народна ношња Срба, традиционална култура Словака у Војводини и рибарство и рибарски алати. Дугогодишње музејско искуство аутора испуњено скупљањем драгоцене теренске грађе која се више не може срести у војвођанским селима даје посебно обележје њеним радовима, па и студији која је пред нама.

Књига *Божићни обичаји Срба* подељена је на неколико поглавља. У уводном делу Мила Босић даје кратак географско-историјски приказ Војводине, затим статистичке податке о становништву, посебно истичући етнички и културни плурализам као специфично обележје многих насеља. Циклус божићних или новогодишњих обичаја приказан је кроз три главна поглавља: *Бредбожићни обичаји, Божићни обичаји* и *Празници и обичаји после Божића*, обухватајући обредну праксу од Божићних поклада (27. новембра) све до Богојављења (19. јануара). Највећа пажња посвећена је божићним празницима (вишезначним по свом садржају и форми) који су се изводили са циљем да се „било придобијањем душа предака или неких демона и њиховом помоћи обезбеди добар род усева, плодност стоке и живине, здравље и добробит укућана, општи напредак и успех у свим пословима које би породица предузимала током наступајуће године". Магијско-анимистичке радње аграрног типа садржане у основи божићних обичаја вишеслојне су по свом карактеру, а у њиховим архаичним елементима можемо назрети неколико слојева старе словенске религије. Аналогије у погледу божићне праксе налазимо са обичајима Срба у другим крајевима наше земље, код већине јужнословенских народа па и шире, индоевропске заједнице. Поред ових општих, заједничких елемената божићног циклуса, евидентиране су разлике у обичајима из разних крајева Војводине (нарочито између Срба у Банату и Срему), што је, свакако, последица њеног имиграционог карактера нарочито у даљој прошлости. Анализу новогодишњих обичаја Мила Босић је допунила теренским истраживањима савремених прилика, на основу чега је закључила да су се ови обичаји, у готово непромењеном облику, одржали код Срба у Војводини све до шездесетих година овог века. У закључку, који је завршно поглавље књиге (уз списак литературе, рукописне и теренске грађе), истакнуто је, поред осталог, да су се промене које су касније настале одвијале у правцу губљења појединих елемената обичаја, у првом реду магијских радњи, трансформишући структуру обреда, који данас имају више друштвено-симболички карактер. Интензивне друштвено-економске и културне промене које су захватиле сеоску средину условиле су нестајање традиционалног начина живота и губитак многих обичаја. Међу њима је и Божић, који је изгубио место некада највећег и најзначајнијег породичног празника.

У теоријској анализи божићног циклуса обичаја Мила Босић се користила обимном и разноврсном литературом ослањајући се највише на проверене ауторе у овој области Веселина Чајкановића, Шпиру Кулишића, Петра Влаховића, чија је гледишта, у појединим приликама, подвргавала критичкој процени. Посебну важност ове књиге представља богата документована грађа приказана у складу са стручном етнолошком апаратуром, чиме је обављен велики део научно-истраживачког рада као неопходна подлога за даља испитивања. Тиме је Мила Босић значајно допринела развоју војвођанске етнологије, којој овакве књиге веома недостају.

Весна Катић

IN MEMORIAM

ГОВОР НА ГРОБУ ЦВЕТКА КОСТИЋА

Човек кога смо испратили до овог гроба спада међу оне за којима се искрено жали. Оно што је једном приликом рекао Виктор Иго, може да се односи и на наше време. Рекао је: „У времену у коме живимо све опсене су ишчезле. Погледи се заустављају не више на главама које управљају, већ на главама које мисле", и многи уздрхте када једна од ових глава нестане.

Нестао је професор Костић, један од нестора наше послератне социологије, научник који се са пионирским жаром и самопрегором успешно бавио друштвено и теоријски значајним проблемима.

Родио се 12. октобра 1912. године у Жупи Никшићкој . Основну школу завршио је у Никшићу, а гимназију у Мостару. Дипломирао је на Правном факултету у Београду.

Пошто је обавио прво значајно истраживање о сељацима индустријским радницима у Југославији и 1953. године докторирао у Српској академији наука и уметности, Цветко Костић је као зрео човек и научник почео да предаје социологију насеља на Филозофском факултету у Београду. Својим пионирским радовима много је допринео конституисању социологије села и града у нашој средини. Написао је први и засад једини универзитетски уџбеник социологије села. После тога објавио је две књиге из области социологије града, монографију о граду Бору и многе чланке и расправе. Стално је истицао као најважније да се темељито емпиријски истражује наше друштво, које је сматрао правим социолошким изазовом. Највише су га интересовале друштвене промене које настају под утицајем индустријализације и урбанизације. Његова социолошка машта и ентузијазам могу да служе као пример и подстицај млађим социолозима приликом проучавања садашње кризе југословенског друштва. Радови му се одликују садржајним богатством, отворености, недогматичношћу, једноставним јасним стилом и сажетим излагањем. Све је то учинило да се, с правом, убраја у најистакнутије представнике наше послератне социологије.

Професор Костић је био председник СДС, члан неколико иностраних социолошких удружења, члан Извршног комитета Међународног удружења за социологију града, почасни члан СДС, добитник више стручних признања, сарадник многих домаћих и страних социолошких часописа и руководилац неколико социолошких истраживања. Неколико дана пре смрти добио је вест из Велике Британије да му је у Међународном часопису за модерну социологију објављен чланак *Социологија у Југославији 1960—70.*

Поред преданог рада на свом матичном Филозофском факултету, предавао је социологију села односно града на Економском, Пољопривредном и Архитектонском факултету у Београду.

Студенти, постдипломци и докторанди су га често бирали за ментора не само зато што је могао зналачки стручно да им помогне, већ и зато што су имали поверење у њега као човека, зато што је зрачио топлином и пружао руку пријатељства. Спада међу оне професоре о којима се са симпатијама причају многе анегдоте. Међу више стотина његових студената приличан број је оних који као научни радници делују на југословенским универзитетима,

у институтима и заводима. Његова брига за студенте се није завршавала њиховим дипломирањем, већ им је очински помагао да се запосле, да обезбеде кров над главом, да добију стипендије, итд.

Недостајаће нам као занимљив саговорник, духовит и комуникативан. У наш униформисани говор уносио је сочне народне изразе из богате Вукове ризнице, али и сентенције на латинском као ђак класичне мостарске гимназије и дипломирани београдски правник.

Његова мудрост и доброта биле су благотворне нарочито у конфликтним ситуацијама на Филозофском факултету и око њега. Водећи рачуна о своме достојанству и достојанству Филозофског факултета бранио је кад је год требало интегритет својих колега који су били жртве политичког волунтаризма.

Пензионерске дане проводио је у свом дому у Требињској 24 међу књигама и дочекујући и испраћајући синовца Бранка, снаху Љиљану, Невену и пријатеље. Стоички је подносио невоље болести, усамљености и старости, тихо тугујући за рано преминулим братом Вељком. Преминуо је тихо, без вапаја, као што је и живео, никад се не жалећи.

Предајући социологију града говорио нам је о „духу паланке", о нашој полутанској средини коју треба превазићи и досегнути оно што се зове урбаност. Нисам здвојан када данас и овде кажем да је његов наук био убедљив, тим пре што се и сам одликовао урбаношћу у смислу племенитог градског понашања образоване личности чија је основна врлина толеранција. Нека му је вечна слава и хвала!

Сретен Вујовић

Зборник Матице српске за друштвене науке. — Излази двапут годишње. Годишња претплата 500. — Цена једној свесци је 250 динара. — Претплата се може уплатити у свакој пошти на чековни рачун број 65700-678-2213, са назнаком: „За Зборник Матице српске за друштвене науке"

Уредништво и администрација: Нови Сад, Улица Матице српске 1
Телефон 615-599

Proceedings for Social Sciences published by Matica Srpska
Published twice a year

Editiorial and publishing office: Novi Sad, Ul. Matice Srpske 1
Tel. 615-599

Редакција 79. свеске Зборника Матице српске за друштвене науке закључила је свеску 11. фебруара 1986. године

Лектор Миленко Фундуруља, Коректор Радмила Митровић
Технички уредник Владислав Војнић Хајдук
Штампање завршено 1986.

Штампано у 1.000 примерка

На основу мишљења Покрајинског комитета за образовање и културу САП Војводине, бр. 413—53/84. од 24. јануара 1984. године, ова књига ослобођена је основног и посебног пореза на промет

Штампа: РО штампарија „Будућност", Нови Сад

YU ISSN 0352 5732 I UDK 3 (05)